

DÁNIEL ANNA

DIDEROT VILÁGA

Szakmailag ellenőrizte: Réz Pál

TARTALOM

A REJTÉLYES DIDEROT

A FIATAL DIDEROT

A KORAI FILOZÓFIAI MŰVEK

AZ ENCIKLOPÉDIA

SZÍNMMŰVEK ÉS DRAMATURGIA

MANZÁRDSZOBÁ A TARANNE UTCÁBAN

AZ ALIG-REGÉNYTŐL AZ ANTIREGÉNYIG

MÁGIA

A FILOZÓFUS ÉS A CÁRNŐ

SZÓKRATÉSZ ÉS SENECA

EGYETLEN ERÉNY VAN: AZ IGAZSÁGOSSÁG,

EGYETLEN KÖTELESSÉG: A BOLDOGSÁG

A VÉG

ERŐVEL SZÓL HOZZÁNK...

DIDEROT MAGYARORSZÁGON

BIBLIOGRÁFIA

A REJTÉLYES DIDEROT

Egyetlen nap száz különböző arcom volt, az engem ért benyomások szerint. Derűs voltam, szomorú, álmodozó, gyöngéd, heves, szenvedélyes, lelkesülő, vallja önmagáról. És leírja azt is: A jellem egysége kissé szigorúbb értelemben véve nem merő kiméra-e?

Idézzük fel arcait, őt magát élete különböző szakaszaiban, ahogyan művei egyik-másik lapja, kortársi feljegyzések s az irodalomtörténet megőrizték. A vidéki iskolás fiút, a Jezsuita Kollégium kiváló növendékét, a jóképű szőke fiatalembert, aki Párizsban habzsolja a tudást, rajong a színházért, Corneille- és Molière-színművek jeleneteit szavalja magában a Luxembourg-kertben, s egy ideig habozik a Sorbonne és a színészpálya közt; az alkalmi munkákból, kölcsönökből és az otthonról kunyerált pénzből tengődő bohémet, aki makacsul vonakodik tanulmányait befejezve közmegebecsült pályára lépni, lehorgonyozni, beilleszkedni, s arra a kérdésre, hogy végül is *mi* akar lenni, kijelenti: *hát semmi, az égvilágon igazán semmi sem*, mert a szabad kalandozás az ismeretek világában boldoggá teszi. Egészítsük ki a képeket a vincennes-i vár politikai foglyával, merész hangú filozófiai művek szerzőjével, aki barátját, Rousseau-t, a világhír felé indító munkája megírására ösztönzi, az *Enciklopédia* vasszorgalmú szerkesztőjével, aki a nagy jelentőségű közös mű érdekében csaknem harminc évig háttérbe szorítja a saját írói munkásságát. *Egész életemben kénytelen voltam olyan munkákkal foglalkozni, amelyekre nem voltam alkalmas és félretenni azokat, amelyekre hajlamom, tehetségem és a siker némi reménye szólított*, írja keserűen. Felvillanthatjuk a házsártos feleség civódását tűrő, a házi pokolban élő férj képét, s a sikamlós helyzeteket kedvelő férfit - a csinos festőművésznő, Therbouche-né műtermében anyaszült meztelenül lépett ki az egyik nagy vászon mögül -, az író és a szerkesztőt ötödik emeleti munkaszobájában - az ablakból a Saint-Germain-apátság vaskos tornyára látni -, a manzárdszobát, ahol a gyalulatlan, hatalmas íróasztalon Szókratész mellszobra áll, s a könyvek mint túlárado patakok előzőnlík a polcok mentén a padlót. Elidőzhetünk a szerelmes képénél, akit érett férfi korától haláláig az érzelem és a gondolat szépséges összhangja fűz egy szemüveges, idős hajadonhoz; az irodalmi szalonokban és Holbach báró vidéki kastélyában vitázó filozófusnál, az alkotónál, akinek ajtaja nyitva minden kilincselő előtt, s kit pénzzel segít, kit ingyenmunkájával, kéziratokat javít, fogalmaz át, ha úgy fordul, még ír is mások nevében önzetlenül. *Asszonyom, a szerencsétleneké vagyok*, olvashatjuk a Rousseau-t pártfogoló D'Épinay-nének szóló levelében. *Úgy látszik, a sors hozzám irányítja őket, nem bírnék kitérni egyikük elől sem, meghaladná erőmet; megfosztanak időmtől, tehetségemtől, lehetőségeimtől, még barátaimtól is, azoknak csak a szemrehányásait hagyják meg nekem. Ők, a barátaim, úgy látszik sajnálják, hogy elherdálom az életem. De a szerencsétleneken és rajtam kívül senki nem tudja és nem ítélteti meg, hogy mire fordítom*. Másutt kijelenti: *Jobb elhasználnodni, mint beroszsdásodni*.

Megindító sorok. De fűzzük hozzá kiegészítésként a barátnőjének, Sophie Volland-nak írt levélrészletet: *Vagyok annyira szörny, hogy rossz közérzettel élek együtt embertársaimmal, de annyira nem, hogy kiirtsanak*. Mintha önmagáról írta volna színműve címét: *Jó-e, rossz-e?*

Felidézhetjük Diderot, a családapá zsánerképbe kívánczozó alakját; rajong egyetlen életben maradt gyermekéért, Angélique-ért, férfikora legfőbb feladatának tartja, hogy jólétéről gondoskodjék; elképzelhetjük, amint matematikai értekezésén dolgozik, Rousseau-val sakkozik, beszélget és kölcsönös keserű vádaskodással összevész vele, elképzelhetjük a túláradoan lelkes barátot: *Ez Grimm!, kiáltottam és felugrottam és odarohantam hozzá és a nyakába ugrottam*, írja egy baráti viszontlátásról. Felidézhetjük Péterváron, a Téli Palotában, ahol a II. Katalinnal folytatott mindennapos eszmecserék hevében olykor a cárnő karjára, combjára paskol, s tájékozottsága a birodalom társadalmi és gazdasági kérdéseiben mehökkenti az

uralkodót. Követhetjük mindennapos sétáján a Palais-Royal kertjében, miközben hosszú párbeszédet folytat önmagával. Felvázolhatjuk a dolgait akkurátusan rendbe tevő, a halálra bölcs megnyugvással készülő Filozófust, a csapongva következetes elmét.

Mindez igaz és kevés.

Megszólaltathatjuk róla kortársait és az utókort. Voltaire Pantophile-nek (Mindent szeretőnek), Diderot-Szókratésznek nevezte. „Aki csupán írásaiból ismeri, nem ismeri őt”, jegyzi meg „Emlékiratai”-ban Marmontel. Geoffrinné, akinek irodalmi szalonja az európai élet egyik szellemi központja, így jellemzi - meglehetősen egyoldalúan! - a lengyel királynak, Poniatowski Szaniszlónak: „Mindig olyan, mintha álmodnék, s igaznak vélné, amit álmodik.” A kortárs holland író, Hemsterhuis szerint „született csodálatos pantomimos” társalgás közben.

Garat, a későbbi konventbiztos részletesen beszámol egy beszélgetésükről, valójában Diderot monológjáról; némi iróniával és nagy csodálattal ábrázolja, s alighanem övé a legelőbb Diderot-jellemzés. Alighogy felmerült eszmecseréjük tárgya: „Világosan látom, szerepem arra korlátozódik, hogy hallgatva csodáljam. Hangja fokozatosan erősödik, tagolttá és zengővé válik; gyakran és élénken gesztikulál.” A beszéd hevében Diderot hol felpattan, hol ismét leül. „Ha állunk, átkarol, amikor ülünk, combomat ütögeti, mintha a sajátja volna. Ha beszédének gyors, könnyű gondolatkapcsolásai közben felbukkan az a szó: törvények, a törvénykezésről vázol fel tervezetet; a színház szót társadalmi színművek és tragédiák tervei követik, amelyek közt választhatok. A színpadi képekkel kapcsolatosan felötlik benne, hogy Tacitus az ókor legnagyobb festője, s részeket ad elő eredetiben vagy lefordítva az »Annalesek«-ből és a »Historiae«-ből. De milyen szörnyűség, hogy a barbárok az építészet remekműveinek romjai alá temettek számos Tacitus-remekművet! És elérzékenyül ennyi szépség vesztétől. Ha legalább a herculanaumi ásatások folyamán előkerülne néhány könyv a »Historiae«-ből vagy az »Annalesek«-ből! Ez a remény ujjongó örömmel tölti el. Csakhogy avatatlan kezek az ásatások közben tönkretettek remekműveket! És máris értekezésbe kezd, akár egy olasz mérnök, hogyan lehet elővigyázatosan végezni a feltárásokat. Képzelete az antik Itália romjain kalandoz, s emlékezete felidézi, hogy Athén ízlése és udvariassága hogyan szelídítette meg a világ rémületkeltő hódítóit... Egy egész jelenetet ad elő nekem Terentiusból és Horatius néhány versét szinte elénekli. Végül valóban elénekel egy bájos és szellemes dalt, amelyet vacsora közben rögtönzött, és előadja egy vígjáték nagyon tetszetős vázlatát.”

Nem csoda, hogy Garat-t megragadták a tekervényesen ingázó asszociációk, a gondolatoknak és érzelmeknek ez a túlárado bősége. Majd egy évszázad múlva Michelet „valóságos Prométheusznak” nevezi Diderot-t, „aki nem csupán műveket, hanem embereket is teremtett, és mindannyiunk számára dolgozott”, Taine pedig kitörő vulkánhoz hasonlítja, amely „egyaránt lök ki magából nemes anyagot és salakot”. A századforduló nagy hatású sovíniszta írója, Maurice Barrès nyilván mindezek miatt állapítja meg róla, hogy „ködös agyvelő... a zűrzavar erői közt a helye”.

A képet kiegészíthetjük Diderot vallomásaival és elejtett megjegyzéseivel önmagáról: *Minden eltúlozódik, minden felduzzad képzeletemben és beszédemben... Amit közlök, soha nem ér fel azzal, ami bennem történik.*

Szól szerepjátzásáról is, a szinte mitológiai méretű megtévesztő hajlamáról: *Igazán különös, hányféle szerepet játszom ebben a világban*, írja barátnőjének, Sophie Volland-nak. Mennyi írásában élte ki ezt a hajlamát: a *Megtévesztés* (Mystification) címet viselő dialógusban, *Az apácá-ban*, amely egyjátékos lóvátételből nőtt hibátlanul pontos realista regénnyé, a *Minden-mindegy Jakab meg a gazdájá-ban*, ahol a megtévesztések sorozata ott áramlik a mű vérrend-szerében - hogy csak a legszembevetőbb példákat említsük.

Eszményített önportréját is felvázolta: *A Filozófus - így nevezték el, mert becsvágy nélkül született - becsületes lelke szelídséget és békéjét a becsvágy soha nem zavarta meg.* De a Filozófus-Diderot, akinek, az ő szavait idézve, csak az antik bölcsek köpenye hiányzik a válláról, tréfás sírversében kelektótyának vallja magát. Tudatosan vállalja, sőt olykor meg is játssza a Bölcs és Bolond kettős szerepét.

Elhihetjük neki: az igazságtalanság oly heves méltatlankodással tölti el, hogy amint írja, *elvesztem józan ítéletem, magamon kívül vagyok, s ölnék, pusztítanék. Semmit sem tudok mértéktelenesen fogadni, sem a fájdalmat, sem a gyönyört...* És ismét a Sophie Volland-hoz írt leveléből: *Mennyi minden van bennem, amit restelnék leplezetlenül megmutatni.*

Hirdeti, hogy a boldogság az erényből fakad, esztétikájában a színműtől morális tanítást követel, és csodálja a nagy szenvedélyeket, akkor is, ha a bűn testét öltik fel. S az empíriák fontosságának hirdetője hányszor szól szinte pszichoanalitikus mélységgel az álmokról, és profetikus, sugalló szépségű látomásokban beszél az anyagban lappangó lehetőségekről. Profetikus - ne habozunk kimondani a szót. Diderot a jelen szükségszerűségében nemegyszer felismeri a jövőbe mutatót, ahogyan felsejlik előtte az idő horizontján. S az idő válaszol neki: az utókorban, amelyre annyit hivatkozott, bontakozik ki teljes nagyságában alakja.

Most érkezünk el a legizgalmasabb, részben máig sem teljesen tisztázott, talán tisztázhatatlan problémához: az alkotó és művei közti kapcsolat s a Diderot-művek nagyon különböző olvasata kérdéséhez. A nagyon különböző olvasatnak nem elsősorban a korok szerint változó ízlés, érdeklődés, vagyis a befogadás szellemi atmoszférája az oka, hanem az a számszerűen igazolt tény, hogy a mai olvasó sokkal több Diderot-művet ismer, mint a 18. századbeli.

A felvilágosodás kora művelt emberének Diderot elsősorban az *Enciklopédia* szerkesztője és főmunkatársa volt, továbbá néhány filozófiai mű, két dráma (*Le fils naturel - A törvénytelen fiú. Le père de famille - A családanya*), két történelmi tanulmány (*Essai sur la vie de Sénèque - Értekezés Seneca életéről, Essai sur les règnes de Claude et de Néron - Értekezés Claudius és Nero uralkodásáról*) szerzője. Regényei a *Fecsegő csecsebecsék* kivételével, néhány remek elbeszélése, képzőművészeti tanulmányai, a *Szalonok*, a *Színészparadoxon*, csodálatos filozófiai látomása, a *D'Alembert álma*, a Helvétiuszal vitázó, társadalmi nézeteit összegző munkája, a *Helvétius cáfolata*, a társadalmi és morális kérdéseket oly eredetien feszegető *Supplément au voyage de Bougainville - Függelék Bougainville utazásához*, a politikai nézeteit összegező *Pages contre un tyran - Egy zsarnok ellen* és még számos más műve nem került nyomtatásban a korabeli közönség kezébe.

Igaz, néhány kiválasztott olvashatta a fenti művek egy részét Grimm és Meister kéziratos folyóiratában, a „Correspondance Littéraire”-ben (Irodalmi Tudósítások). Ezek a kiválasztottak Európa uralkodói közül kerültek ki. Az előfizetés oly költséges volt, hogy a fukar II. Frigyes öccsével fizettetett elő. Tudjuk, járatta II. Katalin, II. József, még trónörökös korában, a svéd és a lengyel király, a weimari hercegség uralkodója, a szász fejedelem, a Nassau-Saarbrück hercegség uralkodó hercege. *A családanya* című drámáját Diderot a hercegasszonynak ajánlja. Lehetek vagy tizenketten vagy legfeljebb húszan. Olvashatták még legfeljebb nyolcvanan-százan. Közönségnek elképesztően csekély.

A „Correspondance Littéraire”-ben a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* 1778-1780 között, *Az apáca* 1780-1782 közt jelent meg. A *Rameau unokaöccse* kéziratának története maga is kész regény; a mű tárgyalása közben részletesen esik róla szó, itt csak annyit, hogy először német földön jelent meg, német nyelven, 1805-ben, Goethe fordításában.

Elképesztő tény: Diderot-nak több mint húsz műve jóval a halála után jut el az olvasóközönséghez. 1775-ben megjelent ugyan egy ötkötetes kalózkiadás *Diderot úr filozófiai, irodalmi és drámai összművei* címmel és erősen rontott szöveggel, amely számos apokrif munkát is

tartalmazott. Az *apáca* megjelenése 1796-ig, a *Jó-e, rossz-e?* című dráma 1834-ig várat magára, a *Rameau unokaöccse* németből franciára visszafordítva 1821-ben jelent meg, 1823-ban Diderot francia szövegének egy másolaton alapuló kiadása, az eredeti kézirat 1890-ben bukkant elő; az *Egy zsarnok ellen-t* 1937-ben találta meg Franco Venturi, a *Megtévesztés* című, egyfelvonásosnak is beillő dialógust 1954-ben tették közzé, a Hemsterhuis holland író értekezéséhez írt Diderot-megjegyzések pedig 1964-ben kerültek nyomtatásra a holland író szövegével.

Diderot remekműveket - köztük a manapság legtöbbször becsülteket - hagyott kiadatlanul, dolgozószobája polcain, asztalfiókokban, mintha az időre és a véletlenre bízna sorsukat. Mielőtt a feltolakodó *miért*-re igyekeznénk válaszolni, a kéziratok sorsáról kell beszélni.

A kéziratok egy nagy részét - 32 kötetet - a leningrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban őrzik. Amikor II. Katalin tekintélyes összegért megvette Diderot könyvtárát, a könyveket az író haláláig nála hagyva, a kéziratok is birtokába kerültek. A Diderot elhunytát követő esztendőben a könyveket és kéziratokat a cárnő sürgetésére útnak indították. A kéziratos művek egy másik részét Diderot famulusára, Naigeonra bízta, azzal a meghagyással, hogy alkalomadtán rendezze sajtó alá. Az összes kéziratot - az oroszországiak kivételével - Diderot egyetlen gyermeke, Angélique, a későbbi de Vandeulné örökölte. Az irodalomtörténet ezt Vandeul-gyűjtemény néven tartja számon.

Naigeon 1798-ban, tehát a forradalom után, sajtó alá rendezett Diderot műveiből tizennyolc kötetet, de számos írásról kénytelen volt lemondani az óvatoskodó de Vandeulék miatt, akik a direktórium korában féltek Diderot gondolatvilágát a maga merészségében bemutatni. Aggályaik a politikai fordulatokkal (császárság, Bourbon-restauráció) egyre növekedtek. A házaspár egyébként a birtokában lévő szövegeken változtatásokat is végzett, amelyek egy találó megjegyzés szerint egyaránt számosak és ostobák.

A Diderot-művek problémáját jó ideig összekuszálták a névvel fémjelzett szövegek. A londoni kalózkidadásban megjelenteken kívül még sokat tart számon az irodalomtörténet. „Csak a gazdagoknak kölcsönöznek”, állapítja meg a kitűnő Diderot-kutató, Jacques Chouillet.

Maga Naigeon sem volt híján az óvatosságnak; ezt bizonyítja többek közt a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá-ról* írt szövege. Igyekezett meghúzni a határvonalat, amelyen túl a bíráló szellem, kiváltképpen pedig a materializmus, a polgári társadalom ellen intézett támadásnak minősülhet. Aggodalma nem volt alaptalan, hiszen a magántulajdon jogosságát kétségbe vonó Babeuf és konspiráló követői Diderot-t tekintették egyik szellemi ősüknek. A balos képhamisítást átvette a jobboldal, természetesen ellenkező előjellel, s a „kárhozatos” Diderot-t emlegette.

A Naigeon gondozásában megjelent gyűjteményes kiadást, sok kisebb formátumú kiadvány után, követi majd 1875-1877-ben a húszkötetes Assézat-Tourneux-féle. Közkinccsé váltak Diderot szépírói, filozófiai, esztétikai művei, szociológiai-bölcseleti írásainak nagy része, levelezésének egy része. Halála után egy évszázaddal életműve, az emberi alkotás szinte valamennyi területére elnyúló hegységként roppant méreteiben, gazdag változatosságában bontakozik ki.

De a kép még mindig nem teljes; hiányoznak belőle a Vandeul-gyűjtemény visszatartott kéziratai, továbbá Diderot teljes levelezése, meg az a 398 oldal, amely a cárnővel folytatott eszmecseréket összegezte, s amelyet Diderot személyesen nyújtott át II. Katalinnak. Ennek a kéziratnak hosszú ideig nyoma veszett, 1869-ben bukkant elő: II. Sándor cárra testálta elhunyt művelődési minisztere. Tourneux pétervári tartózkodása folyamán lemásolta, és 1899-ben „Diderot és II. Katalin” címmel kiadta.

A Vandeul-gyűjtemény sorsa - megtalálójá szavaival valóságos kalandregény. A nemességre emelkedett de Vandeul házaspár utódaira hagyta, náluk is maradt a huszadik századig, akkor az egyenes leszármazottak elhalta után egy oldalághoz került Normandiába. 1948-ban egy normandiai kastélyban akadt rá egy szekrényben a német származású Herbert Dieckmann romanista egyetemi professzor, aki a hitlerizmus idején az Egyesült Államokba települt. A feltárt anyag összesítését 1951-ben adta közre.

És váltig ott tornyosul a rejtély, az alkotóé, aki három évtizedes robotmunka után végre felszabadulva megírja élete fő műveit - asztalfiókjának. A közlés megszállottja, az olvasóival személyes kapcsolatban élő író - hiszen az elbeszélés, a gondolatmenet fonalát sűrűn megszakitva előlép, szinte testi valóságában, még azt is elmondja magáról, hogy kedveli a tubakolást - letesz róla, hogy remekműveivel a közönség elé lépjen. Rejtőzködik.

A legolcsóbb magyarázat - sokan éltek vele - a hebehurgya bohém képe. Fejére olvassák Diderot-nak saját mondását: szűkebb hazája, Langres szülőttei egytől egyig olyanok, mint a szélkakas. Ez a csapongó, rendszertelen szélkakas Diderot nemtörődömségében sorsukra bízta kéziratei egy részét, amelyek közül a *Rameau unokaöccse*-vel édeskeveset, a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá*-val pedig az égvilágon semmit sem tudott kezdeni a konzervatív ízlésű kritika s a középser. Az utóbbi művet sommásan zagyvaságnak minősítették.

Ne feszegessük, hogy a hebrencs Diderot-kép kiktől származik; annyi bizonyos, hogy sokáig élt a köztudatban, s eredendően hamis. Diderot nem volt könnyelmű bohém. Aki valamennyire ismeri műveit és jellemezni akarja őt, az a *lángész* szó után rögtön azt mondaná: *munka*. Diderot keményen, nagyon keményen dolgozott. Szélkakas sem volt. Kétségtelen, hogy gyakran gondolkozott paradoxonokban, s a problémákat és jelenségeket különböző ellentétes szempontokból ábrázolta. Meggyőződése, hogy legszilárdabb nézeteink nem azok, amelyekben soha el nem bizonytalanodunk, hanem amelyekhez újra meg újra visszatérünk. Egyébként a lényeges kérdésekben megingathatatlanul következetes.

Herbert Dieckmann sorra veszi és cáfolja a rejtőzködés okait magyarázó feltevéseket. A legkézenfekvőbb magyarázat: a vincennes-i várbörtönben töltött fogság, az üldözéstől való félelem tartotta vissza Diderot-t a publikálástól. Nem valószínű, sőt szinte lehetetlen, fejt ki Dieckmann, hiszen az *Enciklopédia* körüli hajszában és bonyodalmakban Diderot mindvégig nagy erkölcsi bátorságot tanúsított, ami pedig a cenzúrárt illeti, az rendeltetése és előírása szerint szigorú volt ugyan, de XV. Lajos korában s a XVI. Lajoséban még inkább, a hivatalos hatalom képviselőinek egy része a felvilágosodáshoz húzott. A könyvkiadás (valójában a cenzúrahivatal) igazgatója, Malesherbes jóakarója volt Diderot-nak, utóda, Sartine ifjúkora óta jó barátja.

Tapintat és óvatosság késztette volna a művek visszatartására? Kétségtelen, hogy a *Rameau unokaöccse* és a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá* szövegében Diderot sűrűn pécézi ki kortársait, gyakran név szerint is. Csakhogy a neveket és az élő személyekre jellemző körülményeket megváltoztathatta volna.

A *D'Alembert álma* három híres kortárs dialógusa: D'Alembert-é meg a matematikus szerelméé, Lespinasse kisasszonyé, és Bordeu doktoré. A kézirat meghökkentő története egyébként jól jellemzi Diderot *egyik* arcát. A szabados részletek miatt Julie Lespinasse sérelmezte, hogy a szövegben szerepel, és hódolóját elküldte a szerzőhöz. D'Alembert arra kérte Diderot-t, hogy a kéziratot ilyen formában ne bocsássa a nyilvánosság elé. A Filozófus D'Alembert szeme láttára égette el a kéziratot, meghozva az áldozatot a barátság oltárán, de még két példányt őrzött belőle fiókjában, s a szükséges javításokat is elvégezte rajtuk.

S a többi jelentős mű?...

*Az apáca bizonyára viharos támadásokat keltett volna, de a támadáshoz Diderot hozzá-
edződött. Szabadsága, anyagi léte nem forgott miatta veszélyben.*

*A Függelék Bougainville utazásához senki érzékenységet nem sértette, akárcsak a Színész-
paradoxon és a Szalonok; a Helvétiuszal vitázó mű legfeljebb Helvétius özvegyét.*

Sorolhatnánk még tovább a kéziratban megmaradt alkotásokat. Egyébként tudjuk - Dieckmann is, más kutatók is említik -, Diderot megpróbált kiadót szerezni összes művei számára, Hágában is tárgyalt a tekintélyes holland Reyvel, de a honorárium kérdésében nem jutottak megegyezésre. Csakhogy ez aligha döntő érv. Ha Diderot nagyon, ha igazán akarja, talál kiadót, akár úgy, hogy megegyezik a hollandussal, hiszen a cárnő jóvoltából ő akkor már vagyonos ember.

Nem akarta nagyon. Dieckmann szerint azért nem, mert szépirodalmi és esztétikai műveit másodrendű írásoknak, játéknak, szórakozásnak tartotta.

Nem valószínű, hogy Diderot ennyire lebecsülte volna szépirodalmi, esztétikai és kritikai munkáit. Kiváló ízlése volt, nem kevésbé, mint Goethének, aki a világhír és elismerés csúcán, olümposzi magasságban nekilát, hogy a *Rameau unokaöccsét* németre fordítsa.

Jacques Chouillet 1977-ben megjelent Diderot-monográfiájában arra a Dieckmann által elvetett feltevésre hajlik, hogy Diderot-t a fogság, a támadások óvatossá tették. Rejtőzködve járt-kelt kortársai közt. *A bölcs helyzete ugyancsak veszélyes... A bölcsek élete régóta veszélyben van a balgák közt. ...Esztelenek legyünk-e az esztelenekkel? Nem; de titokban legyünk bölcsek.* Az effajta idézetek alátámasztják Chouillet érvelését, de vajon igazolják-e? Szembe-állíthatjuk vele Diderot három évtizedes bátor, rendületlen küzdelmét az *Enciklopédiáért*.

Nem járunk-e közelebb az igazsághoz, ha feltételezzük: Diderot azért bízta művei java részét az időre, mert *nem bízott* kortársai ítéletében. Úgy vélhette - és okkal-joggal -, hogy nem értenék meg. Maga Goethe utal rá, hogy a *Rameau unokaöccse* villódzó, tekervényes szelleme voltaképpen nehezen érthető, könnyen félreérthető. A *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* antiregény, egyedülálló nemcsak a saját korában, hanem még jó ideig. Folytathatnánk a sort a többszörös elbeszélésekkel, a társadalmi-bölcsező munkákkal ha egyáltalán besorolhatók ebbe a kategóriába.

Úgy véljük, Diderot az utókor ítéletére hagyatkozott. Életében legsajátosabb műveinek, remekműveinek néhány olvasója messze uralkodói udvarokban, hazájában alighanem Grimm és Sophie Volland az egyedüli közönsége. Beletörődött, hogy másodrendű csillagnak számít Voltaire és Rousseau mellett. Hosszú ideig így értékelték. A közízlés lassan érte utol.

Keserű volt, de nem megkeseredett. A jövőnek dolgozott. Az utókor felé fordulón a jelen már nem üthet sebet. *A végtelen felé törő szellemet csak a rajongók határtalan tömege elégítheti ki.* Nemzedékek végeláthatatlan sorára számított.

Az utókor a filozófusnak azt jelenti, ami a vallásos embernek a túlvilág... A korán jött ember együtt él, eszik, iszik az ostobákkal, de a jövővel társalog. S amit hitvallásként fogadhatunk el: Erővel csak a sírunk mélyéről beszélünk, ott kell elhelyezkedni, onnan kell szólni az emberekhez.

A FIATAL DIDEROT

Denis Diderot 1713. október 5-én született Langres-ban Didier Diderot jómódú késműves és felesége, Angélique Vigneron gyermekeként. Életben maradt testvérei közül ő volt a legidősebb, utána Denise, a Diderot levelezésében gyakran szereplő Nővérke következett, majd Angélique, az apáca, aki háborodottan halt meg huszonnyolc esztendőskorában, és Didier-Pierre, a pap, akiből kanonok lett, s akinek ádáz természetéről sokszor szól bátyja.

„Diderot úr, maga jó ember, de soha nem fog az apjával felérni”, jegyzi meg egy földije a látogatóba érkezett Filozófusnak.

Az apa, az iskolázott, puritán iparos tisztelt példaképe a gyermek és ifjú Diderot-nak, majd értetlen zsarnoknak látja, aki ellen lázadozik, idővel bölcsnek, akiben az igazságosság szeretettel egyesül, és mindvégig tekintélyt parancsoló pater familiasnak. Denis Diderot legnagyobb emberélménye az apja. Írásaiban hányszor örökíti meg, az emlékezés valóságában vagy áttételesen egy-egy mű központjában. Egyénisége az ihletője színművének, *A családtyá*-nak, amelyben a főszereplő neve csak egyetlenegyszer szerepel, a színre lépve ő a Családatya, így, nagybetűvel. Egy drámatervezet, *A seriff* bölcs férfiúja mögött katolikusok és nonkonformisták egyaránt tisztelik - felsejlik Didier Diderot egyénisége. Egyébként maga Diderot is megírja: míg *A seriff*-en dolgozott - erre az időszakra esett apja halála - az angol bíró alakja helyén egyre a langres-i késművest látta. Egyik legművészebb elbeszélésében, az *Entretien d'un père de famille avec ses enfants*-ban (magyar címe: Egy estém otthon) a tűz mellett karosszékben üldögélő öreg mesteremberhez betoppannak városbeli ismerősei ügyes-bajos dolgaikkal, kétségeikkel, s ő a becsületesség és tapasztalat ítélkező emelvényéről szól hozzájuk. Kétségtelen, hogy Diderot, a fiú lépten-nyomon szembeszögezi a maga bonyolultabb, emberségesebb, s az adott körülmények közt egyetemesen meg nem valósítható igazát az apjával.

1860 októberében Sophie Volland-hoz írt levelében így idézi fel apja alakját: *Életem egyik legszebb pillanata harminc évvel ezelőtt volt, s úgy emlékszem rá most is, mintha tegnap történt volna; apám látott hazajönni a kollégiumból, két karomon a kitüntetések, vállamon az elnyert koszorúk, amelyek túl nagyok lévén, homlokomról a nyakamba csúsztak. Ahogy messziről megpillantott, félbehagyta munkáját, az ajtóhoz ment és sírva fakadt. Felemelő látvány: egy igaz és szigorú férfi, aki sír. De az elszenvedett vasszigor emléke is felejthetetlen: „Apák! Apák! Nincsenek apák, csak zsarnokok vannak!”*, kiáltja a fiú *A családtya* című drámában.

Negyvenhat éves korában Diderot gyötrődve jajdul fel apja halálának hírére, ötvenhét esztendőskor, amikor utoljára hazalátogat szülővárosába, és lépten-nyomon találkozik a halott egyéniségének nyomaival. Ironiáját is megörökíti: *Fiam, te, aki annyi tudományt elsajátítottál, mikor tanulsz meg végre, hogyan kell rendben tartani az ügyeidet... Denis, mi mindketten lármás mesterséget választottunk. Az én műhelyemben a kalapácsok meg a reszelők másokat háborgatnak, te a tolladdal a saját életed forgatod fel.*

Diderot és az apja kapcsolata akár egy háromfelvonásos dráma vagy a filozófia nyelvén: tézis, antitézis, szintézis. Idővel tudatosan akar hasonlítani apjához, bizonyos vonatkozásokban mintegy azonosul vele. Franco Venturi találóan állapítja meg „Jeunesse de Diderot” (Diderot fiatalsága) című munkájában, hogy a patriarkális erkölcsök felmagasztosítása, a „rousseau-i lelkesedés” apja iránt utólagos megértése annak, amitől fiatalságában el kellett szakadnia. Idővel Diderot több ízben említi az „apai molekulát” - a kifejezés Buffontól származik -, az átöröklés hatalmas erejét. Valamennyi determináló erő közt, amelyek az egyént „eggyé”

teszik, ezt tartja a legdöntőbbnek, s szerinte a nevelés akkor ideális, ha céljai összhangban vannak a természet adta hajlamokkal.

Az apa hatalmas egyénisége mellett az anya jelentősége másodrendű. Ő a szeretetében lankadatlan, gyöngéd szülő: *Ó, te, aki hideg lábaimat kezéd közt melengetted! Ó, anyám!* Titokban pénzt és élelmet küld bohém fiának Párizsba, akitől az atyai szigor megvonta a támogatást. Diderot elérékenyülten és ritkán szól anyjáról: lelkében csupán egyetlen hűrt mozgat meg.

Denis Diderot gyermekkoráról és fiatalságáról a néhány saját feljegyzésén kívül lánya, de Vandeulné emlékiratai (*Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de Diderot*) tájékoztatnak. Az életrajzból tudjuk, hogy a kis Denis „már zsenge gyermekkorában tanúságot tett nagy érzékenységről”. A háromesztendő kisfiút elvitték egy akasztás megtekintésére, a késműves nyilván már a gyermekbe bele akarta plántálni az üdvös irtózatot a bűntől. Denis betegen ért haza és sárgaságba esett.

Egy korabeli könyv, a „Civilité nouvelle” képet ad a 18. századbeli jómódú gyermekek életéről. A gyermek otthon elismétli, amit az iskolában tanult. Este lelkiismeret-vizsgálat. Ha jól viselkedett, megsimogatják, apró hibáért feddés jár, a súlyos vétés, mint káromkodás, hazugság, lopás, durva beszéd, makacs engedetlenség vesszőzést von maga után. Majd a gyermek jó éjszakát kíván szüleinek, nevelőjének, szükségre megy és lefekszik. Ingben alszik, oldalt fekve, sem háton, sem hason nem fekdühet. Feltehető, hogy Denis is így nevelkedett az apai házban.

Az elemi ismeretek elsajátítása után a kilenc- vagy tízéves fiút apja beírta a jezsuiták helybeli kollégiumába. Semmi kétség, jóllehet de Vandeulné nem említi, az iskolában jeleskedő diák szellemi fejlődését a tananyagon kívül más is táplálja: az apai műhely. Az olvasztókemence, a fűjtató, a kalapácsok döngő, kopogó tánca, a kések és fogók, a munka, amely a nyersanyagból késeket, sebészszerszámokat készít. Amikor az *Enciklopédia* szerkesztője sorra járja Párizsban a különböző szakmák műhelyeit, s a harisnyaszövő gép működését *alkotásként* írja le, gyermekkori benyomások mozdulnak benne.

1726-ban, vagyis tizenharmadik életévében a kamasz fiú a tények szerint papnak készült vagy annak szánták körülbelül két évig tonzúrát viselt és a kispapok öltözkéiben járt. A család abban reménykedett, hogy idővel elfoglalja anyai nagybátyja, a kanonok stallumát. A reményről és meghíúsulásáról Diderot *Egy estém otthon* című elbeszélésében szól. A nagybeteg kanonok feszült viszonyban lévén a püspökséggel, Rómától kért engedélyt, hogy tisztségét unokaöccsére örökítse. Az engedély megjött előtt egy órával elhalálozott. A posta esedékes volt; az egész rokonság azt tanácsolta, hogy kis ideig tartsák titokban a halálhírt, de Didier Diderot hajthatatlan maradt becsületességében: meghúzatta a harangokat. A szép jövedelmet biztosító kanonokság odalett. Más forrás szerint a kanonok végrendelkezett: a tizennégy éves és hat hónapos Denis Diderot-t, a langres-i egyházközség tonzúrát viselő papjelöltjét nevezve meg utódjaként, de választását a püspökség nem fogadta el.

Eljátszhatunk a gondolattal, ő maga is eljátszott vele, mit jelentett volna életében és talán az emberi kultúra történetében, ha a család óhaja s a kanonok terve nem hiúsul meg, de az események menetének feltárásában öncélú játék a *ha* és *volna*. Bizonyosság az 1728-ból származó tanulmányi kitüntetés, a Bene merenti - látható a langres-i múzeumban; az érem hátlapján ott a fejét két kezében vivő Szent Dénes.

Diderot lánya azt állítja „Emlékezései”-ben - amelynek hitelessége nem fogadható el maradéktalanul -, hogy apja ifjúságában négy vagy öt hónapig mélységesen vallásos volt, olyanira, hogy be akart lépni a jezsuita rendbe. Feltehető, sőt valószínű, hogy a fiatal Diderot, ez a kivételes érzékenységű, kereső szellem kis ideig, rövid átmenetként szerzetesi pályára

készült. *A Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* néhány sorában talán saját hajdani lelki-állapotát is ábrázolja: *Minden fiatal lány meg legény életében elérkezik egy pillanat, amikor mélabú fogja el, minden dolgában valami csillapíthatatlan, tétova nyugtalanság gyötri. Ilyenkor keresik a magányt, sírdogálnak, megfogja lelküket a templomok csendje, vonzza őket a klastromok szemre oly csábító békessége; Isten hívó szavának vélik a hangot, mely a bontakozó jellemet az első erőpróbákra szólítja; mikor a természet megszólal bennük, éppen akkor választanak olyan életformát, mely merőben ellentétes a természet akaratával.*

1729-ben a tizenhat esztendőes fiú apjával Párizsba utazik, hogy tanulmányait majd a Sorbonne-on fejezhesse be. Máig is vitatott kérdés, hogy a késműves a D'Harcourt vagy a Louis-le-Grand gimnáziumba íratta-e be fiát. Az előbbi szabadabb és janzenista szellemű volt, az utóbbiban a jezsuita atyák oktattak. Az *Emlékezések* és Naigeon a D'Harcourt-t említik, Diderot egy ízben, amúgy mellékesen a Louis-le-Grand-ról beszél, de ő olykor kedvét lelte a misztifikációban. Annyi bizonyos, hogy retorikát, logikát, filozófiatörténetet, fizikát és matematikát tanult.

Egy 1774-ből származó írásban Diderot felidézi tanulmányai történetét, de a kollégium nevét elhallgatja. Névtelen harmadik személy mögé rejtőzködve beszél hajdani énjéről: *A sem szegény, sem gazdag szülőknek több gyermekük volt; a két fiú közül az idősebben hajlamot véltek felfedezni az olvasmányok és a tanulás iránt. Beírták a város kollégiumába, ahol kitűnt, s onnan Párizsba, az Egyetemi Kollégiumba küldték; tanárai ott sohasem bírták legyőzni a skolasztika frivolitásai iránt érzett undorát. Algebrai, aritmetikai és geometriai könyveket adtak kezébe, amelyet valósággal falt. A továbbiakban kellemesebb tanulmányok vonzották, Homérosz, Vergilius, Tasso és Milton olvasásában lelte kedvét, de közben váltig visszatéretegetett a matematikához.*

1732 szeptemberében Diderot elnyeri a Sorbonne-on a magister artium fokozatot. Ha nem élt is minden tekintetben az apai óhaj szerint, egyelőre nem került szembe vele.

TÍZ HOMÁLYBA VESZŐ ÉV

Diderot életének egy évtizedes, az egyetemi grádus megszerzésétől az első fordítása megjelenéséig terjedő szakaszát a látszat és a tények szerint bohémkorszaknak nevezhetjük. Valóban az is, de nem kevésbé igaz, hogy a hosszú életszakasz folyamán a fiatalember, majd a fiatal, sőt már a meglett korba lépő férfi készülődik a maga módján. Habzsolja az ismereteket. Feltehető, hogy ekkor merül el Spinoza filozófiájába; görögül, latinul jól tud, megtanul angolul és olaszul, olvassa a korabeli angol tudományos irodalmat, folytatja matematikai, fizikai, kémiai, élettani tanulmányait. Mi célból? Egyelőre maga sem tudja, csak azt tudja, hogy mit nem akar: megüledni, apja jogos kívánságának eleget téve papi, jogászi vagy orvosi pályára lépni. A késműves tekintélyes összegeket költött idősebbik fia tanulmányaira - ezt leveleiben többször is megemlíti. Aggodalommal tölti el, felháborítja, majd kétségbe ejti, hogy a langres-i kollégium hajdani büszkesége makacsul vonakodik pályát választani, és férfikorában még mindig eltartásra szorul. Nála kevésbé puritán családfő sem értené meg - kivált abban a korban - ezt a látszatra céltalan önmegvalósítási törekvést, a csapongás és makacsság különös összetételét. Apa és fiú kapcsolatában elkezdődik a konfliktusoktól feszülő második felvonás.

A homályba borult tíz esztendőre, amely Diderot fiatalságát érett korától elválasztja, de Vandeulné „Emlékezései”-nek néhány anekdotaszerű története és megállapítása vet némi fényt. Két évet Diderot egy ügyész irodájában töltött, három hónapig egy családnál nevelősködött, matematikaórákat adott, ha hihetünk lányának, egyházi beszédek is írt stíluskész-

ségben szűkölködő papok számára, kölcsönöket vett fel, többek közt egy jámbor, hiszékeny karmelita szerzetestől, akit azzal áztatott, hogy feltett szándéka belépni a rendbe. Lányát idézve „tíz teljes esztendő telt el hol jó, hol éppenséggel csak tűrhető, hogy ne mondjuk, rossz társaságban, belefeledkezve a munkába, a szenvedésbe, az unalomba, a szükségbe, gyakran vidámságtól mámorosan, de még gyakrabban keserű gondolatokba merülve...”, „egyetlen megélhetési forrása a matematika, amely miatt apja haragudott rá”.

1736 májusában a késműves levélben tudatja Párizsba szakadt földijével, hogy ne hitelezzen fiának, és ne fogadja be, ha az kilép az ügyészi irodából. A továbbiakban Denis ugyancsak próbára teszi apja türelmét. Miután a jogi pályának búcsút mondott, kijelenti, hogy papnak készül. Néhány kutató Diderot-nak az *Enciklopédiá*-ba írt teológiai vonatkozású cikkei alapján feltételezi, hogy a magister artium fokozat elnyerése után átmenetileg teológiát hallgatott a Sorbonne-on. Tudjuk, hogy ideig-óráig a színház bűvöletében élt, színésznőket csodált - messziről, lyukas harisnyában sétált a Luxembourg-kertben, elidőzött a bájos Babuti kisasszony, Greuze jövődöbelije könyvesboltjában, alkalmi munkák és kölcsönök után loholt, ha meg akadt némi pénze, sebtében könyveket vásárolt. Wille német vésnök naplójából - egy házban laktak a Latin negyedben - arról értesülünk, hogy Diderot szívesen adta kölcsön könyveit és „jó irodalmár, s ha lehetséges, még kiválóbb filozófus” akart lenni. Ez a célkitűzés semmiképpen nem elégítette ki az apát: Didier Diderot megvonta tőle támogatását; Denisnek anyja küldött titokban némi pénzt szolgálójukkal, aki hatvan mérföldet gyalogolt, amíg a tékozló fiúhoz ért.

A dráma jelenetei változatosan peregnek. Átmeneti kiengesztelődés: Denis ismét elhiteti a szülőkkel, hogy papi pályára készül, otthon már varrják fehérneműjét, hogy kellőképpen felszerelve vonuljon be a szemináriumba, holott ő ekkor későbbi feleségének, Antoinette Championnak csapja a szelet; bolondulásig szerelmes. Hamarosan elérkezünk a dráma csúcspontjára. Denis a nála három évvel idősebb, tehát harmincegy éves Champion kisasszony sürgetésére hazautazik a házasságkötéshez szükséges apai engedélyért; a harminc éven aluli férfi ugyanis a családfő engedélye nélkül nem köthet házasságot. A félbemaradt fiú, megrogzott bohém feleségül akar venni egy szegény fehérneművarró-nőt. Didier Diderot felháborodása határtalan.

*

Sainte-Beuve írja Diderot-ról, hogy a 18. század nagyjai közül ő az egyetlen, akinek *igazán* van családja. S azt is elmondhatjuk róla, hogy író társai közt a langres-i iparos fia a legvérbelibb párizsi. Tizenhat esztendősen érkezett Párizsba, s egyetlen külföldi útja és néhány rövid belföldi utazás kivételével ott tölti egész életét. Munkássága is temérdek szállal kapcsolódik a városhoz.

Párizs, amely az útját kereső férfit körülveszi, világváros, de nem az ország hivatalos fővárosa. Ezt a helyet XIV. Lajos akaratóból még mindig a versailles-i palota foglalja el, ahol a fényűzés az utód, a közönyös, tunya, unatkozó XV. Lajos szeszélyeit szolgálja. Diderot korában Versailles már nem igazi központ; Párizs, amelyet az uralkodó következetesen elkerül, visszanyerte rangját vagy talán el sem veszítette igazából. Patronálás és tervezgetés nélkül, a király ellenére és az uralkodó osztálytól függetlenül nőtt, csodált, irigyelt és utánzott szellemi központtá színházaival, könyvüzleteivel, az irodalmi szalonokkal, a kávéházakban vitázó írókkal és literátorokkal. „Párizs, az idegen nemzetek mintaképe vagy a francia Európa” - a nápolyi király követte ezt a címet adta könyvének.

A jó irodalmárnak és még kiválóbb filozófusnak készülő fiatal férfi tisztában van vele, hogy könyveire - ha valamikor megjelennek - kétfelől is leselkedik veszély: egyrészt az egyház,

másrészt az államhatalmat képviselő, főként taláros¹ nemesekből álló, nagyrészt janzenista szellemű Legfelsőbb Politikai Bíróság, a párizsi Parlament részéről. A kritikus szellemű művek címlapja gyakran Amszterdamot vagy Londont tünteti fel a kiadás helyéül (valójában Párizsban kerültek nyomtatásra), s a szerző nevét olykor N. úr helyettesíti. A fondorlat nem segít, az egyház felfigyel, az államhatalom lecsap a veszélyesnek ítélt nyomtatványokra, elkobzásra és elégetésre ítéli őket. Ez vár majd Diderot első önálló filozófiai munkájára is.

Arnold Hauser találóan állapítja meg, hogy a szigorú kasztrendszerű francia feudális társadalomban, amelyben a nemességre emelt hivatalnokcsaládok tagjai csak királyi engedéllyel köthettek házasságot az ősnemesekkel, a közös kultúra összemoszt a nemesség művelt rétegét és a művelt polgárságot: a tátongó ellentét köztük és a nép közt volt. Erről a mérhetetlen ellentétről a fiatal Diderot nyilván tud már egyet s mást. Tanúja egy éhségzendülésnek Párizsban, feltehető, hogy hallott a kenyérínség okozta parasztlázadásokról, fiatal korára három is esik. A lázadásokat sűrű akasztások követik.

*

A Latin negyedben lakó Denis Diderot 1741-ben ismerkedett meg jövődöbelijével. A reménybeli papnak küldött ingek szűknek bizonyultak, Denis átalakításra szoruló fehérneműjével özvegy Championnét és lányát kereste fel, akik lakásukon ingvarrással és csipkeárusítással foglalkoztak. Vandeulné szerint apja szívét lángra lobbantotta „a magas, szép, jámbor és jólelkű leány”. A lángra lobbanás kétségkívül igaz, a jellemzés aligha. A gyermeki elfogultság érthető, de az bizonyos, hogy de Vandeulnén kívül senki nem rajzolt vonzó képet Diderot-né egyéniségéről.

Özvegy Championné nem nézi jó szemmel a foglalkozás nélküli udvarlót, akinek - az „Emlékezések” szerint egyetlen érdeme az, hogy „arany száju”. Naigeon is ilyen értelemben ír a heves szerelmesről, aki „beszéde ellenállhatatlan vonzerejével” hódította meg választottját. Az eseményekből arra következtethetünk, hogy Nanette (az Antoinette beceneve) végül meghallgatta Denis esengését. Diderot 1742-ben, talán a lány sürgetésére is - Champion kisasszony benne van a korban!, hovatovább idős anyjáról is gondoskodnia kell - Langres-ba utazik az apai engedélyért.

A szülői házba hazatérő Diderot egyelőre hallgat; nem mer előállni szándékával. Választottjához írt leveleiből tudjuk, hogy apja már nem kényszeríti pályaválasztásra; Diderot szavaival *meghagyja szabadságomat*. A késműves ugyanis végre kézzelfogható eredményt lát: fia lefordította angolból „Görögország történeté”-t, a korrektúrák hetente háromszor érkeznek. *Szüleim meg vannak győződve róla, hogy hasznos dolgokkal foglalkozom*, közli Nanette-tel. A fellegjáró már rendszeres apai juttatásról ábrándozik: *azon dolgozom, hogy szüleimtől némi járadékot kapjak*. Persze azért korántsem biztos a sikerben: *minthogy te el vagy szánva, hogy tárt karokkal várj engem, bármiként jelentkezem is, megvigasztalódom, ha fáradozásomat balsiker kíséri*.

Az esztendő véget ért, Diderot még mindig nem szól, Nanette leveleit egy helybeli ismerőshöz irányíttatja, és csak választottja dühös szemrehányásaira hozakodik végül elő házassági tervével 1743. január elején. *Szörnyű fenyegetésekben van részem* - közli Nanette-tel. - *Ha szüleim azt mondanák: Itt a kért beleegyezés, de mi kitagadunk az örökségből, azt válaszolnám: Nagyon köszönöm, ennyit kérek*. Mégis derűlátó. *Bizonyos lehetsz benne, hogy szépséggel vagy erőszakkal, de egybekelünk*.

¹ A nemesi rangra emelt bírakat és egyéb tisztségviselőket nevezték talárosnak, a született nemességtől való megkülönböztetésül.

Csak hogy a családapa nem éri be a kitagadással, amelyre a törvény felhatalmazza, ha harminc éven aluli fia az ő akarata ellenére kíván nősülni. Heves jelenet után Denis karhatalommal fenyegetőzött - az elkeseredett késműves elfogatási parancsot kért „eszeveszett” fia ellen. Denis Diderot-t egy klastromba zárták, vagy harminc mérföldnyire Troyes-től. A barátok a fél fejét kopaszra nyírták, hogy el ne szökhessék.

Didier Diderot levélben tudósította özvegy Championnét a történetekről. Fia „oly hirtelen csapott át kérésből fenyegetőzésbe”, hogy ő kénytelen volt intézkedéseket tenni „a végzetes felindulás miatt, amely egyaránt veszélyes az Ön lányára és fiam személyére. Mihez kezdene a kisasszony egy olyan személlyel, akinek nincs állása és talán soha nem is lesz. Vajon lánya elegendő javakkal rendelkezik kettőjük számára? Fiam szavaiból úgy vélem, hogy a természet bőkezűbben halmozta el a kisasszonyt javaival, mint Fortuna. Nem, asszonyom, nem fogom eltűnni, hogy lányát is, saját magát is szerencsétlenné tegye.

Amíg Champion kisasszony le nem mond a házasságról, Denis fogva marad.”

A levelet a kor szokása szerint a következőképpen zárta: „Asszonyom, nagyon alázatos, nagyon engedelmes szolgája: Diderot.”

A jövőző Filozófus nem maradt sokáig rabságban: éjszaka sikerült elszöknie, egy szál ruhában, ingóságait hátrahagyva harminc mérföldet gyalogolt, elvergődött Troyes-ba, onnan írt menyasszonyának. *Ha zokon veszed utam sikertelenségét és érezteted velem, én, akire annyi bánat nehezedik, aki annyit szenvedtem, s akire annyi gyötrelme vár még, eldöntöttem, végzek magammal. Életem vagy halálom attól függ; hogyan fogadsz. Apám dühe oly erős irántam, hogy nem kétlem, fenyegetését valóra váltja: kitagad. Ha téged is elveszítelek, mi tarthat vissza ebben a világban?*

Menyasszonya nyilván küldött neki pénzt: Diderot postakocsival érkezett Párizsba. Tartva attól, hogy apja elfogatási parancsot foganatosított ellene, régi lakhelyéről Szent Lajos szigetére költözött bútorozott szobába.

1743 tavaszán Diderot megkapja a „Görögország történetéért járó honoráriumot. Újabb angol fordítást vállal, matematikaórákat ad. 1743 novemberében az immár nagykorú Denis Diderot párizsi polgár házasságot köt Antoinette Championnal. Elkezdődik a pokoli házaselet, amelyről a kortársak, élükön Rousseau-val, a panaszkodó férj, egy újságcikk s két rendőri jelentés bőségesen tájékoztatja az utókort.

A KORAI FILOZÓFIAI MŰVEK

Ami engem illet, én inkább képezem a felhőket, semmint eloszlatom őket, s inkább felfüggesztem az ítéletalkotást, semmint ítélek. A hírhedtté vált sorokat hosszú ideig és sokan olvasták Diderot fejére, holott a felhők ebben a szövegben - miként Dieckmann kifejti - nem a fényforrás eltakarását, hanem a változékonyság és változó „proteuszi gondolatot” jelentik, s az ítéletalkotás felfüggesztése a szabad mozgásteret a szerteszágázó gondolatnak, az állandó készenlétet a jelenségek befogadására és értelmezésére.

Maga Diderot tiltakozott volna a legélénkebben, ha műveivel kapcsolatosan rendszert emlegetnek, hiszen filozófiai rendszeren az ő századában elsősorban a skolasztikus filozófiát, ezenkívül az előző kor nagyjainak, így Descartes-nak, Spinozának, Leibniznek a metafizikát és episztológiát is magába foglaló alkotásait értették. A felvilágosodás filozófusai rendszer felépítése helyett rendszerességre törekedtek, s a jelenségek *hogyan* és *mi okból*-ját kutatva - nem pedig a finalista *miért*-et - összefüggéseket akartak tisztázni. Diderot filozófiájában ez a törekvés kezdettől fogva párosul azzal a meggyőződéssel, hogy a jelenségek, folyamataik és összefüggéseik objektív, egyetemes törvények megnyilvánulásai, amelyek az értelem számára előbb-utóbb felfoghatóak.

Igaz, Diderot-tól számos filozófiai tanulmány és kézikönyv hosszú ideig a gondolatok rendszerességét is elvitatta. Ködös agy, gondolatai ötletszerűek, ellentmondóak, hiányzik belőlük a vezérfonál: aforisztikus - így ítélték róla.

„Diderot a materialista gondolkodó becsületességéből aforisztikus - állapítja meg Szigeti József. - Minthogy a rendelkezésre álló tudományos anyag még minden elméleti általánosítással dacoló sejtelmességben villog, nincs más választása, mint az, hogy vagy ölbe tett kézzel várja a tudomány további fejlődését, vagy a töredékes anyaghoz kapcsolódva kimondja azokat a nagy távlatokat megnyitó általánosításokat, amelyeket nem tud és nem is tudhat konkrét anyagon kifejezni. A Diderot-féle aforisztikus stílus tehát azt jelenti: ennyi az, ami ma elmondható, a többit a holnapnak kell meghoznia.” Vagy az ő saját szavaival: *Senki nem követelheti tőlem, hogy megtaláljam az igazságot, de azt igen, hogy keressem.*

A filozófiai művek időrend szerinti elemzése során igyekszünk nyomon követni, miként bontakozik ki az egyre sokszínűbb, gazdagabb, természettudományos problémákat is felölelő, néha valóságos drámai jeleneteket magába foglaló, csapongó asszociációkkal gazdagodva célra törő, látomásos hipotézisekbe is merészkedő, a pálya különböző szakaszain olykor egymásnak ellentmondó írásokból Diderot filozófiai világa.

*

Egy angol orvosi szótár lefordítása után - harmadmagával végezte el - Diderot vállalkozik a deista Shaftesbury „An inquiry concerning virtue and merit” (Értekezés az erényről és érdemről) című munkája francia nyelvű tolmácsolására, és a művet saját megjegyzéseivel is ellátja. A fordítás anonim, sőt Shaftesbury neve sem szerepel, nyilván a szöveg merészsége miatt, hiszen a deizmusból következik, hogy a morál érvényessége független a vallások kinyilatkoztatásától. A bevezetésben Diderot kifejti, mit jelent neki az angol filozófus alkotása, és hogyan értelmezi a fordítást. *A más javaival soha nem bántak ilyen szabadon.*

Shaftesbury szövege, semmi kétség, egyszersmind alkalom is, hogy a fiatal Diderot a saját gondolatait közölje.

Az angol deista filozófust életében nagyra tartották Franciaországban, Voltaire hivatkozik is rá az „Angliai levelek”-ben, de a század derekán jóformán feledésbe merült. Franco Venturi joggal állapítja meg: „Valóságos felfedezés volt 1745-ben lefordítani Shaftesburyt.”

A 18. század Franciaországában a deizmus angol importcikk, de az angol mintától eltérően éles feudalizmus és egyházellenességgel telítve. Az idejétmúlt francia rendi társadalomban a katolikus egyház támasza az államhatalomnak, érdekeik szorosan összefonódtak, hiszen - csak egyetlen példa - a művelhető területek egyharmada volt egyházi birtoklásban. S az egyház türelmetlenséggel és fanatizmussal válaszolt a szabad vizsgálódás szellemére. Alig akad olyan jelentékeny filozófiai mű, amely ne került volna indexre - Descartes-ot is beleértve. Egymást érték a kiátkozások, a vakbuzgó papok az inkvizíció felállítását sürgették. A babonák, a vakhit, a vallási türelmetlenség bírálata ezért kap olyan nagy teret Diderot filozófiai műveiben, akárcsak Voltaire írásaiban.

A Shaftesbury-fordítás idején Diderot deista - ez jegyzeteiből is világosan kitűnik. *Ennek a munkának célja bebizonyítani, hogy az erény úgyszólván elválaszthatatlan Isten megismerésétől.* Az esztétikai problémákat az erkölcs függvényének tartja. Erény és szépség Diderot szemében ekkor még objektív kategória, nem pedig - mint érett kora idevágó műveiben - a társadalomtól és a saját testi-lelki tulajdonságainktól függő ítélet. A Szép, akárcsak az Erény - az utóbbi fogalommal sűrűn találkozunk majd műveiben a lelkesültségből ered. Ez az érzelem Shaftesbury filozófiájának egyik alapelve, és feltételezi az örökkévaló lény létezését.

Diderot a fordításhoz írt jegyzeteiben első ízben tesz hitet művei egyik kulcsszava, a szenvedély mellett. *Hasonlatosak vagyunk a hangszerekhez, amelyeknek húrjai a szenvedélyek.* (A mondat az *Enciklopédia Érzelem* címszava alatt majd szó szerint megismétlődik.) És így folytatja: *Az örültben a húrok túlon túl feszesek, a hangszer rikoltoz, az ostobában lötytyedtek, a hangszer néma.* Az első példa óhatatlanul felidézi Rameau unokaöccsének a zsenialitás határán lévő torz figuráját.

Diderot első önálló filozófiai munkája, az 1746-ban megjelent *Filozófiai gondolatok* jóval merészebb Shaftesbury szabad fordítású szövegénél, s a hozzá írt jegyzeteknél. *Ha a vallásról és a kormányzatról nem engednek beszélni, többé semmi mondanivalóm nem lesz.* Gondolatai gyakran leplezetlenül merészek, támadják a tekintély elvén alapuló ítéleteket. *Minél kevésbé valószínű egy esemény, annál inkább veszít súlyából a történelem tanúskodása... Nincs igazán bebizonyítva, ami fölött sosem vitáztak. Sosem vizsgálták meg igazán alaposan azt, amit nem vizsgáltak meg elfogulatlanul. A kételkedés tehát az első lépés az igazság felé.*

A *Filozófiai gondolatok*-ban az istenhívó világképe az ateistáéval szembesül. Diderot még nem foglal félreérthetetlenül állást, az ateizmus érveit a cenzúra megtévesztésére egy képzeletbeli vitázó fél szájába adja. Csak egyetlen példa: az istenhívőnek azzal az állításával szemben, hogy az asztronómia és a természettudományok eredményei kielégítő bizonyítékai egy felsőrendű értelemmel rendelkező lény létezésének, az ateista a véletlenből adódó esélyekre hivatkozik. A kockajátékból indul ki, a valószínűségszámítást véve alapul. *...minél többször dobjuk el a kockát, annál kevesebb ok van rá, hogy az esemény be ne következzen... Igen kicsiny annak a valószínűsége, hogy a mindenség véletlenül keletkezhetett, viszont a dobások száma végtelen, tehát az esemény nehezen következhetik ugyan be, ezt azonban bőségesen ellensúlyozza a dobások nagy sokasága. Igen, van itt valami, amivel nem békül ki a józan ész; mégpedig ez a föltevés: ha az anyag öröktől fogva mozog és a lehetséges kombináció létezik, miért ne adódott volna egyetlenegy ilyen csodálatos kombináció sem a végtelen sok között...? Igen, sokkal inkább meglephetné a káosz feltételezett időtartama, mint a mindenség tényleges kialakulása.*

A filozófia hagyományos térbeli mindensége mellé odanyomul - egyelőre alig sejthetően - az időbeli, amely nem megalkotott és fennálló, hanem folyvást történő és változó.

Ebben a filozófiai világban nincs helye a vallás örök kárhoyattal büntető Istenének. *Ha elgondolom, milyen képet szoktak festeni az Egek Uráról, milyen hirtelen haragú, mily kegyetlen bosszút áll sérelmeiért, s ha eszembe jutnak a hasonlatok, amelyek számszerűen vetik egybe a kárhoyatra szántakat azokkal, akik felé nagy kegyesen védő karját nyújtja, nem csodálom, hogy a legbecsületesebbeket is megkörnyékezi a vágy, bár csak ne volna Isten.* Ez a humanista istengyűlölet gyakran előbukkan műveiben, legtömörebben talán az 1770-ből származó *Pótlások a filozófiai gondolatokhoz*-ban fogalmazza meg: *A keresztények istene olyan apa, aki igen sokra tartja almáját, s igen kevésre a gyermekeit.*

A filozófus és a képzeletbeli ateista párbeszédeit a diderot-i dialógusok felé vezető első, bártortalan lépésnek tekinthetjük. Messze vagyunk még a későbbi hol önmagával, hol élő, vagy maga teremtette alakokkal folyó vitáktól, amelyekben belső világnézeti konfliktusai öltének testet, a burjánzó gazdagságú asszociációktól, amelyek temérdek képzetet hoznak felszínre, mozgatnak meg láncreakciókat kiváltva, s a beszélt nyelv eleveenségében villódzva törnek a cél felé. A fiatal Diderot keresi a saját kifejezési formáját, de egyelőre még a Pascal megszabta hagyományt követi. Műve, akárcsak Pascal „Gondolatai” - egyébként vitázik is velük - hosszabb-rövidebb paragrafusok lazán összefüggő egésze.

A *Filozófiai gondolatok*-ban felfigyelhetünk Diderot és olvasói kapcsolatára. Az első önálló műtől egyenes vonal vezet az utókor felé forduló idős alkotó sztoikus és büszke magatartásáig. *Piscis haec non est omnium* (Ez a hal nem mindenkié) olvasható az idézet a könyv címlapján, s az első oldalon: *Quis leget haec?* (Ki fogja ezt olvasni?) Persius, Szat. I.2. De nem éri be a latin idézettel, alatta anyanyelvén folytatja a gondolatot: *Istenről írok; nem számítottok sok olvasóra, és egy-két helyeslő szóval beérem. Ha Gondolataim senkinek nem tetszenek, akkor esetleg csak rosszak, de ha mindenkinek tetszenek, akkor biztosan csapnivalók.* A közműveltség áldozatkész terjesztője - ebben az 1746. esztendőben indulnak meg az *Enciklopédia* munkálatai - a párizsi műhelyeket fáradhatatlanul látogató Diderot a kevesekhez, a szellemi kiválasztottakhoz fordul. Megmutatja arisztokratikus arcát. Csupán egy ez a száz közül.

A *Filozófiai gondolatok*-at a Legfelsőbb Politikai Bíróság máglyára ítélte. Csakhogy a forgalomba került könyveket nem tudták összeszedni, így hát, mint más esetekben is, képletesen, *in effigie* égették el; papírhulladékokat dobtak a máglyára. A mű „feltámadt poraiból” és számos kiadást ért meg, amikor a Könyvhivatal vezetője a filozófusokkal rokonszenvező Malesherbes s utána Diderot fiatalkori, valószínűleg kollégiumbeli barátja, Sartine lett.

Az 1747-ben íródott, de csak 1830-ban megjelent *Promenade du Sceptique* (A szkeptikus sétája) kiszélesíti a *Filozófiai gondolatok* problémakörét, és megcsillantja Diderot elbeszélő tehetségét. Az uralkodóhoz, akit még senki nem látott, *de nevét illetően nagyjából megegyeznek alattvalói*, három úton igyekeznek az őt keresők. Az első tuskés, a keskeny ösvényen éles kövek sebzik a bekötött szemmel menetelők lábát, a második virágos és széles, kellemesnek tetszik, de valójában alattomos buktatókkal teli. A harmadik árnyas gesztenyefasor - az olvasó talán nem téved, ha a klasszikus elíziumi mezőkön kívül még a Palais-Royal kertjének sétányára is gondol, ahol Diderot nap nap után elidőzött. Az allegória nyilvánvaló: elvakult fanatizmus és aszkézis - gyönyörök hajszolása; az alattomos, veszélyes buktatók a betegségek, amelyekkel - Diderot ezt a *Rameau unokaöccsében* és másutt is kifejti - a természet sújtja a kicsapongókat. Az árnyas fasorban futóhomok nehezíti az előbbre jutást, ez a bölcselők útja.

Az allegóriát Diderot idővel *a meddő elmék szokásos menedékének* nevezi; későbbi műveiben hiába keresnénk ezt a statikus ábrázolásmódot. Igaz, *A szkeptikus sétájában* enyhít az allegorikus merevségen, hiszen az ateista, a deista, a szkeptikus és a spinozista döntetlenül végződő vitái a saját magával folytatott világnézeti összecsapások kivetítődései.

A filozófusok csoportja végül elér a folyóhoz; átkelni rajta lehetetlen, az áhított túlsó part áthatolhatatlan ködbe vész, s az olvasó rádöbben, hogy az ember számára megadott valóság nem a keresett, a rejtőzködő lény, hanem maga a *keresés*, a megértés felé vivő út. Nem a cél a fontos, hanem az erőfeszítés, a reményünk, szellemi-erkölcsi tartásunk. A világosság századának útmutató gondolatát üzenté az utókornak allegóriájában Diderot. Német tisztelője. Lessing, aki elsőként foglalkozott behatóan Diderot színműveivel és dramaturgiájával, majd így fejezi ki ezt a gondolatot: „Ha Isten egyik kezében a tudást, a másikban a tudáshoz vezető utat tartaná, ő az utóbbit választaná.”

Diderot egyaránt bírálja a mindenben kételkedő pirrhonistákat, akik azt állítják, hogy „nincsenek sem fák, sem út, sem vándorlók” és Berkeley szubjektív idealizmusai, amely az ént ismeri el egyedüli valósággént. (Berkeley-vel más írásaiban is vitázik.) A saját álláspontja egyelőre még jó ideig ingadozik deizmus és materializmus közt, leveleinek néhány passzusa is ezt bizonyítja.

A szkeptikus sétája és a következő filozófiai mű, a *Levél a vakokról* időközére esik Diderot első, sokat vitatott regénye, a *Fecsegő csecsebecsék*. Az 1748-ban megjelent regény egyik, talán legfontosabb fejezetének tárgyalása ebbe a részbe kíváncsok. Ennek a 32. fejezetnek Diderot a többitől eltérően két alcímet adott: *Talán a legjobban megírt és a legkevesebbet olvasott rész ebben a történetben*.

Mangogul álma, avagy utazás a feltevések birodalmába.

Csodaszörny madár röpti álmában Mangogult, Kongó uralkodóját egy hatalmas épülethez, amely a semmiből kinőve a végtelen űrben lebeg. Az épület oszlopcsarnokában Mangogul fel-fúvódott és ösztövére aggastyánokat lát, csaknem valamennyi nyomorék. *A legcsekélyebb légáramlástól elzuhanak, és addig kuporogtak a földön, míg valamelyik újonnan érkezőnek kedve nem szottyant fölsegíteni őket.* Tú hegyén álló szöszéken összeaszott aggastyán szalmazsállal buborékokat fúj, és a körülötte szorongók megkísérelték a buborékokat a fellegekig hajtani.

A hipotézisek semmiben lebegő épületében, amely az első fuvallatra összeomolhat, a metafizikával bajlódó filozófusok hajtják a szétpukkanó szappanbuborékokat. Egyedül Platón maradt hű mestere, Szókratész szelleméhez, aki *kiművelte a koponyákat és megnemesítette a szíveket*. A Platónnal társalgó Mangogul a távolban egy gyermeket pillant meg, aki lassú, de biztos lépésekkel tart feléjük. *Kicsi volt a feje, törékeny a teste, karja gyenge, lába rövid, de ahogy közeledett, egyre erősödtek-növekedtek tagjai. E folytonos növekedés során száz különböző alakot öltött: láttam, amint hosszú távcsövet szegez az égre, ingával a kezében méri a tárgyak szabadesését, higannyal telt cső segítségével meghatározza a levegő nyomását, és prizmat tartva szétbontja a fénysugarakat. Ekkorra már óriásivá nőtt, feje a csillagokat súrolta, lába elveszett a mélységben, két karja pedig egyik pólustól a másikig ért. Jobb kezében fáklya lobogott, melynek fénye messzire szétáradt a levegőben, megvilágította a vizek mélyét, és behatolt a föld méhébe.*

A fáklyát tartó óriás a Tapasztalat, jöttére összeomlik a feltevések temploma. Világít a Tapasztalat fáklyája - a kép nem új, már Voltaire-nél is találkozunk vele. Számunkra az a lényeges, hogy mit jelent Diderot számára: a sokféleségek megismerését, ismeretek és benyomások mohó befogadását, egy jelenség körüljárását, számos síkból való megközelítést és a sokféleségek egységbe foglalását. Ahogyan esztétikájában kimondja: *Szép a minden, ha egy.*

KÖZJÁTÉK: HÁZASSÁG ÉS HŰSÉG

Diderot lánya szerint apja a Shaftesbury-fordítással ötven Lajos-aranyat keresett, s az összeget kedvesének, de Puisieux-nének adta, aki „szegény volt és pénzt kért tőle”.

A hölgy bezsebelte a sorra következő két könyvért járó ötven-ötven aranyat is - eszerint Diderot egységáron szállított filozófiai értekezést, regényt.

De Vandeulné alighanem elvetette a sulykot. Kétségtelen, hogy Diderot eltartotta családját; a de Puisieux-nével folytatott viszony idején született kisfia, aki négyesztendőskorában halt meg. A Shaftesbury-fordítás és a *Filozófiai gondolatok* megjelenésekor Diderot-nak még nincs állandó jövedelme az *Enciklopédia* szerkesztőjeként, hogyan gondoskodhatott volna feleségről, gyerekről, ha a tiszteletdíjat teljes egészében szeretőjének juttatja? Hogyan biztosíthatta volna a kétségkívül nagyon szűkös, nem is zökkenőmentes életmódot, amelybe egy szolgáló tartása időnként belefért. Az igencsak kardos hitves bizonyára nem tűrte volna, hogy a családfő munkájának gyümölcsét a szerető kapja. Diderot hűtlen férj volt, de nagyfokú érzékenysége és az emberi kapcsolatok bonyolultságát mérlegelő elméje miatt papucsférj is. Maga de Vandeulné írja, hogy anyja nyomta apja kezébe az aprópénzt, hogy a Filozófus beülhessen a kávéházba. Maradjunk hát a valószínűség mellett: Diderot a honorárium egy részét szeretőjének adta, s otthon nyilván „elködösítette” a tiszteletdíj összegét.

A szerető külsejéről vonzó képet fest Angélique. Szerinte a csinos nőt irodalmi becsvágy fűtötte, pénzszűkében is volt, s „ilyen okokból vetett szemet Diderot-ra”. A *Filozófiai gondolatok*-at de Puisieux-nének ajánlotta a szerző, de nem valószínű - ahogyan az, „Emlékezések”-ben olvashatjuk -, hogy négy nap alatt, nagypéntektől húsvéthétfőig írta volna meg a célból, hogy kedvese anyagi helyzetén könnyítsen.

A Diderot-kutatók, akárcsak a kortársak, eltérően vélekednek a kapcsolatról, valamint de Puisieux-né külsejéről és jelleméről. Egy ránk maradt feljegyzés szerint az asszony egyenest csúnya volt, és szellemével, műveltségével vonzotta magához a Filozófust. Férje ügyvéd és angol fordító, fordított a feleség is, mielőtt számos eredeti könyvet írt. Egykorú volt Diderot-val, tehát viszonyuk idején már túl az első fiatalságán.

Fogsága idején, a kihallgatás alkalmával Diderot azt vallotta elkobzott elbeszéléséről, az *Oiseau blanc, conte bleu*-ről (Fehér madár, kék történet), hogy nem ő írta, hanem egy hölgy, akit megnevezhetne, mert nem rejtőzködik. A hölgy, semmi kétség, de Puisieux-né, s az is bizonyos, hogy Diderot-nak, aki készségesen segített boldog-boldogtalant irodalmi munkájában, volt némi köze barátnője írásaihoz. A de Puisieux-néről szóló rendőri jelentés szerint - jelentés készült mindenkiről, akinek a legcsekélyebb köze is volt a kultúrához - az asszony új könyvének nagy részét „Diderot, a jó barátja írta”. (A vitatott elbeszélés egyébként Diderot összes művei közt jelent meg.)

Egyre házsártosabb felesége mellől Diderot a vonzó szellemű asszonyhoz kíváncsozott. A kapcsolat évekig tartott, s az „Emlékezések” szerint akkor ért véget, amikor a Filozófus a vincennes-i vár foglya volt. Szeretője meglátogatta, ugyancsak ki volt csípve, és hamarosan elment. Diderot gyanút fogott, átvette magát a várkertet övező falon - Rousseau „Vallomásai”-ból tudjuk, hogy a várkertet nem övezte fal! -, utánaeredt kedvesének, és rajtakapta egy gavallérral. A történetben jogosan kételkedünk. Igaz, Voltaire közbenjárására a fogoly egy idő múlva sétálhatott a várkertben, de becsületszavát kellett adnia, hogy onnan nem lép ki. Nem valószínű, hogy megszegte volna szavát, még kevésbé hihető, hogy a nyilván kocsin távozó kedvesét utolérte.

Sokkal elfogadhatóbbnak tetszik a „Bigarrure” című újság innen-onnan rovatának beszámolója; e szerint Diderot hitvese valószínű Xantippe volt, s a Filozófus, hogy véget vessen a házi perpatvaroknak, beszüntette látogatásait barátnőjénél. A szerető ezt annyira szívére vette,

hogy két gyermekével odaplántálta magát a ház elé, amelyben Diderot-ék laktak, és rikoltozva szidalmakkal halmozta el a feleséget; az újság szerint nöstény majomnak nevezte. A sértett fél lerohant az utcára, s a két nő olyan indulattal esett egymásnak, hogy a ház lakói néhány vödör vizet zúdíttak rájuk, így csendesítve le a háborgókat. A Filozófus aligha tehetett mást, mint amit a tudósítás szerint tett: bezárkózott dolgozószobájába.

Érthető, hogy az „Emlékezések”-ben de Vandeulné igyekszik menteketni anyját. Szerinte természete részint a férj hűtlenkedései miatt keseredett meg, részint pedig azért, mert Diderot könnyen bánt a pénzzel, meggondolatlanul költött könyvekre, csecsebecsére.

Diderot-nénak rossz sajtója volt a kortársak közt. A „párizsi Szókratész” mellett ő az ádáz Xantippe, Rousseau „Vallomásai”-ban „harapósna és zsémbesnek” nevezi, egy rendőri jelentésből tudjuk, hogy elagyabugyálta szolgálójukat, és hajba kapott szomszédaival.

Maga Diderot sűrűn és keservesen panaszkodott a *házi tűzvések* miatt. Az ateista Filozófus egy ízben felesége gyóntatójához fordult, hogy térítse észre az asszonyt. A jelenetről egyik levele tájékoztat. „Uram, el kell ismerni, hogy az ön ékesszólása elragadó” - mondta végül a pap. A Filozófus dühbe jött. - *Nem arról van szó, hogy én ékesszóló vagyok-e vagy sem, hanem arról, hogy huszonnégy óra leforgása alatt visszataszíthatok a nyomorúságba egy asszonyt, akit a nyomorúságból emeltem ki, akinek ön a lelkiatyja, s bizonyára szívén viseli sorsát.*

Az eredmény nem maradt el. *Beszélt vele, s ez nem ártott. Közeledtünk egymáshoz. Szólunk egymáshoz. Ha rossz kedvünk van, ki-ki félrevonul. Nagyjából úgy élek, ahogy akarok,* közli a levél. A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy Diderot buzgón ápolta feleségét, valahányszor az asszonyt a kólika gyötörte.

Élete során többször kifejtette, hogy egyik embernek sincs joga a másikat tulajdonának tekinteni. A családot szükséges, a poligámiát természetes állapotnak tartotta. Költői gondolatokban elmélkedett a hűségeskü hiábavalóságáról. Felfogását legtömörebben a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá*-ban olvasható sikamlós anekdota foglalja össze a kiskésről meg a tokjáról. A történet arról szól, hogy minden késhez számos tok illik, és minden tok sok kés befogadására alkalmas.

Diderot lánya azt állítja, hogy apja féltékeny természetű volt, s ezzel is megnehezítette felesége életét. Semmi bizonyíték sincs Diderot féltékenykedésére, de az kétségtelen, hogy a nagy nevelő, aki oly ötletesen foglalkozott gyermekével, játszott vele, maga oktatta, nevelte - *lányomat nem adom zárdába,* közli Sophie Volland-nal -, feleségét meghagyta tudatlanságában. Diderot-Szókratész Xantippéja három gyermeket szült és temetett el a negyedik gyermek, Angélique születéséig. Házasságukat sokáig titokban tartották a késműves előtt, s amikor Diderot végre közölte az igazságot, hamarosan Langres-ba menesztette az asszonyt. Nem lehetett könnyű út. Vandeulné azt állítja, hogy anyját hűvösen fogadták, de házas szorgalmával rövidesen megnyerte a családapát és hozzátartozóit.

A Filozófus időnként átérezte felesége helyzetét, igazát. Megírja, hogy az asszony betegségében *zokogott, mint egy gyermek* a többletkiadások miatt. *Milyen egészség bírná ki az ő életmódját? Semmi szórakozás, örökös munka; szűkösen élni és reggeltől estig rikoltozni. A bronz sem bírná ki.* Egyikük sem volt bronzból, mindketten gyöttrődtek. Írásaiban Diderot nemegyszer ábrázol hiteles művészettel nőket, akik egy súlyos sérelemben eltorzultak. Csupán két példára hivatkozunk: de Carlière-né és de Pommeraye-né alakjára. Utóbbit szerelmi csalódása, a sebzett büszkeség szörnyeteggé változtatja, mégis érezzük, hogy az író bizonyos tiszteletet érez iránta. Talán nem tévedünk azt állítva, hogy az alkotó személyes élményét sűrítette áttételesen az eltorzult lelkivilágú nőalakokba, egyént és környezetet megemelve. (Mindkét történet a magasabb körökben játszódik.) Diderot egyidejűleg elmarasztalva és felmentve ábrázol. Felesége nyilván egyetlen sorát sem olvasta.

LEVÉL A VAKOKRÓL

Diderot-ra első műveitől kezdve, tehát még deista korszakában is lenyűgöző hatást gyakorolt a materialista ateizmus, állapítja meg Jacques Chouillet Diderot-monográfiájában. A Filozófus egyre inkább kétségbe vonja a deisták időtlen, harmonikus és kezdettől fogva szükségszerű világrendjét, a nagy óraműét, amelyet Mestere teremtvő mozdulattal felhúzott. Kivezetni az embert kiskorúságából, amelynek önmaga az oka. Levágni magunkat „az Abszolútum vontatóköteléről”.

A *Levél a vakokról* a deizmus eltervezett mindenségével szemben egy másik lehetőséget vázol fel: az anyag fejlődése során, különböző változásokon átesve, mintegy önmagát kikísérletezve jött létre az, amit mi az élőlényeket is magába foglaló világnak nevezünk. Ennek a monográfiának megszabott terjedelménél fogva sem lehet célja kibogozni a szálat, amelyek arra vezették Diderot-t, hogy zseniálisan merész hipotézisét felvesse. A fizika és a korabeli biológia (Buffon) alapos tanulmányozása nélkül talán nem teszi meg ezt a döntő lépést.

Mégsem jutott még el az ingadozásmentes materializmusig, hiszen 1747-ben, tehát a *Levél* keletkezése idején így ír Voltaire-nek: *...általában éjjelente szállnak fel a párák, amelyek elhomályosítják bennem Isten létezését; a napfelkelte mindig eloszlatja őket.*

A Diderot-kutatás sokáig úgy vélte, hogy az a Madame P., akinek a filozófus a *Levél a vakokról*-t ajánlotta, kedvese, de Puisieux-né. Az 1983-ban az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *Válogatott filozófiai művek-ben* is de Puisieux-né neve szerepel. Az újabb Diderot-filológia szinte egyöntetűen azon az állásponton van, hogy Madame P. az érdemes matematikatanár, Prémontval felesége, maga is jó matematikus.

A *Levél a vakokról* azt az ismeretelméleti problémát taglalja, hogy képzeleteink valamennyi vetületükkel együtt elválaszthatatlanok-e vagy sem érzékszerveinktől.

Diderot kézenfekvő kutatási területet választott: a vak képzeletvilágát veti össze a látóéval. A 18. század derekán, amikor Franciaországban empirizmus, deizmus s a kibontakozó materializmus vívja harcát az ortodox filozófiával, a probléma elevenbe vág.

Egy 17. századbeli angol tudós, William Molineux felvetette a kérdést: vajon a látását visszanyerő vak azon nyomban meg tudná-e különböztetni a kockát a golyótól, anélkül hogy megtapogathatná? Ezt a kísérletet akarta elvégezni Réaumur, a neves tudós.

A hályogműtét szenzációs ritkaság volt; érthető hát, hogy a Filozófus szeretett volna jelen lenni, amikor egy hályogműtéten átesett lány szeméről eltávolítják a kötést és tanúk jelenlétében a tárgyakra vonatkozó kérdéseket intéznek hozzá. A részvételre hiába kért engedélyt saját maga és P. asszony (minden bizonnyal Prémontvalné) részére. Az izgalmas kísérlet Diderot szavait idézve *néhány jelentéktelen szempár előtt* történt meg, s az egyik jelentéktelen szempár tulajdonosa a nagy hatalmú d'Argenson márkinak, a könyvkiadás teljhatalmú felelősének, vagyis a főcenzornak a szeretője volt. Diderot lánya szerint - állítását ne vegyük készpénznek! - ez a néhány szó juttatta volna apját a vincennes-i várbörtönbe.

Számunkra az a lényeg, hogy Diderot nem mondott le kutatási tervéről. A *Levél a vakokról* legelején ezt írja: *Visszatértem tehát, asszonyom, eredeti szándékomhoz, s mivel kénytelen voltam lemondani egy kísérletről, melyből, érzésem szerint, sem az én okulásomra, sem az önére nem sokat nyerhettünk volna... filozofálni kezdtem barátaimmal a kísérlet fontos tárgyáról.*

Rájött, hogy a vakok képzeletvilága tanulmányozására ajánlatosabb a művelt, értelmes vakon születettekkel folytatott beszélgetés, mint a teljesen primitív hályogműtétes lánnyal végzett kísérlet. Még aznap, amikor a beharangozott kísérlet megtörtént, felkeresett egy művelt családból származó, értelmes vakot. A filozófiai értekezés írója riporter is, személyesen vagy

beszámolókból gyűjtötte össze anyagát. A *Levél* nagy része tehát dokumentumműnek is felfogható, s egészében Locke elméletét támasztja alá, aki ismereteink forrásaként a tapasztalatot jelöli meg.

Diderot azt kutatja, hogy a vakon születettek fogalomvilága mennyiben különbözik a látókétól. Figyelemre méltó jelenségeket említ: A vak számára a szépség üres szó, ha nem kapcsolódik a hasznoshoz, *s a látástól megfosztott mennyi mindenben nem észleli a hasznosságát*. A természet csodálatos rendje, amelyre a deisták oly sokszor hivatkoznak, neki mit sem jelent, akárcsak a testi szemérem. Minthogy a vakok a tárgyakat tapintás útján érzékelik, gondolkozásukban nagy a szerepe a metaforának, Diderot szerint ez beszédükben is megfigyelhető.

Legérdekesebb alanya a cambridge-i vak matematikaprofesszor, Saunderson. Roppant akaraterővel sajátította el a tudást, hiszen a Braille-írást akkor még nem ismerték. Az értekezés részletesen ismerteti Saunderson módszerét, amelynek segítségével lépésről lépésre hatolt be a matematika és a geometria világába.

A haldokló Saunderson zaklatott látomásos monológjában Diderot először fejti ki gondolatát a végtelen lehetőségeket magában hordozó anyagról. *...ha leszállnánk a dolgok és az idő születéséig, és éreznénk, mint mozdul az anyag és tisztul a káosz, alaktalan lények sokaságával találkozoznánk néhány jól felépített lény helyett... Állíthatom önnek, hogy emezeknek nem volt gyomruk, amazoknak pedig beleik nem voltak, hogy olyan állatok, amelyeknek gyomor, szájpadrás és fogak mintha hosszú életet ígértek volna, megszűntek a szív vagy a tüdő valamiféle hibájából, hogy a szörnyek fokozatosan semmisítették meg egymást, hogy az anyag minden káros kombinációja eltűnt, s csak olyan kombinációk maradtak, amelyekben a gépezet nem tartalmazott semmiféle jelentős ellentmondást, s amelyek önmaguktól fennmaradhattak és magukat megörökíthették. És miért nem állíthatnám a világokról azt, amit az állatokról hiszek? Mennyi rokkant és nem sikerült világ foszlott szét, formálódik újjá és foszlik szét talán minden pillanatban a távoli térségekben... ahol a mozgás folyvást kombinál s kombinálni fog anyaghalmazokat... Mi ez a világ, Holmes úr? Oly felfordulásoknak alávetett összetétel, melyek mind a szétrombolás felé mutató állandó törekvést jeleznek, egymást követő, taszító és eltűnő lények gyors egymásutánja, múltó szimmetria, pillanatnyi rend... Az idő, az anyag és a tér talán egy pont csupán.*

Az erjedésben lévő anyag kiköltötte a világegyetemet. A Filozófus gondolatai olykor látomásokban öltenek testet, s a haldokló Saunderson szavaitól egyenes út vezet Diderot világnézeti szintéziséhez, a több mint két évtized múlva megírt *D'Alembert álma*-hoz. Igaz, a haldokló vak szárnyaló vallomása az anyagelvűségről az írói képzelet műve. A Saunderson életét és munkásságát tárgyaló angol könyv szerint, amelyből Diderot adatait merítette, a professzor deistaként halt meg.

A *Levél*-ben jelenik meg először a jellegzetes diderot-i közlés, az asszociációk szálán cikázó gondolat. A mondanivalójához sajátos formát kereső író egyelőre mentegetőzik miatta. *Ugyancsak eltávolodtunk vakjainktól, mondja majd ön - fordul P. asszonyhoz, akinek az ajánlás szól. Majd: Egyre elkalandozik, mondja majd. Igen, asszonyom, értekezésiünknek ez a feltétele.* Vagy, mint aki rajtakapta magát, hogy ismét eltérne a tárgytól és visszahőköl: *minthogy ön kedveli a módszerességet, én több személyt fogok felsorolni, akiken a kísérleteket ki lehet próbálni.*

Diderot-t egyrészt a gondolatok logikai rendje, az a bizonyos szigorú szépség, másrészt a gondolatok felszabadult, áradó bősege vonzza. Ez a kettősség olykor következtetlenségnek, a vezérfonal hiányának látszik; legkiválóbb alkotásaiban azonban a célratörő vezéreszme és a csapongó asszociációk váltakozásai bonyolult szépségű, szinte élő organizmusnak tetsző szerkezetű egyesülnek.

GONDOLATOK A TERMÉSZET ÉRTELMEZÉSÉRŐL

Az 1754-ben megjelent mű az előző évben közzétett *A természet értelmezése* című írás kibővítése. A Diderot-filológia kimutatta a hasonlóságot az értekezés egyes részei s az *Enciklopédia*-ban megjelent vagy hamarosan megjelenő cikkek közt. (Állat. Acél. Mágneses tű. Kémia stb.)

Ezt az írást is ajánlás vezeti be, a szerző a fiatalokhoz fordul, akiket nyilván alkalmasabbnak vél kutatásra ösztönző, a hagyományos világképet felszámoló gondolatai befogadására. *Ifjú barátom, vedd és olvasd!* II. Frigyes állítólag ingerülten jelentette ki: - Nem fogom elolvasni ezt a könyvet, én meglelt korú vagyok.

A bevezető sorok figyelmeztetnek: *Sose téveszd szem elől, hogy a természet nem Isten, az ember nem gép, a feltevés nem tény.* A szerző e néhány szóval egyaránt elhatárolja magát a panteizmustól s attól a végletesen mechanikus materializmustól, amely La Mettrie gépemberében testesül meg a legszembetűnőbben, valamint a középkor hagyományozta, még mindig tekintélyes finalizmustól - ez utóbbival hevesen polemizál is könyvében. A kutató szellemű ifjúsághoz intézett figyelmeztetést egy Lucretius-idézet követi: „Sötétből nézzük a napfényben úszó dolgokat.”

A természettudományokat elmélyedő alapossággal tanulmányozó Diderot a *lehetőségek végtelen sokaságát* magában hordozó természet jelenségeinek megfigyelésére, oksági folyamatoknak feltárására hív fel. A szükségszerű összefüggéseknek egyelőre csak parányi hányadát észlelhetjük, *a mindent összekötő láncnak csupán néhány tört és különálló részét.* A változékony anyagnak és következményeinek megismerésére az immanens sémákkal dolgozó matematika a Filozófus szerint nem felel meg. (Majd látni fogjuk, hogy ez a gondolat milyen éllel tér vissza az *Enciklopédia* körüli bonyodalmakban.) A kísérletezéshez, a megfigyeléshez, a tapasztaláshoz kell folyamodni, vagyis Diderot a kísérleti fizikát szorgalmazza. De ez a kísérleti fizika, amely az érzékszervek mohóságával *látja, hallja, tapintja, izleli a valóságot*, akkor igazán eredményes, ha nemcsak elmélettel, hanem érzelmi telítettséggel is párosul. A kutató munkájáról beszélve Diderot gyakran él metaforikus kifejezésekkel, s *előérzetről, ihletről, daimonionról* beszél.

Jacques Chouillet felveti a kérdést, hogy nyelvtanilag lehetne elemezni az átmeneteket az empirikus-deduktív részekből a tudomány jövője felé forduló profetikus részekig. Az előbbieket „feltéve, hogy... nyilvánvalóan következik belőle... nagy a valószínűsége...” az utóbbiakat: „talán... ki tudja?” vezeti be.

Feltevések címmel Diderot művében a természettudományos problémák hét nagy csoportját vázolja fel, amelyek összefüggenek a kor kutatási területeivel. Csak néhányat sorolunk fel: megtermékenyítés és magzati fejlődés, villamosság, az égitestek rendszere stb. Diderot elsőként vetette fel az elektromosság és mágnesesség összefüggését.

Az idő, amelynek alakító voltáról már a *Levél a vakokról* is szól, *A természet értelmezése*-ben döntő jelentőségűvé válik. Az immanens természet képe Diderot korában válik kétségessé, de még távol vagyunk Lamarck és Darwin fejlődésmélettől. A Filozófus hipotézisei megelőzik a tudományt, olykor merészen szárnyalva. Ihletettsége ösztönzésére nemcsak a növény- és állatvilág fajainak változásai foglalkoztatják, hanem felveti az élővilág és az élettelen lehetséges kapcsolatát is. *Hogy van, hogy az anyag nem egységes: vagy teljesen élő vagy teljesen élettelen? Vajon mindig él az élő anyag? Az élettelen anyag pedig mindig és valójában élettelen?...* s eljut a felismeréshez, hogy minden csupán többé vagy kevésbé azonos önmagával. Az *igent* erre a világképre az elemi részek fizikája mondja majd ki. Későbbi írásaiból kitűnik, hogy az életet mintegy a lázba jött anyag termékének, magasrendű megnyilvánulásának tartja. Ezért is bírálja élesen Maupertuisnak, a berlini Akadémia elnökének

álláspontját - *A természet értelmezése*-ben Baumann doktor néven szerepel -, aki *vágyat és utálatot, érzést és gondolkodást* tulajdonít a szerves molekuláknak.

Deizmus és materializmus már nem szembesül *A természet értelmezése*-ben. Diderot elérkezett a materializmus vállalásához. *Íme, ilyen vagyok én, az örök és szükségszerűen kialakult anyag egyik szükségszerűen kialakult részecskéje*: a kijelentés súlyához képest milyen csekély a mondatot befejező néhány szó: *vagy a te teremtményed*. A materializmusból következő erkölcstani kérdéseket ebben a munkájában igencsak futólag érinti. Gondolatait az akarat-szabadságot tagadó szükségszerűségről, a jó és rossz fogalmáról az *Enciklopédia* idevágó cikkei, a *Levél Landois-hoz*, a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, a Helvétiuszal vitázó írása s a barátnőjéhez írt levelek tartalmazzák a legtömörebben.

Az író egyre határozottabban ismeri fel jellegzetes közlési formáját. Mintha Descartes útmutatásával szállna szembe, aki azt írja: „Inkább sose gondoljunk az igazság keresésére, mintsem módszer nélkül kísérreljük meg.” Diderot már a könyve legelején kijelenti: *Szabadjára engedem gondolataimat, ahogy a tárgyak felmerülnek értelmekben: így fog legjobban kifejeződni gondolkozásom mozgása és menete*.

Stílusa meglehetősen szokatlan, merészen művészi a filozófiai irodalomban. A szükségszerű absztrakciókat érzékletes szavakkal, metaforákkal, életképszerű jelenetekkel fejezi ki, konkretizálja. Háztartási eszközök, köznapi tárgyak, testrészek, sőt testi funkciók köréből vett szavakkal - a klasszikus ízlés száműzte ezeket a kifejezéseket a Parnasszusról - ábrázolja gondolatait. Igaz, Condillac vagy Rousseau is törekszik némileg a szemléletességre, de a nyelvi telitalálatokban gazdag, mozgalmas, meglevenítő stílus, ez a képszerű filozófia Diderot sajátja. Értekező- és szépprózája nyelvezete közt voltaképpen elenyésző a különbség.

Alkotói természetének felismerése és elvállalása vezeti el sajátos remekművei megírásához.

AZ ENCIKLOPÉDIA

A tudományok, szabad művészetek és mesterségek értelmező szótára a világosság századának legnagyobb közös szellemi vállalkozása, a francia *Enciklopédia* hatása időben és térben oly messze sugárzó, hogy alig mérhető le. Gyergyai Albert szavaival „tükörképét adta kora - egy nagy kor - legfejlettebb és legsokoldalúbb ismereteinek”, tegyük hozzá, törekvéseinek is, s az emberközpontú szellemi és anyagi haladás nevében hol burkolt, hol szinte leplezetlen támadást indított az egyre türelmetlenebbé váló egyház és a feudális állam ellen. Sainte-Beuve ezért nevezi nemcsak világnézeti „tárháznak”, hanem szellemi fegyvertárnak, „harci gépnek, ostromágyúnak, fenyegető faltörő kosnak”. S a francia forradalmat megelőző és előkészítő korszak színe-javának azért jelentett *átélt valóságot*. Az *Enciklopédia* valójában egy hosszú, kollektív folyamat eredménye.

Létrejötte kezdettől a befejezésig kész regény, akárcsak a Diderot-kéziratok története, bár olykor a támadásokat, az intrikákat, a betiltást, a meghátráló munkatársakat felidézve hősi eposznak is nevezhetjük. A hajdani bohém, az érzelmes és érzékeny, gyakran könnyekre fakadó Diderot a *Enciklopédia* körüli harcokban edződött rendíthetetlen eltökéltséggel küzdő emberré.

A metszetekkel együtt huszonnyolc vaskos kötetnyi mű megírásának, szerkesztésének és megjelenésének története egybeesik a francia társadalom egyre mélyülő válságával. A század derekán d'Argenson márki ezt jegyzi naplójába: „Minden rend elégedetlen, mindenütt gyűlékony anyagok, s egyetlen kis lázadás könnyen fajulhat felkeléssé, s a felkelés forradalommal.” Egymást követik a vereséggel végződő költséges hadjáratok, 1740-től 1748-ig II. Frigyes oldalán Mária Terézia és Anglia ellen, 1756-tól 1763-ig II. Frigyes ellen Mária Teréziával szövetségre. A földművelés elmaradt, a kibontakozó nagyipar egészségtelenül Párizsba és némileg Lyonba összpontosul; az adók behajtása a negyven adónagybírló kezében, a termékeny földű országban rendszeres az éhhalál. Az elaggott társadalom beteg testének kórtünetei részletesen kibontakoznak Diderot előtt az *Enciklopédia* cikkanyagából. Amikor majd leírja: *A szegény országokban szívszorító a nyomor, de a gazdagokban a társadalmat vádolja, elsősorban minden bizonnyal hazájára gondol*.

Le Breton párizsi könyvkereskedő és kiadó a két foglalkozás általában együtt járt felismerve a közönség igényét egy korszerű ismerettárra, elhatározta egy ilyen természetű mű megjelentetését. A legkézenfekvőbb megoldás az angol Chambers népszerű, ötkötetes „Cyklopédiá”-jának átdolgozása és lefordítása. A kiadó királyi engedélyt kért és kapott a mű megjelenítésére - ami biztonságot jelentett az elkobzás ellen -, s egy meghiúsult megállapodás után szerződött Gua de Malves abbéval, a Collège de France professzorával. Minthogy a vállalkozás költséges volt, Le Breton társult három másik kiadóval, név szerint Durand-nal, az idősebb Dáviddal és Briassonnal. Az utóbbinál jelent meg Gua de Malves matematikai értekezése, valamint Diderot fordítása, a „Görögország története”.

Az abbé érdeklődése egyre inkább az aranykitermelés felé fordult, elhanyagolta a tudományos szótárt. A kiadók felbontották szerződését s új szerkesztő után néztek.

Választásuk azért esett Diderot-ra, mert már dolgozott egyiküknek, ismerték képességeit, munkaerejét, sokoldalú tudását és szűkös anyagi helyzetét. Csakhogy egy nagy névre is szükség volt. Diderot a kiváló matematikushoz, Voltaire és II. Frigyes pártfogoltjához, D'Alembert-hez fordult. Ketten társszerkesztőként írták alá a szerződést a kiadókkal 1747 októberében. Diderot meggyőzte munkaadóit, hogy nem szabad beérni a némileg már elavult és nem is a legjobb forrásokból merítő Chambers-ismerettár átdolgozásával és lefordításával,

hanem egy korszerű, a régi ismereteket összegezõ, az újakat ismertetõ, az elméleti és gyakorlati követelményeket egyaránt kielégítõ enciklopédiát kell közzétenni.

A kiadók felismerték a nagy lehetõségeket. Az *Enciklopédia* gazdasági szempontból is hatalmas jelentõségû, a korabeli könyvkiadásban, sõt még utána is hosszú ideig egyedülálló üzleti vállalkozás.

D'ALEMBERT ÉS A MUNKATÁRSÁK

Az európai hírû matematikus, igazi nevén Jean Le Rond, számos tudós társaság tagja, egy viharos életû föúri dáma - de Tencin asszony - törvénytelen fia. A kicsapongásairól hírhedt de Tencin bíboros érsek nõvére apáca volt, megszökött a zárdából, s a XIV. Lajos halálát követõ régensség idején a régensherceg züllött udvarában is kitünt kalandjaival. Újszülött fiát egy templom lépcsõjére rakatta le, a félholt csecsemõre ott talált rá kora reggel az egyházfi. A gyerek a lencházból egy üvegesnéhez került; amikor már elismert tudós volt, akit munkásságáért II. Frigyes kegydíjjal tüntetett ki, akkor is ott lakott nála egy kis szobában.

De Tencin asszonyban különös egyensúlyban keveredett a könyörtelen felelõtlenység a megfontoltsággal: az újszülött pólyájában ott volt a jel, amelyrõl felismerhetni. Hosszú évek múlva, amikor D'Alembert már nagynevû matematikus - közben de Tencinné a Bastille-t is megjárta és sápkóros regényeket is írt -, a fonnyadó nagyvilági hölgy, aki párizsi házában rendszeresen fogadta a kor kiválóságait, utánanyúlt eldobott fiának. D'Alembert eljárt anyja fogadónapjaira, s a társaságból hazatért macskaszagú otthonába. A késõbbi körülmények szempontjából aligha mellõzhetõ, hogy a család védõfalai, amelyek között Diderot egyéniségének érzelmes-patriarchális vonásai kifejlõdtek, hiányoztak D'Alembert körül. (Apja fizette iskoláztatását, de látni nem akarta.) A kiadókkal is más a kapcsolata: anyagilag nincs rájuk szorulva. II. Frigyes kegydíján kívül francia évjáradékot is kap, amikor - hamarosan - bevélasztják a Királyi Akadémiába.

A nagynevû munkatársakat D'Alembert hozza. Elsõsorban a már idõs Montesquieu-t, aki azonban élemedett korára és fáradtságára hivatkozva hamarosan visszavonul, továbbá Buffont, aki a biológiában a Linné-rendszer immanens fajaival szemben felállította a növény- és állatvilág fejlõdésének nagyszabású, de akkor még korántsem bizonyítható elméletét. S ami a legfontosabb: D'Alembert révén ígéri meg Voltaire is, hogy közremûködik a meginduló *Enciklopédiában*. D'Alembert kérésére Formey, a porosz Királyi Akadémia francia származású örökös titkára egy tervezett tudományos szótár már elkészült anyagát ajánlja fel. A legfontosabb közgazdasági cikkeket az új irányzat, a földmûvelés elsõdleges fontosságát hirdetõ és az árucserre liberalizálódásáért küzdõ fiziokraták képviselõi, Quesnay doktor, továbbá Turgot és Le Roy írják, a biológiai cikkek kidolgozásában részt vesz Buffon és Daubenton.

A kevésbé tekintélyes munkatársakat Diderot válogatja össze, akárcsak az iparosokat, akiknek mûhelyeiben tanulmányozza a munkafolyamatokat. Ő toborozza a filozófusokat, így Condorcet-t, Condillacot, Helvétius-t, idõvel a német földrõl áttelepült Holbach bárót s az *Enciklopédia* legönzетlenebb „mindenesét”, a nagy tudású orvost, Jaucourt lovagot.

Harmincnyedik esztendejében Diderot-nak végre nem kell alkalmi munkák után loholnia - megélhetése biztosítva. Szerény megélhetés. A kiadók kihasználják az új szerkesztõ szûkös helyzetét, sokkal elõnytelenebb szerzõdést kötnek vele, mint elõdjével. Az elsõ kötet megjelenése után 1200 livre, az egész mû befejeztéig minden hónapban 144 livre, összesen 7200 livre jár neki. Jacques Proust megjegyzi, hogy ez valójában éhbér volt.

Hamarosan az éhbér is megszűnik, igaz csak néhány hónapra.

Jacques Proust „Diderot és az Enciklopédia” című értekezésében név szerint felsorolja a mű 160 munkatársát. Java részük a harmadik rendből, a polgárságból került ki, a nemesi címet viselők is általában érdemeik révén emelkedtek a kiváltságosak közé, mint például Buffon. Az ősi nemesség csak elvétve van képviselve. A munkatársak közt sok a hivatásos értelmiségi: professzor, tudományos társaságok tagja, „szabadúszó” literátor, haladó szellemű pap, orvos, közgazdász, néhány jogász, szép számmal vannak manufaktúratulajdonosok, a gazdasági élet különböző ágazataiban tisztségeket viselők, és akad két munkás is. Az *Enciklopédiá*-tól egyenes út vezet a francia forradalom girondistáihoz és Dantonhoz; bizonyítja az is, hogy kik *nem* vettek részt a munkálatokban: az udvari nemesség, a „kard” nemesei, néhány kivételtől eltekintve az egyház, vagyis az előjogaikat féltő társadalmi rétegek.

Diderot majd felsorolja II. Katalinnak az *Enciklopédia* ellenségeit: ...*az udvar, az előkelők, a katonatisztek, a papok, a rendőrség, a magas rangú bírák, a literátorok közül azok, akik nem vettek részt vállalkozásunkban, polgártársaink közül, akiket magával vont a többség.*

Az *Enciklopédia* két szerkesztője kezdettől fogva számolhat - és számol is - támadásokkal.

A FOGSÁG

1747 júniusában a Pénzhamisítást Megtorló Hivatal vezetője a következőket írja Párizs rendőrfőkapitányának, Berryer-nek:

„Uram, tisztelettel közlöm, tudomásomra jutott, hogy a Didrot² nevű egyén, szerzője a *Filozófiai levelek* vagy *Mulatozások* című munkáknak, amelyet a Legfelsőbb Bíróság elégetésre ítélt... ez a nyomorult Didrot bevégezett egy hasonló szellemű munkát, mint az előző, amelyről fentebb szerencsém volt szólni önnek. Nevezett igen veszélyes ember, szent vallásunk misztériumairól megvetéssel beszél, megrontja az erkölcsöket... Úgy tájékoztattak, hogy lakhelyén számos hasonló szellemű kézirat, nyomtatvány található.”

A Szent Medárd egyházközség plébánosa is jelent: „Diderot úr fiatalságát kicsapongások közt töltötte. Végül kapcsolatra lépett egy vagyontalan lánnyal, és apja tudta nélkül feleségül vette.” A plébános „legalábbis deizmussal, Jézus Krisztus és Szűz Mária káromlásával” vádolja a Filozófust. Leveléből kitűnik, hogy a feleség még mindig Champion kisasszony néven szerepel.

Egy hanyatló rendszerben a felelős állásokban mindig akadnak az új eszmékkel rokonszenvezők. A rendőrfőkapitány beérte Diderot figyelmeztetésével. Két év múlva, 1749-ben megváltozott a helyzet. A földalatti irodalom, a külföldi cégjelzést viselő névtelen röpiratok hangja egyre merészebb, a versailles-i parkot övező falról egyre-másra törölték le az ócsárló feliratokat, a párizsi piacokon egymást követték a zendülések, kifosztották a pultokat, és a XV. Lajos téren, a király szobra előtt hódoló négy Erény combjaira a kurva szót pingálták rá. Franco Venturi találóan állapítja meg: „A kibontakozó kritikus szellem és a hatalom közti konfliktus általános légkörét kell felidézni, hogy megértsük annak a három hónapnak hatását és jelentőségét, amelyet Diderot a vincennes-i erőd foglyaként töltött.”

A növekvő elégedetlenkedés elfojtására tömegesen adtak ki királyi elfogató parancsokat. 1749. július 24-én, alig két héttel a *Levél a vakokról* megjelenése után Berryer rendőrfőkapitány rendelkezésére házkutatást tartottak Diderot lakásán, s őt magát királyi elfogatólevél alapján letartóztatták. A házkutatást és letartóztatást foganatosító rendőrtiszten kívül,

² Következésképpen így írja.

minthogy a vád felforgató eszmék terjesztése, kivonult a Legfelsőbb Politikai Bíróság egyik tisztviselője is. A Bastille dugig tele foglyokkal, Diderot-t a vincennes-i erődbe szállították.

Vandeulné igen hatásosan adja elő az elfogás történetét. A Filozófust éppen betuszkolták a várakozó kocsiba, amikor a nyomdából megérkezett a kifutó a korrektúrával. Diderot ki-nyújtotta a karját, hogy átvegye a csomagot, az egyik fogdmeg elrántotta, s az ablakon kihajló hitves felsikoltott és elájult.

Aligha történhetett ilyen színpadiasan. De ami bizonyos: Diderot fogoly volt, akár élete végéig is az maradhat, s a megrettent kiadók beszüntették a havi járandóság folyósítását.

Augusztus elsején Berryer kihallgatta a foglyot, miután esküt tétetett vele, hogy az igazat vallja. A vád alapja az előzetesen írt munkák a matematikai értekezés kivételével; az utóbbit a jezsuita kézben lévő lap a „Trévoux-i Emlékiratok” is dicsérte.

Diderot a tagadás álláspontjára helyezkedett. Nem ismerte el sem a két, nyomtatásban megjelent filozófiai művét, sem a *Fecsegő csecsebecsék*-et, sem kéziratos munkáit, amelyeket a házkutatás alkalmával nem találtak meg, de Berryer-nek tudomása volt róluk.

A tagadás mit sem ért. Kiadója, Durand ugyanazon a napon még a nyomdákat is megnevezte, ahonnan a példányok kikerültek.

A fogoly gyötrődik az erőd toronycellájában. Szenved a hőségtől, a férgektől, az aggodalomtól családjáért, s attól tart, hogy a kiadók felbontják a vele kötött szerződést, ha nem szabadul hamarosan. Augusztus tizedikén rászánja magát egy töredelmes hangú, de a tényeket elken-dőzni próbáló vallomásra. Levélben fordul d'Argenson gróf belügyminiszterhez és pecsétör-höz, általánosságban szól *elméje néhány meggondolatlan megnyilvánulásáról*, s a miniszter *lábai elé borulva* javulást ígér és szabadulásért esedezik. Feleségére, két gyermekére, a készülő *Enciklopédiá*-ra hivatkozik, és felsorol néhány köztiszteletben álló személyt, így Buffont, D'Alembert-t, akik becsületes jelleméről és munkaszeretetéről tanúskodhatnak.

A rendőrfőkapitánynak írt könyörgése szabadulásáért jóval hosszabb és személyesebb hangú. Diderot a múltjára, szellemi fejlődésére és sorsának alakulására is kitér. *Tizennyolc éve élek Párizsban, tízet a matematika és az irodalom tanulmányozásával töltöttem teljes ismeretlen-ségben, és egyáltalán nem állt szándékomban, hogy megismerjenek. Olyan körülmények közé kerültem, amelyek házassághoz vezettek, erről a házasságról részletesen beszélni Önnek szük-ségtelen... tollamat kölcsönöztem és időmet odaadtam mindenkinek, akinek szüksége volt rá hasznos célokra.*

Diderot életének ez a legnehezebb időszaka. Mindkét leveléből érezni - igaz, ki is mondja -, hogy a végsőkig kétségbeesett, s a tehetetlenség, a bizonytalanság, a magány aláásta élet-erejét.

Augusztus tizenharmadikán, tehát három nappal a rendőrfőkapitánynak szóló első levél után még egyet ír, s ebben beismeri, hogy ő a szerzője a *Filozófiai gondolatok*-nak, a *Fecsegő csecsebecsék*-nek és a *Levél a vakokról*-nak.

A kiadók sem tétlenkednek. A közhasznú munkára és roppant kiadásaikra hivatkozva - 80000 livre-t említenek - kérvénnyel fordulnak a belügyminiszterhez és Berryerhez.

A fogoly érdekében Voltaire is közbelép. Július 30-án kelt leveléből tudjuk, hogy barátnője „du Châtelet asszony írt a vincennes-i erőd kormányzójának, aki távoli rokona, és megkérte, amennyire módjában van, enyhítse Diderot-Szókratész fogságát”. Előző nap a d'Argenson grófnak küldött levelében kifakad: „Ki az a barbár, aki üldözi ezt a szegény Diderot-t? Gyűlölöm azt az országot, ahol a szenteskedők lakat alá dugnak egy filozófust.”

A beismerő vallomás következménye? A várkormányzó közbenjárásának eredménye? Annyi bizonyos, hogy a rendőrfőkapitány rövidesen közli a kormányzóval a belügyminiszter rendelkezését: Diderot-t a toronyszobából helyezték át a kastélyépületbe; engedélyt kap a szabad mozgásra a parkban, látogatók fogadására, valamint munkája folytatására.

Az ellátatlanul maradt családja megélhetéséért aggódó Diderot apjához fordult anyagi támogatásért, de házasságát még mindig nem merte bevallani neki. A késműves válasza nemcsak a világ Isten akaratából való hierarchikus rendjének tiszteletéről, hanem bölcs iróniájáról is tanúskodik.

„Langres, 1749. szeptember 3.

Fiam! Megkaptam két leveledet, amelyekben elfogatásodról és fogságod okáról tudósítasz, de kénytelen vagyok közölni veled, hogy az említetten kívül bizonyára más magyarázata is van annak, hogy téged négy fal közé zártak. Mindazt, ami Uralkodónktól ered, tisztelni kell, akaratának engedelmességgel tartozunk minden körülmények között.

Minthogy semmi sem történik Isten akarata nélkül, nem tudom, mi szolgálna inkább épülésedre: az, hogy rabságod a kőkalitkában véget érjen, vagy hogy eltartson néhány hónapig, amely idő alatt magadba szállva elgondolkodhatsz önmagadról.

Gondold meg, ha az Úristen talentumot adományozott neked, nem azért tette, hogy szent vallásunk tanításait aláásni igyekezz, mert bizonyára támadtad a dogmákat, hiszen egyik-másik írásod számos egyházi személy haragját hívta ki.

Eddig gyermekemnek tekintettelek, apai szeretetemnek tanújelét adtam, amikor költséget nem kímélve iskoláztattalak, abban a reményben, hogy tudásodat épületes célokra fordítod, és nem gondoltam volna, hogy tanulmányaid következményei emésztő bánatot és aggodalmat zúdítanak rám. Ellenkezőleg, azt vártam, hogy bebizonyosodik, helyesen jártam el, amikor semmi kiadást nem sokalltam taníttatásod érdekében.”

Buzdítja fiát, hogy bocsásson a nyilvánosság elé egy keresztény szellemű munkát.

„Ez a mű az Ég áldását vonná rád, s én szerető hajlandósággal viseltetnék irántad, bár előrebocsátom, hogy apai szeretetem kézzelfogható tanújelét mindaddig nem látod, amíg kertelés nélkül, világosan nem közlöd velem, hogy nős vagy-e, mert Párizsból azt írták nekem: feleséged és két gyermeked van. Ha törvényes házasságban élsz és gyermekeid vannak, örülök. ...

Pénzt kértél tőlem.

Nem értelek, fiam! Hogyan lehetsz pénzsűkében, hiszen állításod szerint nagyjelentőségű műveken dolgozol. Huszonnyolc napja tartózkodol olyan helyen, ahol mindent ingyen kapsz... Jusson eszedbe boldogult Anyád emléke, amikor hangos szóval megdorgált többször is, azt mondva: Vak vagy, fiam! Bizonyítsd be nekem az ellenkezőjét! És ismételten a lelkedre kötöm, légy hű ígéreteidhez jelenlegi helyeden és bárhol. Mellékelek egy írást, amely révén ötszáz frankot felvehetsz Foucou úrnál, az összeget úgy használd fel, ahogy jónak tartod.

Türelmetlenül várom azt az örömteli napot, amely lecsillapítja Zaklatottságomat, amikor megtudom, hogy szabad vagy. Első utam a templomba fog vezetni, hogy hálát adjak az Urnak.”

ROUSSEAU

Diderot elfogatásának hírére Rousseau kétségbeesett. Felzaklatott képzeletében barátját élete fogyaték sínylő rabként látta. „Ha a fogság még egy ideig változatlan szigorúsággal tartott volna, kétségbeesésemben ott halok meg az átkozott erőd falainak tövében”, írja a „Vallomások”-ban. Levélben fordult a király kegyencnőjéhez, Pompadourhoz, esedezve, hogy szabadítsa ki Diderot-t, vagy zárják őt is mellé.

A látogatások engedélyezésének hírére sietett a foglyot felkeresni, szavait idézve „repült hozzá”. A Filozófus, Voltaire barátnőjének közbenjárására, már a kastélyrészben D’Alembert-rel és egy pappal társalgott szobájában. „Egy ugrás, egy kiáltás, arcomat arcához tapasztottam, szorosan magamhoz öleltem, nem beszéltem, csak könnyeim és zokogásom szavával”, írja Rousseau.

A könnyes viszontlátástól fogva kétnaponként egymaga vagy Diderot-néval meglátogatta a foglyot. A két mérföldes gyalogúton történt a sugallatszerű megvilágosodás - ismét csorgó könnyek kíséretében -, a válasz felbukkanása a dijoni Akadémia pályázati felhívásának kérdésére: A tudományok és művészetek fejlődése rombolta avagy javította az erkölcsöket?

Rousseau „örülettel határos izgalomban” ért Vincennes-be. „Diderot biztatott, hogy bocsásam szárnyukra eszméimet, vegyek részt a pályázaton”, olvashatjuk a „Vallomások”-ban. S a következő esztendőben, amikor Rousseau elnyerte a pályadíjat, a Filozófus ujjongott: *Egekig emelkedik, példátlan siker!*

Rousseau előtt százszor is védték a tudatlanságot a tudománnyal és művészetekkel szemben, írja majd le Diderot az *Értekezés Claudius és Nero uralkodásáról* című időskori művében. A két dátum közt a megkeseredett, gyűlölködéssé fajult barátság története.

Első találkozásuk 1742-ben történt: mindketten napról napra tengődő éhenkórászok. Kapcsolatuk 1744-től mélyült el, amikor Rousseau másodszor érkezett Párizsba, s egy feltűnést keltő új hangjegyrendszerrel jelentkezett. „Diderot velem körülbelül egyidős. Szerette a zenét, s tisztában volt elméletével is; erről beszélgettünk, de néha szóba hozta tervezett munkáit is”, így a „Vallomások”. (Diderot valóban kiváló zeneértő, zeneelméleti munkája is van, a *Principes généraux d’acoustique* [Az akusztika alapelvei.])

Hetenként egyszer, Condillackal hármásban találkoztak, s együtt ebédeltek a Virágkosár étteremben. „Diderot-nak nagy kedve telhetett ezekben az ebédekben, mert ő, aki úgyszólván minden találkozáját elmulasztotta, ezekről sohasem maradt el”, tudósít Rousseau.

Őszinte, mély barátság mindkét részről, s alkatukból kifolyóan szenvedélyes is. A kottamásolásból élő Rousseau a Filozófus révén ismerkedett meg D’Alembert-rel, és jutott állandó munkához az *Enciklopédia* zenei részében. Az *Enciklopédia* története szorosan összefügg barátságuk végleges megszakadásával.

Rousseau a mű egyik igen nehéz, veszélyeztetett szakaszában lendült támadásba varázsos ékesszólása és szuggesztív ereje teljességével.

Gyűlölködésbe torzult elidegenedésüket mindketten önkényesen magyarázzák. Rousseau szerint barátságuk „tizenöt évig tartott, s valószínűleg tartana ma is, ha sajnálatos módon s Diderot hibájából bele nem avatkozom a mesterségébe”. Vagyis Diderot, akit sűrűn vádol a személye ellen szőtt összeesküvéssel, felbátorítva őt a pályamunka megírására, üldöztetésének és szerencsétlenségének okozója lett. Diderot-nak nem volt üldözési mániája; ő képmutatónak, „szörnyű embernek, hálátlannak, agyafürt gonosznak” nevezi hajdani barátját.

Ne higgyünk az *Értekezés Claudius és Nero uralkodásáról* írójának, aki Rousseau eredetiségét is kétségbe vonja. Tudta ő, hogy az ember veszendőbe ment teljességéről ilyen mélyen

s ekkora erővel aligha szóltak, hogy Rousseau az elveszett éden mítoszáat a „természetes ember” modern mítoszával helyettesítette. (A velejéig racionalista Voltaire ezért volt kezdetől fogva oly ingerült Rousseau iránt.) De a Filozófus és Rousseau közt barátságuk idején is ott feszül az alapvető világnézeti ellentét: Jean-Jacque kétségbe vonja, sőt tagadja Diderot és enciklopédista társai hitté magasztosult meggyőződését a haladás szellemi, erkölcsi, társadalmi értékéről. Rousseau szerint a „természetes embert” a társadalom úgy eltorzította, hogy fel sem ismerhető, míg Diderot szemében a természetes embertől nem eltorzulás, hanem evolúció vezet a társadalmi lényhez, bár tisztában van vele, hogy az evolúciónak nagy az ára.

Kettőjük konfliktusaiban alapvető szerepe van Rousseau egyre gyanakvóbb, sebezhetőbb természetének, „...veleszületett megvetés az emberek iránt, erős hajlam bírálni hibáikat, gyöngeiket, ...állandó gyanakvás becsületességükben”, így jellemzi a fiatal Rousseau-t szeretőjének és pártfogójának, de Warens-nének egyik ismerőse. Rousseau nyúzott bőrű érzékenységet Diderot gyakran megsebezte kéréstlen tanácsok osztogatásával. Nyilván felhánytorgatta - joggal - a lelencházba adott öt gyermeket, s a „Vallomások”-ból tudjuk, hogy megróttá barátját a balkézről való anyós, Le Vasseurné mostoha életkörülményei miatt, valamint azért, hogy Rousseau családos ember létére nem jelentkezett Versailles-ban, ahol bemutatták volna a királynak, s ahol minden valószínűség szerint kegydíjban részesül. Kifejtette, hogy Rousseau-nak *minden lehetséges és tisztességes eszközt* meg kell ragadnia, amivel kenyeret adhat élettársa és anyja kezébe. „Diderot megszabta, amit szerintem tennem kell, én pedig tiltakoztam, abban a hitben, hogy nem ez a tennivalóm”, összegzi kettőjük álláspontját Rousseau.

Barátságuk első esztendőiben a nyomor küszöbén tengődtek, csak hogy Rousseau szegénysége állandó állapot maradt, nagyrészt azért, mert állhatatos megvetés élt benne a pénz s a felesleg minden fajtája iránt. Diderot, mihelyt kilábolt a szűkölködésből, családfői magatartásában egyre inkább hasonul apjához: jólétre törekszik. Hajlamainál fogva szereti az élet örömeit, az evést-ivást is. Barátját tapintatlanul figyelmezteti, hogy *asszonya, gyermeke van és semmi vagyona*. Rousseau pedig sűrűn emlegeti a saját puritán természetét, „egyszerű szokásait”, és hol nyíltan, hol burkoltan szembehelyezi velük „a forgatag közepén, a legelőkelőbb társaságban” élő Filozófust.

Milyen sokatmondó jelenet a „Vallomások”-ból! Rousseau indulóban az enciklopédistákat pártfogoló D’Epinay-néhez. Nem mondja ki, de érezteti, és az olvasó persze hogy érzi: *ő gyalogosan* menne, ám a ház előtt várakozó bérkocsiból Diderot int neki, s amikor hívására melléül, kioktatja.

Kapcsolatuk 1749-ben és még jó ideig bensőséges. Rousseau boldog, amikor a királyi rendelet alapján november harmadikán Diderot visszanyeri szabadságát.

DIDEROT ÉS AZ ENCIKLOPÉDIA

Egy újabb gubancos probléma; a Diderot-kutatóknak bőven ad munkát kibogozása. Filológiai összevetések alapján kell eldönteni, hogy mely cikkek származnak kétségbevonhatatlanul Diderot-tól, melyeket tulajdonítottak hosszú ideig neki. A kérdést először Franco Venturi vetette fel, Herbert Dieckmann a Vandeul-gyűjtemény feltárása után tovább dolgozott rajta, legújabban kivált Paul Vernière és Jacques Proust idevágó munkái közöltek fontos eredményeket.

A zavart az *Enciklopédia* első kötetében található megjegyzés okozta; eszerint azok a cikkek, amelyeknek alján nincs név, Diderot írásai, a csillaggal megjelölteket pedig szerkesztőként egészítette ki. Csakhogy sok munkatárs szerénységből, esetleg óvatosságból nem jegyezte cikkét.

A szerénység okát neveztük meg elsősorban: az *Enciklopédia* ugyanis közösség műve, egy új korszak szemléletét, céljait akarja kifejezni, a „filozófus századét”, s a cikkek megannyi hullámai a nagy eszmeáramlatnak. Az enciklopédisták - a két szerkesztőt is beleértve - háttérbe helyezték személyüket. Maga Diderot is nemegyszer a saját írása helyett valamelyik munkatársát közölte, amelyet szakszerűbbnek ítélt, így a hatodik kötet előszavában az *Enkaustika* címszóval kapcsolatosan ezt írja: *Nem haboztunk ezt a cikket előnyben részesíteni a miénkkel szemben, amelyet kihagytunk.* A 18. századbeli olvasónak sem volt fontos a szerző neve; az ismeretek megbízhatósága, az áttekinthető gondolatmenet, a szabatos, esetleg élvezetes előadásmód volt számára a lényeges.

Az utóbbi évtizedek folyamán számos olyan cikkről derült ki, hogy nem Diderot a szerzője (pl. Lángész, Luxus, Spinoza, Szeszély), amelyek összművei közt jelentek meg az Assézat-Tourneux-kiadásban. A Filozófus elképesztő mennyiségű cikke tehát legenda, de nem helytálló Voltaire kaján megjegyzése sem, aki 1766 áprilisában így ír Damilaville-nak, a tudományos szótár egyik közgazdász munkatársának: „Az *Enciklopédiá*-t olvasva azt veszem észre, hogy a háromnegyed része Jaucourt lovagtól való. A barátja (mármint Diderot) máshol volt elfoglalva?” Voltaire csipkelődő természetének engedett; jól tudta ő, hogy Diderot-nak az *Enciklopédiá*-ba fektetett munkája hatalmas, sokoldalú és hősies.

De van egy másik Diderot-legenda is az *Enciklopédiá*-val kapcsolatosan; a múlt században, a romantika korában keletkezett és szívésen tartotta magát. Eszerint Diderot az *Enciklopédia* rabja volt, a vaskos kötetek „majdnem eltemették”, alkotóerejét nagyrészt elfojtotta vagy felaprózta a robotmunka.

Kétségtelen, hogy Diderot néha jajongott az *Enciklopédia* miatt, ki ne panaszkodott volna időnként az ilyen hosszú, temérdek vesződséggel, izgalommal, bajjal járó munkára. Oda volt láncolva hozzá, de géniuszát adta bele. Alkotóerejét sem fojtogatta, maradt még ereje regény, drámák, korszaknyitó drámaelméleti és képzőművészeti művek írására. S az újabb tanulmányok bebizonyítják, hogy Diderot az *Enciklopédiá*-ban filozófiájának, esztétikájának, egész világszemléletének lényeges vonásait fejtí ki, számos cikke vázlat, előtanulmány későbbi műveire vagy továbblépés az előzőktől. Determinizmus vagy akaratszabadság, erkölcs, a természetes ember és a civilizált társadalmi lény, társadalmi struktúrák, hogy csak a legfontosabbakat említsük a későbbi Diderot-művek problémaköréből, valamennyi kérdést felveti, körüljárja, elemzi cikkeiben.

Diderot *Enciklopédia*-beli cikkeit csak nagy vonalakban ismertetjük. A mesterségek (munkafolyamatok és gépek), vagyis Diderot nyelvén a *mechanikus művészetek* tárgyalása példázza legszembeszökőbben a kialakuló új világképet. Diderot mindenekelőtt az ipar társadalmi rangját sürgeti. *Tegyük a mérleg egyik serpenyőjébe a legfennköltebb tudományok és legmegbecsültebb művészetek tényleges előnyeit, a másikba az iparokét, s úgy fogjuk találni, hogy megbecsülésüket nem osztották el helyesen, az előnyök valóságos arányában; sokkal inkább zengték dicséretét azoknak, akik azzal voltak elfoglalva, hogy elhitessék velünk boldogságunkat, mint azokét, akik azon munkálkodtak, hogy valóban boldogok legyünk. Mily furcsák vagyunk ítéleteinkben! Azt követeljük mindenkitől, hogy hasznosan munkálkodjék, s ugyanakkor megvetjük a hasznos embereket!*³

³ Győri János fordítása.

Megjelenik egy merőben új szemlélet - talán demokratikus humanizmusnak nevezhetnénk -, amely a kétkezi munka rangját és civilizációt alkotó szerepét hirdeti. A szemlélet, igaz, már-már pragmatizmussá szűkülne, ha Diderot nem szólna az ipar kapcsán képzeletről, lelkesedésről. Semmiképpen nem tételezhetjük fel róla, hogy pálcát tör tudomány és művészetek felett; bírálata annak a fennkölt szemléletnek szól, amely elképzelt metafizikus magaslatról tekint le megvetően a „hasznos” emberekre.

Ebbe a társadalomképbe illeszkedik, amit a gépekről ír, és talán ez a mechanikus művészetek legizgalmasabb része. Diderot ugyanis *szépnek* látja a gépet; logikus működése alkotást hoz létre, célszerűségében az organikus szervezethez hasonló. Tudjuk, először ábrákból tanulmányozta a gépeket, s amikor szerkezetükkel már tisztában volt, figyelte működésüket a manufaktúrákban és műhelyekben.

Roland Barthes az *Enciklopédia*-ról szólva azt mondja: félelem nélküli világot ábrázol, azt a bizakodó történelmi pillanatot, amikor a munka - a testi munka is! - boldogítónak tetszett a felvilágosodás hirdetői előtt. Ezt az utópisztikus lelkesedést tükrözik az *Enciklopédia* mellékletei: tágas, világos műhelyekben takarosán öltözött, elégedett arcú vagy egyenest vidám munkások már-már színpadias pozitúrákban dolgoznak. Idővel Diderot túljutott ezen a hurrálderűlátáson, s ugyancsak keserű szavakat ír le a bányászok vagy akár az ácsok munkájáról. Igaz, őket nem segítik a gépek, amelyeket a Filozófus az ember hű társainak vall.

*

Az *Enciklopédia* filozófiai cikkei, miután Prades és Yvon abbé távozni kényszerült Franciaországból, úgyszólván egymaga írta. Mélyreható, világos ismertetései árnyalt szellemi türelemről tanúskodnak. Módszere, akárcsak a Bayle-é, akit nagyra becsült, történelmi és kritikai. Diderot eklektikus. A fogalmat meg is határozza: *Az eklektikus olyan filozófus, aki elveti az előítéleteket, a hagyományt, a régiséget, a közmegegyezést, a tekintélyt, egyszóval mindazt, ami gúzsba köti az emberek tömegének elméjét, mer önállóan gondolkozni, elhatolni a legvilágosabb általános elvekhez, s csak azt fogadja el, amiről a saját tapasztalata és értelme tanúskodik.* Jacques Proust értekezésében kimutatta, mennyiben támaszkodott Diderot Jákob Brucker latin nyelvű filozófiatörténetére.

Cikkeinek gondolatbőségére, távlatára jó példa a Montesquieu halála után készült megemlékezés, az esztétika alapvető problémáját elemző *Szép* vagy az *Enciklopédia*-ról általában szóló írás, amelynek jelentőségét Voltaire oly lelkesen méltatta.

A hosszabb-rövidebb cikkekből kibontakozik Diderot végleges koncepciója az emberről. Nem Isten teremtménye, nem is a világ közepe, ahogyan Bacon, a nagy előd hirdeti, nem a Föld királya, ahogyan Buffon mondja. Diderot embere szemtanú, ösztönző vágyában a tudás felé egyre inkább felismeri a világegyetem törvényeit, az összefüggéseket, amelyek nélküle felfedezetlenek maradnának. Szavait idézve: *Az ember jelenléte teszi a világjelenségeit érdekessé. S az ember arra született, hogy gondolkodjék önmagáról.*

*

A támadások már az előzetes tájékoztató kibocsátásakor elkezdődtek. Minthogy a prospektus az anyag rendszerezésében Bacon szerteágazó „ismeretek fáját” vette alapul, a jezsuiták lapja, a „Trévoux-i Emlékiratok” máris plágiumot emleget, s a vádat átveszi a dühödten fanatikus Fréron, aki lapjában hosszú éveken át lankadatlanul támadja a két szerkesztőt, és harci kedvében egymaga felér a jezsuitákkal. Fréron egybefogja Diderot-t, d’Alembert-t, a filozófusokat pártfogolni igyekvő Pompadourt, a modernnek számító olasz zenét - őt majd Voltaire tüzi tollhegyére.

A jezsuiták támadásait kiadói érdek is fűti; nekik is van készülő tudománytárunk, tartanak - okkal - a versenytárstól. Idővel kiderül, hogy szeretnék megkaparintani az *Enciklopédia* anyagát. A támadók közt ismét felsorakoznak a jezsuitákkal az isteni kegyelem tanában szemben álló janzenisták, élükön Abraham Chaumeix-vel; folyóiratukban a vallás és az állam nevében sürgetik a szigort.

1752-ben, az új év első napján Versailles-ban a cenzúra engedélyezte az *Enciklopédia* második kötete megjelenését - öt hét múlva az Államtanács betiltotta a mű első és második kötetét. A rendelethez bizonyára hozzájárult egyes cikkek szövege, így akár Diderot írása is a közhatalomról: *...a kormány, a korona és a közhatalom olyan javak, amelyeknek tulajdonosa a nemzet, s az uralkodók és a miniszterek haszonélvezői és letéteményesei.* Ám az alapokat az *Enciklopédia* munkatársa, Prades abbé szolgáltatta, akinek doktori értekezését a Sorbonne teológiai fakultása oly súlyosan elítélte, hogy az abbé az üldözés elől Poroszországba menekült, ahol Voltaire ajánlására II. Frigyes felolvasója lett. Diderot még az elítélés évében röpiratot jelentetett meg védelmében: *Apologie de M. l'abbé de Prades* (Prades abbé apológiája).

D'Argenson márki, Voltaire barátja - nem a belügyminiszter d'Argenson - már hetekkel a betiltás előtt megjegyezte „Napló”-jában: „Nagy a kavargás Prades abbé, az *Enciklopédia* egyik munkatársának értekezése körül, s úgy hírlik, hogy a tudományos szótárt be fogják tiltani... Mit el nem követnek e nagy és hasznos mű szerzői ellen?”

Az idejétmúlt társadalmakat számos más tünet közt az is jellemzi, hogy akik tisztségük szerint szilárd támaszai, gyakran maguk is eljutnak a tűréshatár szélére, így Malesherbes, a főcenzor is. Ismét egy napló tudósítja az utókort, ezúttal a Barbier-é, hogy a főcenzor megjelent Le Breton nyomdájában az *Enciklopédia* további anyagát lefoglalni, de semmit sem talált. „Bizonyos, hogy Diderot és az egyik könyvkereskedő előzőleg már elvitte a kéziratokat magához Malesherbes úrhoz.” A cenzúrahivatal vezetője tehát megőrzi a szövegeket és ábrákat, reménykedve a közhasznú mű folytatásában. Nem alaptalanul. Az udvarnál győz az a vonal, amelyet néhányadmagával nemcsak a pazarlásáról hírhedt, hanem élénk szelleméről is híres Pompadour márkinő képvisel. Ismét d'Argenson márki „Napló”-jából; 1742. május 7-én ezt írja: „Pompadour asszony és egy-két miniszter biztatja D'Alembert-t és Diderot-t, hogy folytassák az *Enciklopédia* munkálatait.”

Voltaire már a Prades-ügy után azt tanácsolta, telepítsék az *Enciklopédiát* külföldre, D'Alembert már akkor hajlandóságot érzett a visszavonulásra. Diderot soha meg nem inog abbeli meggyőződésében, hogy az *Enciklopédiát* Franciaországban kell befejezni. Ő, a szerkesztő baráti vagy pártfogói viszonyban van a munkatársak nagy részével; érzelmi szálak fűzik a nagy vállalkozáshoz. Az „apai molekula” hatása ezekben az esztendőekben bontakozik ki. Biztos és növekvő jövedelemhez (egyre előnyösebb szerződések harcol ki magának), tekintélyhez és sokrétű emberi kapcsolatokhoz jutott az *Enciklopédia* által. Szerkesztő lett, mester, mint apja a műhelyében, kenyéradó; Landois-nak, az anyagi bajokkal küszködő literátornak írt híres levele nemcsak a diderot-i filozófia és etika tömör összegezése miatt fontos, hanem pártfogói, munkaadói magatartását is jellemzi. Diderot számára az *Enciklopédia* tartalmas emberi relációkat jelentett, kezdve a tisztelt Jaucourt lovagon, aki ingyen adott idejéből napi 13-14 órát, sőt még egy háza is ráment az írnokok bérére, és jelentette a Landois-kat is, akiknek képletesen a vállára veregethette.

Az előfizetők növekvő száma méri a mű sikerét. Diderot végre egy széles szellemi elithez szólhat. Egyéniségének változása megemelt, néha enyhén szónokias stílusán is mérhető.

A felbátorodott szerkesztők folytatják a munkát. (A betiltás az első két kötetre vonatkozik.) Az egymást követő években egymás után jelennek meg a kötetek, a közönség egyre inkább az enciklopédistákhoz pártol, az *Irodalmi Tudósítások* a külföldi udvarokban népszerűsíti a „közhasznú művet”, de 1757-ben, már a hatodik kötet megjelenése után léte újra veszélybe kerül.

A január eleji alkonyatban a király trianoni kastélyába indult udvarmestere kíséretében. A szolgálattelvő kamarás kezét nyújtotta, hogy a hintóba segítse, amikor a homályból előugrott egy férfi, és késével könnyű sebet ejtett XV. Lajoson. A merénylő, név szerint Damiens, kínvallatás közben is azt hajtogatta: azért sebezte meg a királyt, hogy ráébressze kötelességeire. A merénylő, akit lassú kínzással egybekötött élve feldarabolásra ítélték, a jezsuiták alkalmazottja volt. A Jézus-társaság iskolái máról holnapra elnéptelenedtek. A jezsuiták az enciklopédisták ellen fordították a vádat: az ő mételyes eszméik hatására fogant meg a merénylet terve.

A megfélemlítés légkörében tenyészik a gyűlölködés, szaporodnak a támadások, mindenre kapható tollforgatók uszítanak. A nyomasztó 1757-es esztendőben a kétes jellemű Palissot „Kis levelek nagy filozófusokról” című pamfletjével jelentkezik - sikerdarabjáról, a „Filozófusok”-ról a továbbiakban lesz szó. Ugyanebben az évben kerül az olvasók kezébe „A kakuakok” című gúnyirat. (Kakos görögül: csúf, ocsmány.)

A pamflet a divatos útleírások modorában adja elő, hogy a 48. szélességi fokon (Párizs ott fekszik) az ádáz kakuak törzs foglyul ejtette a szerzőt. Az enciklopédisták írásaiból olvasnak fel neki, hogy elkábuljon, s aztán felesketik aljas tanaikra. Nyelvük alatt mérget rejtegetnek, ezzel támadnak mindenkire, aki nem tartozik törzsükhöz. A szerzőt az „igazságszeretők” szabadították ki; füttyszóval kergették el a veszélyes hordát.

„A kakuakok” népszerűsége felbuzdította az ötletszegény és pénzre vágyó tollforgatókat - a filozófusokat támadó pamfleteket ugyanis részben a királyi udvar klerikális vonulata pénzelte. Megjelent „A kakuakok erkölcsi kiskatéja a kakuak pátriárka intelmeivel”, a „Tanácsok a holnap már senki filozófus urakhoz” és a trónörökösnek ajánlva: „A megbosszult vallás, avagy az istentelen írók megcáfolása”.

És ennyi baj között Genf is felzúdult D'Alembert cikke miatt, amely az *Enciklopédia* hetedik kötetében jelent meg. A köztársaság sérelmezte az antitrinitárius tanokat és a Servetius megégetését tárgyaló részt, Kálvin dogmatizmusának kritikáját, továbbá D'Alembert bírálatát a jelenben is eluralkodó puritanizmusról, hiszen az állam Kálvin óta nem tűri meg a színjátszást határai közt.

D'Alembert amúgy is egyre kedvetlenebbül végezte a nyugalmát, idejét igénybe vevő szerkesztést. Tudós volt, háborítatlanul akart dolgozni. Úgy vélekedett, hogy a filozófusoktól a világ változatlanul azt követeli, mint hajdanában Szókratészétől: hajtsák fel a méregpoharat. Ő erre semmi hajlandóságot nem érzett. Elkeseredését fokozta, hogy a saját táborában sem állt egyöntetűen mellé, ahogyan azt joggal elvárta volna. Grimm az „Irodalmi Tudósítások”-ban tapintatlanságot emlegetett a szótárcikkkel kapcsolatban. D'Alembert egyre inkább hajlott Voltaire tanácsára: kijelentette, hogy visszavonul a szerkesztéstől. Ebben a végletekig feszült helyzetben, amikor Diderot minden erejét latba vetve igyekszik megtartani szerkesztőtársát, amikor őt magát színpadi szerzőként is támadják, plágiummal vádolva *A törvénytelen fiú* című darabja miatt, adja közre Rousseau 1758 októberében megrázó erejű támadását, a „Levél D'Alembert-hez a színjátszásról”-t.

Lépünk vissza az időben két esztendővel, s onnan előrehaladva igyekezzünk felvázolni magunk előtt néhány állomását az útnak, amelynek vége Rousseau röpirata valamennyi súlyos következményével, s a két hajdani barát gyűlölködő szakítása.

Rousseau 1756 áprilisa óta az irodalom pártoló d'Épinay-né birtokán él a Remetelakban. „Nem szeretem azt a fajta puritánt, aki, mint a borz, beveszi magát egy gazdag adónagybérlet feleségének parkjába”, mondta Voltaire. Rousseau mellett ott az élettársa, az alighanem némileg imbecillis Thérèse Le Vasseur, aki nem tudta a hónapok neveit, nem ismerte az órát,

holott Jean-Jacques négy hétig taníttatta rá. Velük van az öreg Le Vasseurné, akit a magányos álmodozó szívből utált.

Rousseau kapcsolata vendéglátójával hamarosan egyre feszültebbé válik. Diderot, akinek érzelmi létfeltétele a kitárulkozó szenvedélyes barátság, éppen ebben az időben kerül a megejtően vonzó szellemű és modorú Grimm bűvkörébe. *Csordulásig tele vagyok mondanivalókkal Magának, de a legsűrgetőbb, amit minden pillanatban érzek: senki sincs itt, mióta Maga nincs itt*, írja majd 1759-ben Grimmnek. Rousseau kínzóan féltékeny alkat, úgy érzi, hogy a két barát mellett - az ő révén ismerkedtek meg! - ő a felesleges harmadik. A helyzetet bonyolítja, hogy Grimm d'Épinay-né szeretője (az egyik), és Rousseau azzal gyanúsítja, hogy vendéglátójuknál intrikál ellene; Diderot a „társaság forgatagában” megfélemedezik róla, ő maga pedig viszonzatlan szerelemben győtrődve adott szavával odaláncolva Terézhez. Betegesen gyanakvó lévén, elhatalmasodik benne az a gondolat, hogy két hajdani barátja szövetezett ellene.

A „Vallomások”-ban Rousseau felpanaszolja, hogy Diderot többször is jelezte látogatását, s ő hiába várta. Megannyi tördöfés. A Filozófus „könnyen ígéret és hanyagul állja szavát”. Azzal is vádolja, hogy fünek-fának elfecsegte az ő reménytelen szerelmét d'Houdetot-né iránt - nem kellett elfecsegni, köztudott volt.

1757 februárjában jelent meg *A törvénytelen fiú* és a hozzáfűződő *Eszmecserék*. Diderot elküldte a könyvet Rousseau-nak, aki személye ellen irányuló célzásnak vélte a sokat emlegetett mondatot: *Csak a gonosz ember magányos*. Vérig sértődött: „aki egyedül van és egyedül akar lenni, nem tud és nem akar másoknak ártani”, olvashatjuk önéletrajzában. Panaszos, méltatlankodó, felháborodott levelet írt, amelyet „elárasztott könnyeivel”.

Diderot sejtheti a kibontakozó üldöztetési mániát - a műszó akkor még nem ismeretes ...*ha lehetne Magával úgy beszélni, hogy meg ne haragudjék*, válaszolja Rousseau-nak.

Ebben az időszakban építi ki szókratészi vagy Didier Diderot-i énjét: a bölcs útmutatót. Unszolja Rousseau-t, költözzék Párizsba, akár d'Épinay házába, akár más pártfogóhoz. Egyik indoka, hogy az öreg Le Vasseurné orvosi kezelésre szorul. „Egy nyolcvanesztendős asszony!, írja szemrehányóan. ...nem bírtam már fáradhatatlan makacsságát, amivel örökösen zaklatott ízlésem, hajlamom, életmódom miatt”, így a „Vallomások.”

Levelezésük egyre ingerültebb. Diderot: *Isten vele, Polgártárs! Furcsa egy Polgártárs, aki Remete*. Rousseau: „Nem akarok többé Párizsba menni. Nem megyek többé. Most már elhatároztam.” Diderot elérékenyülve felajánlja, hogy meglátogatja a Remetelakban. „...Ha van Magában némi tekintet egy hajdani barátságra, ne tegye ki a biztos és végleges szakításnak”, válaszolja Rousseau.

A „Vallomások”-ban közölt tényekből levont torz következtetésekre alig akad meggyőzőbb példa, mint Diderot egyik levelének szövege és a szöveg visszhangja Rousseau-ban. D'Épinay-né betegeskedik, Svájcba készül a híres Tronchin doktorhoz. Diderot - feltehetően d'Épinay-né kérésére - arra biztatja Rousseaut-t, hogy kísérje el vendéglátóját. *Barátom, ha meg van elégedve d'Épinay-nével, vele kell mennie, ha nem, annál inkább*. A „Vallomások”-ban a levél vége is olvasható: *Üdvözlöm, szeretem, ölelem*. „Reszkettem a haragtól”, írja Rousseau; „ravasz álnoksággal” vádolja Diderot-t, mert az barátjának nevezi.

Semmi kétség, kettőjük közt ő volt a kifosztott. A Filozófus szenvedett, de új barátokra is lelt: Grimme, Holbach báróra. A házi viharokból, feltehetően már ekkor, boldogító szerelemben menekülhet.

Utolsó találkozásukon, még a „Vallomások” alapján is, vitathatatlanul Diderot javára billent az erkölcsi mérleg. A Filozófus talán végső próbálkozásként ellátogatott Rousseau-hoz, szóba

hozta a Genf-cikket és a színház ügyét. Rousseau azt írja, hogy mivel több megbeszélhivalójuk volt, nem akart vitát kezdeni, hallgatott, bár a „Vallomások”-at idézve „felháborított a hazám erkölcsi megrontását célzó mesterkedés”. Maga sem tagadja, hogy meg akarta támadni D’Alembert cikkét.

Diderot tehát nem sejtje, hogy szerkesztőtársára - egyelőre még az! - új támadás zúdul, mégpedig a saját táborából. Azon fáradozik, hogy helyreállítsa a szétzilált egységet, mert a munkatársak közül is sokan húzódoznak a további részvételtől, maga Voltaire pedig, aki annyira helyesli D’Alembert álláspontját, hogy azt óhajtja, a többiek is kövessék példáját, visszakéri cikkeit, és ingerülten neheztel a makacsul kitartó Filozófusra.

A kétségbeejtő helyzetben Diderot a hatalmas tekintélyű Voltaire-hez fordul; kéri, ne beszélje rá D’Alembert-t a visszavonulásra. 1758. február 19-én így ír neki:

Bocsásson meg, Uram és kedves Mesterem, hogy nem válaszoltam hamarabb. Bármint vélekedik is róla, csupán hanyagságom az oka.

Azt mondja tehát, gyűlöletes az a mód, ahogyan velünk bánnak, és ebben egyetértünk. Úgy véli, minden okom megvan a felháborodásra, és meg is van. Legjobbnak tartaná, ha teljesen felhagynánk az Enciklopédiával vagy külföldön folytatnánk, vagy itthon verekednénk ki igazságunkat és szabadságunkat. Mindez csodálatosan szép; de a külföldi befejezés terve csak önámítás. A könyvkereskedők kötöttek megállapodást munkatársainkkal; a kéziratokat ők vették meg, tehát nem mi rendelkezünk velük, de ha mi rendelkezünk is, műmellékletek nélkül úgysem használhatnánk fel őket. Ha most félbeszakítjuk a munkát, akkor megfutunk az ütközet közepén, és a bennünket üldöző gazemberek leghőbb vágya teljesül. Ha tudná, mennyire örültek, mikor hírül vették D’Alembert elpártolását, s ha tudná, mit áldoznak azért, hogy ne térjen vissza.

Előhozakodik filozófiai munkáiból ismeretes álláspontjával: a matematikusok uralma lejárt.

Az érdeklődés iránya megváltozott. A természettudomány és az irodalom lépett az élvonalba. D’Alembert tehát az Enciklopédia révén növelheti széles körökben hírnevét, de neki éppen ez a megfontolás nem jut eszébe, épp ezt nem meri talán senki a szemébe mondani, én azonban közölni fogom vele, mert nekem az a természetem, hogy megmondom barátaimnak, sőt néha érdektelen embereknek is az igazságot, és ez inkább becsület, mint okosság kérdése...

Könyörögve kérem, ne keresztezze terveimet. Nagyon jól tudom, milyen hatással vannak rá az Ön szavai, s ha Ön bebizonyítja, hogy neki van igaza, én már hiába igyekeznék meggyőzni őt, hogy tévedett. Mindezek után azt hihetné, hogy nagyon szívemhez nőtt az Enciklopédia - azonban téved. Kedves Mesterem, túl vagyok már a negyvenen, kimerített a sok meghurcoltatás. Reggeltől estig nyugalomra, csak nyugalomra vágyakozom, és nincs nap, hogy el ne fogna a kísértés: meghúzódni elfeledetten szülőföldem valamelyik zugában, hogy ott érjen csöndben a halál.

Ne haragudjék rám és főként ne kérje vissza ismét írásait, mert esetleg visszaküldeném őket és sohasem felejténém el, mennyire megsértett. Cikkei nincsenek nálam, D’Alembert kezében vannak, ezt Ön is nagyon jól tudja.

Maradok továbbra is ragaszkodó tisztelettel Uramnak és kedves Mesteremnek...

Voltaire válaszként egyik barátjával üdvözlétét küldte a derék Diderot-nak, annak „a szegény rabszolgának, akit szívből sajnál”.

A szünni nem akaró támadások közepette jelenik meg Rousseau írása. Már első sorai is - az alcím - lehengerlők.

Jean-Jacques Rousseau
genfi polgár válasza
D'Alembert úrnak,

a Francia Akadémia, a Párizsi Királyi Természettudományi Társaság, a Porosz Királyi Akadémia, a Londoni Királyi Tudományos Társaság, a Svéd Királyi Akadémia és a Bolognai Tudós Társulat tagjának

az Enciklopédia VII. kötetében megjelent Genfről szóló cikkére, különösképpen a színházalapítás tervéről a fent nevezett városban.

Válaszában Rousseau kifejti álláspontját, példákon igazolva a drámák erkölcsromboló hatását. (Ő maga 1754-ig hét színpadi művet dolgozott ki félig-meddig vagy teljesen.) Színház helyett lélekemelő, puritán szórakozásokat ajánl: honpolgári ünnepeket, összejöveteleket, amelyeken a legerényesebb hajadont megkoszorúzzák, s a fiatalok táncra perdülnek.

Rousseau támadása Diderot felé is vág: két színműve és két jelentős drámaelméleti tanulmánya esik az 1757-1758. évekre. De a hajdani barát sértődött engesztelhetetlenségében személy szerint is kipécézi Diderot-t érzelmes gyűlölete minden hevével: „Ízlés, választékoság, szabatoság nemigen lesz ebben a munkában. Egyedül élek, így hát nem mutattam meg senkinek. Volt egy bíráló barátom, szigorú és hozzáértő, de megszűnt barátom lenni, nem akarom többé látni, és életem végéig bánkódni fogok utána...” Széljegyzetben a latin idézet: „Ha kardot vontál felebarátod ellen, ne ess kétségbe, van még mód, hogy jóvátedd. Ha szavaiddal meg-szomorítottad, megbékítheted. De ha szidalmazod, ha rágalmakkal illeted, ha titkát elárultad és alattomosan sebet ütöttél a szívére, akkor nincs irgalom: örökre eltávolodik tőled...”⁴

A sértések és tapintatlanságok mögött növekvő ellentét feszül. Diderot-nak és Rousseau-nak talán nem ilyen drámai szenvedélyességgel, nem vádaskodva, de szükségszerűen el kellett távolodniuk egymástól, sőt szembefordulniuk egymással.

Rousseau már az első művében szembeállította a tudomány és művészetek fejlődését és az erkölcsök megromlását; igaz, elméletének újszerűsége *akkor* barátjában lelkesedést keltett, s az is igaz, hogy ezt a lelkesedést Diderot idővel megtagadta.

Jean-Jacques ritka következetességgel továbbvive alapeszméjét, azt követeli az egyéntől és az eltervezett társadalomtól, hogy mondjon le mindarról, ami nem viszi előre az erkölcsök fejlődését. Elvi álláspontja annyira merev, hogy idővel kifejti: az elképzelt demokratikus állam polgárai csakis a törvényeket tisztelik - még a szellem kiválóságait sem, mert ez is társadalmi egyenlőtlenséghez vezet. Diderot primitivizmusnak, tudatos visszalépésnek nevezi majd Rousseau követelményét. Az aszketikus ember- és társadalomeszménnyel szemben - Helvétius művének „Cáfolat”-ában részletesen lesz szó róla - ő a haladás és a boldogság koncepcióját állítja. Az ember a fennálló rossz társadalom jó eredményeiről nem mondhat le; szervesen hozzátartoznak az emberiség fejlődéséhez, egész tudatvilágunkhoz. (Diderot-nak visszatérő szorongásos gondolata: mi lenne, ha természeti katasztrófa folytán a civilizáció teljesen megsemmisülne?) Nézetét Rousseau aszketizmusával szemben tömören foglalja össze ez a kijelentése: *Nem elég nekem, ha bebizonyítják, hogy több a bűn, azt is be kellene bizonyítani, hogy kevesebb a boldogság.*

Élete végéig vitázik Rousseau-val, még Rousseau halála után is.

Diderot-t szinte egyidőben érte három csapás: örökre elvesztette legjobb barátját, akivel ezentúl ellenséggént áll szemben, *A törvénytelen fiú* miatt a sajtó plágiumot harsog, és 1759 januárjában a főügyész vádjára, aki a társadalom, az állam és a vallás nevében panaszt tett

⁴ Benedek Marcell és Benedek István fordítása.

Helvétius „De l’Esprit”-je, az új cím alatt megjelent *Filozófiai gondolatok* és az *Enciklopédia* ellen, a Legfelsőbb Bíróság mindhárom művet elítélte. Március 8-án az Államtanács visszavonta az *Enciklopédia* engedélyét, a kiadókat és a szerkesztőt kötelezte az előfizetők kártalanítására. A négyezer előfizető közül mindössze egy jelentkezett anyagi igénnyel.

Le Breton és társai elfogadták Diderot tervét: engedély nélkül folytatják az *Enciklopédia*-t, kiadóként egy holland céget tüntetnek fel, s a szerkesztő neve helyére három csillagot nyomtatnak. Egyelőre a metszeteket tartalmazó köteteket jelentetik meg, azokra nem vonatkozik a betiltás. D’Alembert némi huzavona után vállalta, hogy munkatársként megírja a cikkeit.

A kiadókkal folytatott megbeszélésről Diderot hosszú levélben számolt be Grimmnek:

Így hát rendbe jöttünk, a munka jól haladt, de egy váratlan esemény aggasztóvá tette helyzetemet. Éjnek idején cipeltük le a kéziratokat, nem mertem otthon aludni, és már-már arra gondoltam, hogy postakocsiba ülök, s megyek, amerre látok.

Egy nagyon ostoba jó barát vagy nagyon komisz ellenség röpiratot adott ki, egy hosszú, unalmas, bárgyú, ízléstelen szatírárt. Nyoma sincs benne könnyedségnek, szellemnek, ízlésnek, humornak, de annál több benne az otromba durvaság: sárba tiporja Jézust, Jézus anyját, az udvart, Párizst, a jezsuitákat, a janzenistákat, az egész nemzetet. Ezt a förmedvényt tulajdonítják nekem, mégpedig szinte egyhangúan.

Tudtam, hogy ez a tévedés nem lehet tartós, de könnyen úgy fordulhat, hogy mire az igazság kiderül, nekem már végem. Szaladgáltam fűhöz-fához: a rendőrfőkapitányhoz, a főügyészhez, a főügyész helyetteséhez, tiltakoztam szóban és írásban... Most ott tartunk, hogy keresik a röpirat szerzőjét. Mindent elkövettek, hogy megfélemlítsenek és megszökjem, de én kitartottam, bár a barátaim is azt tanácsolták, hogy a védekezés a távolból a legbiztonságosabb. Valóban a legbiztonságosabb, de a legtisztességesebb nem viselkedni bűnös módjára, ha ártatlanok vagyunk...

SZÍNMIŰVEK ÉS DRAMATURGIA

Ikonoklasztosz - a felforgatást hozó. Lessing nevezte így el, aki elsőként értékelte Diderot korszakalkotó dramaturgiáját, s a drámaköltészetéről szóló tanulmányát, és két színművét lefordította németre.

Diderot két tanulmánya, az *Eszmecserek* (Entretiens) és *A drámaköltészetéről* (De la poésie dramatique) a még uralkodó, de már elavult színpadi irodalomnak és színjátszásnak üzen hadat; korát messze megelőzve a közel egy évszázad múlva megvalósuló polgári dráma elvi alapjait határozza meg, ám gondolatainak sugárzása egészen Pirandellóig és Brechtig ér el. Paradox helyzet! Az új utat nyitó, a dramaturgiát forradalmasító tanulmányok egy-egy ugyancsak közepes, elavult, régóta és teljességgel játszhatatlan színműhöz, *A törvénytelen fiú*-hoz és *A családatyá*-hoz kapcsolódnak.

*

A felvilágosodás Franciaországa kifogyott a nagy drámaírókból, s mintha igényét is elvesztette volna az igazi drámára. A tragédiák szereplői, akár az előző század klasszikus szomorújátékaiban, még mindig történelmi vagy mitikus személyiségek, a szerkezetet egyre a kötelező hármasság határozza meg, csak hogy a barokk világ aláaknázott, de még szilárd, hatalmas egysége dogmaival és eszményeivel s az időtlen márványtömbjellel már élettelen tartalom. Cselekmény helyett elburjánzó bonyodalom, deklamáló történelmi alakok, csupa kiürült figura jellemzik a 18. század klasszicista szomorújátékait, a vígjátékokat pedig rokokó édeskészség. Ám a társadalomban, amelyben ezek az epigon drámák íródtak, XIV. Lajos korának kényes egyensúlyát erjedő, bomló közeg s új életet hordozó erők váltották fel. Megkockáztatjuk a *talán* szóval bevezetett megállapítást: a nagy történelmi korok a drámának, a széthullásba hajló társadalmak az elméletnek kedveznek.

A klasszikus esztétikában, amelynek rangsorolását Diderot kora tiszteletben tartotta, a tragédia foglalta el az első helyet, az eposz csak utána következett. A színpadon mérettetett le erény és bűn, az író ott tett legmesszehatóbban tanúságot emberábrázolásáról, stíluskészségéről. Amikor a *Rameau unokaöccs*-ben felvetődik a kérdés, hogy a francia írók közül kik a leginkább jogosultak az utókor tiszteletére, Racine és Voltaire neve hangzik el, de nem az epikus műfajokban alkotó Voltaire-é, hanem a drámaíróé. S amikor D'Alembert a színjátszást hiányolta Genfben, az egyetemes kultúráért emelt szót, Rousseau „Levele” pedig messzire túlnyúlt egy műfajról folyó polémia; el kellett vezetnie és el is vezette őt a szépirodalom megtagadásáig.

Diderot dramaturgiai tanulmányaival és színműveivel jelentkezve tehát a legfontosabbnak ítélt műfajt akarja megújítani. Hősi vállalkozás, hiszen a mitikusra nőtt arisztotelészi tekintéllyel is szembeszáll.

Szám szerint mindössze három egész estét betöltő színművet írt, s az utolsó, a *Jó-e, rossz-e?* végleges kidolgozását több mint negyed évszázad választja el *A törvénytelen fiú*-tól (1757) és *A családatyá*-tól (1758). A két dátum között a torzónak maradt nagyszabású polgári tragédia, *A seríf* (1759), *A szerencsejátékos* (The Gamster, Moore színművének lefordítása és átdolgozása, 1760) és sok félbemaradt vagy már a vázlatnál megrekedt darab, köztük a *Szókratész halála*. Maga Diderot figyelmeztet, hogy két első drámája a kapcsolatos tanulmányokkal *rendszer*; egészében kell elfogadni vagy elvetni.

A rendszer előzményeit a 18. század első felében, Angliában kell keresni; ekkor jelenik meg a sentimental comedy, a moralizáló és helyenként patetikus érzelmes vígjáték meg a köznapi környezetben játszódó domestic tragedy, a családi tragédia. Az utóbbi válfajba tartozik

Edward Moore darabja, amely azt mutatja be, miként teszi tönkre a megrögzött szerencsejátékos hozzátartozói életét.

A Filozófus, aki régóta vallja, hogy a Természetben minden csupán többé-kevésbé azonos azzal, *ami* az adott időpontban, hogy minden jelenség más lehetőségeket magában hordozó átmenet, mesterkéltnak és önkényesnek érzi az egymástól szigorúan elválasztott drámai kategóriákat, a tragédiát és a vígjátékot. Elegyíteni a vígjátéki elemeket a pátosszal, és tragédiák helyett - a tragikum ritka jelenség - a mindennapok konfliktusait ábrázolni! A komoly műfajban, ahogyan a középfa-jú színművet nevezi, ő a tragédia korszerű folytatását látja.

Nem hagy kétséget afelől, hogy két színműve voltaképpen dramaturgiája illusztrációja. A törvénytelen fiú-*val megpróbáltam fogalmat adni arról a drámai műfajról, amely a vígjáték és a tragédia között helyezkedik el. A családanya... átmenet a komolyabb műfajú A törvénytelen fiú és a vígjáték között. S ha győzöm idővel és bátorsággal, valamikor megírom még azt a drámát is, amely átmenet lesz a komoly műfaj és a tragédia között.*

*

Elmarasztaló ítélete a korabeli szomorújátékokról és színrevitelükről régi keletű. A *Fecsegő csecsebecsék* egy részlete, az *Értekezés az irodalomról* című 38. fejezet azt bizonyítja, hogy Diderot a valóság problémáitól messzire eltávolodottnak, mesterkéltnak, groteszkül dagályosnak ítéli a kortársi szomorújátékokat. Az antik drámák szinte önmagától kibomló cselekményével szembeállítja a túl bonyolult, felduzzasztott meseszöveget, amely a valószínűségnek fittyet hányva sűríti az eseményeket. A természetesség nevében kifogásolja a párbeszédekben eluralkodó *fellengzősséget, elménckedést és üres csillogást, s a színészek játékát. ...beszéltek-e úgy valaha is az emberek, ahogy a mi színészeink szavalnak? A hercegek és királyok valóban másképp járnak-e, mint a többi épkézláb ember? Hadonásztak-e valaha, akárcsak a megszállottak vagy a tébolyodottak? Ilyen szörnyen szíszegnének beszéd közben a hercegnők?* Lessing ki is emeli a fejezet fontosságát a „Hamburgi dramaturgiá”-ban.

DORVAL, A DRÁMAHŐS ÉS DRAMATURG

Diderot ékesszólóan cáfolgatja a vádat, amely szerint *A törvénytelen fiú* Goldoni „Il vero amico” (Az igazi barát) darabjának plagizálása, de tagadhatatlan, hogy a két színmű cselekménye hasonló, s ami sokkal lényegesebb: Diderot hat jelenetet vett át szinte szóról szóra az olasz írótól. Mégsem marasztalható el egyértelműen a plágiumban, hiszen ő a történetet más célzattal és más hangnemben, a maga mondanivalóját hordozó szereplőkkel, a maga dramaturgiáját példázó jelenetekkel dolgozta ki. Egyébként Goldoni is bőven merített, mégpedig Molière „Fösvény”-éből. Diderot az átvett témával talán azt is be akarta bizonyítani, hogy két egymáshoz igen hasonlatos fabula két egészen elütő színpadi világot ábrázolhat. A „Tudósítások”-ban Grimm is ilyesféle magyarázatot közöl a darab keletkezéséről. Eszerint Diderot néhány napot vidéken töltött, és vendéglátójánál kezébe akadt egy Goldoni-kötet. Olvasni kezdte a színdarabot, rossznak, laposnak találta, de úgy gondolta, hogy a téma érdekes: egy becsületes férfi vívódása, aki szerelmes barátja kedvesébe.

Diderot színművét egy epikus rész vezeti be, amelynek fontos szerepe van magában a darabban és a színműhöz kapcsolódó *Eszmecserek*-ben. A főszereplő Dorval, a törvénytelen fiú, találkozik Diderot-val. Az elmélyedő, érzékeny, vonzó és nyugtalan fiatal férfi, akit a többiek közül kihasít titokzatos származása, előfutára lehetne a romantika magányos tépelődőinek, ha Diderot a darabban mesterkéltnak happy enddel révbe nem juttatná. Az *Eszmecserek*-ben az ő szájába adja az új dramaturgiát felvázoló gondolatait. Vitapartnere Diderot, vagyis ÉN, aki majd személy szerint is belép a színmű fikciójába. Diderot-ÉN rábeszéli Dorvalt, hogy írjon

drámát életéről. Néhány nap múlva Dorval meghívja az előadásra. ÉN észrevétlenül az ablakon át lép a szalonba, s ott elrejtőzve tanúja lesz a darabnak *az utolsó jelenet kivételével*. *Alkalomadtán majd elmondom, miért nem hallottam*. Ezekkel a szavakkal zárul a bevezetés.

Az ötfelvonásos darab „komoly színmű”. E műfaj jellegét Diderot így határozza meg: *...tárgya legyen jelentős, bonyodalma egyszerű, családi természetű, álljon közel a valóságos élethez*. Drámájában valószínűséget sugall a polgári környezet és a cselekmény. Dorval és barátja, Clairville szerelmes Rosalie-ba, Dorvalba is ketten szerelmesek: Rosalie és Clairville nővére, Constance. Dorval nem akar útjába állni barátja boldogságának, útra készül. Az „akár nálunk is megtörténhetne” jelleget kiemelik az élőbeszéd természetességével pergő dialógusok és a némajelenetek (Rosalie a hímzőrámája mellett), a pantomimszerű mozgás, gesztusok, amelyekre a szerző bőven ad utasításokat. Csakhogy a realitások dramaturgiáját megcáfolja a végkifejlet, Diderot nem tudja a színművet a saját maga felállította tételek értelmében megoldani. Megjelenik Rosalie messze külföldre távozott apja, aki egyszersmind a Dorvalé is (szülői parancsra kellett annak idején elhagynia Dorval anyját). A törvénytelen fiú és Rosalie vonzalma tehát a vér szava volt, a testvéri szeretet megnyilvánulása, s a szerelmi bonyodalmak mintegy varázsűtésre megoldódnak, Rosalie Clairville, Dorval Constance oldalán lel boldogságra.

Csakhogy - emlékezzünk! - éppen ezt az utolsó jelenetet, az apa megérkeztét, a megoldást nem láthatta a szalonban rejtőzködő Diderot-ÉN, s a darabhoz kapcsolódó *Eszmecserék*-ből megtudjuk, azért nem volt tanúja, mert az apa szerepét játszó színész megjelenésekor - az apa ugyanis az előadás idején már halott - a saját életét alakító többi szereplő az emlékei hatására sírva fakad, s az előadás félbeszakad. A gyötrődéseket megoldó befejezés tehát a színdarabhoz tartozik, a *szöveghez*, nem Dorval élettörténetéhez, s eltűnődhetünk, vajon mi vár rá *valójában*.

Valami igen különös játék történik itt a valósággal és a valóságot tükröző fikcióval; a kettő összefonódása, kölcsönhatása, szétválása, egybemosódása, a *kívülről és belülről való részvétel* évszázadokon átnyúlva egyenest Pirandellóig ér. Diderot *A törvénytelen fiú*-ban azzal kísérletezik, amit majd a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá*-ban visz tőkélyre.

A megtörténthez szolgálóan tapadó ábrázolás kudarcát Dorval írói-rendezői munkájával is bizonyítja. Az egyik fontos jelenetet, amelyet a szereplő úgy játszik el, ahogyan megtörtént, Dorval elveti, másikat illeszt helyébe. *Festő, világíts a saját napoddal!* - tanácsolja majd Diderot képzőművészeti bírálatait tartalmazó művében, a *Szalonok*-ban. És Richardsonnal kapcsolatosan ezt írja: *A legvalóbb történet tele hazugságokkal. Richardson regénye valósággal tele*.

Magát a darabot illetően Fréronnak lényegében igaza volt: a szereplők egytől egyig ugyanabból az öntőformából kerültek ki - helyesbítsünk, Dorval kivételével! -, s az egész színműre ránehezednek a morális prédikációk.

A színműhöz kapcsolódó *Eszmecserék*-ben Dorval és ÉN megvitatják, elemzik a darab számos jelenetét, sőt felvázolódik egy olyan képzeletbeli, el nem játszott eseménysor, amelynek végén Dorval öngyilkos lesz. (A *Mindenmindegy Jakab*-ban három lehetséges befejezést írt meg Diderot, szabad mozgásteret engedve a törtetésnek.)

Dorval fejtegetéseiből bontakoznak ki az új műfaj elvi követelményei. A klasszicizáló dráma témái: uralkodók, hercegek birodalmát megrázó események, közügyek helyett a mindennapi élet válságait, aggodalmait, ellentéteit, összecsapásait ábrázolni. Életünk folyamán nem adódnak olyan végzetes helyzetek, mint a tragédiáké, sem olyan mulatságosak, mint a vígjátékoké, próbára tevő helyzeteket élünk át, amelyeknek vannak szomorú és vidám szakaszai; mindennek szükségszerű ábrázolója a „komoly műfaj”, a polgári dráma.

Dorval szembefordul a 17. század nagy esztétikai örökségével, Boileau-nak az arisztotelészi esztétikában gyökerező jellemábrázolás-elméletével. A szinte allegóriává sűrűsödött karakter helyett (a Fösvény, a Féltekeny) elsősorban viszonylatokat, élethelyzeteket követel. Az ember környezetének a része, alakít és alakíttatik, egyéniségünk családi és társadalmi adottságok függvénye. (Nemzedékek ellentéte, férj-feleség konfliktus, foglalkozás stb.) Diderot ezeket a vonatkozásokat „condition”-nak (élethelyzet, állapot, körülmény) nevezi. *Az élethelyzetből fakadó kötelelességek, előnyök, nehézségek szolgáljanak a mű alapjául.* A színpadot erkölcsi szószéknek tekinti - alighanem részben Rousseau ellenében. Az élethelyzet ábrázolását egyé bogozza a morális tanulssággal: *Ha a jellem végletes, a néző nem ismer magára. De az elötte ábrázolt élethelyzetről nem mondhatja meg, hogy nem az övé, az abból fakadó kötelelességeket nem ismerheti félre. Amit hall, magára kell vonatkoztatnia.*

Alighanem érzi, hogy színműve elmarad azok mögött a követelmények és lehetőségek mögött, amelyeket dramaturgiája kifejt és sugall, hiszen *A családatyá*-val kapcsolatosan írja: *De lépjen csak sorompóba utánam olyan író, akiben megvan a belőlem hiányzó szikra, s majd meglátják, micsoda drámát kínál e tárgy.*

A jellem mint szociális jelenség kétségessé teszi a régi értelemben vett dráma lehetőségét, mert az embert megfosztja a teljes önállóságtól, a tetteiért való teljes felelősségtől. Mert mi igazán az ő tette? Mi a „condition” hatása? Arnold Hauser szavaival Diderot felismeri, hogy az emberi lélek „anonim hatalmak csatatere”. Ebben a szemléletben a tragikus vétség problémája is értelmét veszti. (A drámaírók, főként a németek bajlódnak is vele.) Diderot semmiképpen nem írhatott volna tragédiát, bár - a Dorval öngyilkossága bizonyítja - vonzotta a műfaj.

A dráma megújulását követelő Dorval nemcsak a század angol irodalmára, név szerint Lilióra és Moore-ra hivatkozik, hanem sokkal szenvedélyesebben a görög drámaírókra és Homéroszra, akikben az erő, a természetesség példaképeit látja. „Nem szűnök meg azt kiáltani a franciáknak: Az Igazságot! A Természetet! Az antikokat! Szophoklész! Philoktétész!” Kifejti, hogy a megsebzett, kínlódó Philoktétész üvöltése a fájdalom természetes, ősi, elemi hangja.

A természetesség széttöri a szigorú műfaji határokat. A „komoly dráma” elmozdulhat a két ellentétes irányba: a tragédia felé, mint *A törvénytelen fiú*, vagy a vígjáték felé, mint a következő színmű, *A családatyá*. A burleszket és a csodálatosat Dorval elveti, mert kívül esik a természetesen, akárcsak a tragikomikumot, mert az egymástól természetes sorompóval elválasztott két műfajt elegyít. Diderot ebben a kérdésben hagyománytisztelő, a „Hamlet”-ben is kifogásolja a sírásójelenetet. Vígjátékírói eszményképe a komikumot „komoly” vagy éppenséggel patetikus jelenetekkel elegyítő Terentius, akiről tanulmányt is írt.

Hagyománytisztelő a hármas egység kérdésében is. Az *Eszmecserek* elején leszögezi, szükség van rájuk, bár az egyazon helyen játszódó cselekményt a színpad mindenkor adottságaitól függő, tehát megváltoztatható elemnek tartja.

Dorval lelkesülten szól a görögök nyolcvanezer nézőt is befogadó színházairól, s a jövőről, amikor talán létrejön a szöveg drámaiságát a pantomimmal, a zeneiséggel, a festői néma-jelenetekkel egyesítő egyetemes „lírai” színház. „Jöjjön el az a lángeszű férfi, aki megalkotja az igazi tragédiát, az igazi vígjátékot a lírai színház számára!”

A cselekmény egységét illetően Diderot-nak nincsenek kétségei. Már a *Fecsegő csecsebecsék*-ben is kárhoztatja az elburjánzó, túlbonyolított cselekményt. Nézete a Racine-ét követi, aki a „Bérénice” előszavában így ír: „Egyesek azt vélik, hogy az egyszerűség az invenció hiányának jele. Nem gondolnak arra, hogy ellenkezőleg: az invenció semmiből alkotni valamit.” Dorval szavaival Diderot az események kapcsolatait tartja fontosnak, nem a számukat. S ezért „kevésbé vagyok hajlamos elhinni két eseményt, amelyek a véletlen folytán egymást követik,

vagy egyidejűek, mint számosakat, amelyek a mindennapok tapasztalata, a drámai valóságuknak változatlan törvénye értelmében szükségszerű kapcsolatban vonzzák egymást.

Ragaszkodik az idő egységéhez, a huszonnégy óra alatt lezajló cselekményhez is, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy a regény valóságával szemben, amelynek epikus hömpölygésébe beleilleszkednek a megszakításokkal elválasztott események (akár magában az életben), a színház egy szűkebb, kihasított, összefogott valóságot ábrázol, hogy figyelmünket lekösse. A másik érv szorosan összefügg Diderot világképével. A szüntelenül változó mindenségben, a társadalmi vonatkozások közepette élő ember a feléje áramló hatások özönében megőrizheti-e személyisége kétségbevonhatatlan egységét, azonosságát? A kérdést ÉN teszi fel Dorvalnak: *A jellem egysége kissé szigorúbb értelemben véve nem merő kiméra-e? - Kétségkívül - válaszolja Dorval. - Így hát elrugaszkodunk a valóságtól? - Egyáltalán nem. Jusson eszébe, hogy a színpadon csupán egyetlen cselekmény, az életnek csupán egyetlen körülménye történik, nagyon rövid ideig, ami alatt valószínű, hogy egy ember megőrzi karakterét.*

A huszonnégy óra alatt történő cselekmény, az időegység tehát a színpadi emberábrázolás valóságosságának a feltétele Diderot dramaturgiájában. *A színpadon egységes jellemeket kívánunk látni. E hamisítást csupán a dráma rövid tartama menti s magyarázza - hiszen az ember sokszor hűtlen önmagához, írja másutt. A képlékeny, a sokrétű, a proteuszi embert az epika területére utalja.*

Az *Eszmecserek*-ben Diderot mesterkéletlen, ha az indulat heve úgy diktálja, szaggatott beszédet követel - hamarosan sokkal többet. A drámaköltészetéről szóló tanulmányában és a színésznő-író Riccobininének küldött levelében azt írja, hogy a szavak közti hézagot a nézőknek kell kitölteniük, vagyis rájött a diszkrétumok jelentőségére, az elhallgatás mögött kiáltó tartalomra. De egyelőre még Dorvalnál tartunk, aki a festői színpadi képek, a néma-játékok, a pantomim fontosságát fejtegeti - *A törvénytelen fiú* bőven szolgáltat rá példát. A gesztus, a pantomim nem csupán kísérője a dialógusnak, megelőzi, vezeti, helyettesítheti. És Dorval megváltoztatná azt a rendezői szabályt, amely a színészeket szimmetrikus csoportokban arccal a közönség felé fordítja.

A Dorval követelte színjátszás filmszerűségét fejtegeti érdekes tanulmányában Ejzenstejn. A „Rettegett Iván” forgatásának idején írt szöveg bebizonyítja, hogy amit Dorval a színpadtól követel, csak a film tudja megvalósítani a mozgó kamerával, a csoport- és totálképekkel, a felnagyítással, a változó színhelyekkel. (A hely egységét Diderot ugyanis szükséges, de nyomasztó szabálynak tartja, hiszen így ábrándozik: *Ha volna olyan színházunk, ahol a szín változásával a díszlet is megváltozik!*)

Ejzenstejn mélyreható megállapításait egészítsük ki azzal, hogy Diderot koncepcióját a változékony személyiségről a film áttűnései a leghivatottabbak ábrázolni.

Diderot a Dorval-korszakban még nagyfokú érzékenységet vár a színésztől: mert így, ha az korlátolt is, *nehézség nélkül éli bele magát egy lelkiállapotba, s anélkül hogy gondolna rá, megtalálja a hangot különböző egybeolvadó érzelmekre - ...amelyeket a filozófus minden éles-elméjűségével sem bírna kielemezni.* Ettől a nézettől ugyancsak eltávolodik az évek folyamán. Grimmnek írt levele 1769-ben már jelzi a *Színészparadoxon*-ban kifejtett álláspontot: *Allítom, hogy az érzékenység formálja ki a közepes színészeket, a nagy érzékenység a rosszakat, az érzelmek és a fej hidegsége a fenséges színészeket.*

Minden szabály, érv felett áll öntörvényeivel a lángész, a prométheuszi alkotó. A lángészt a görög drámaírókon kívül Diderot számára Racine, s idővel Shakespeare jelenti.

A dramaturgia, amelyet Dorval kifejtett, olyan erővel fordul szembe a hagyományokkal, s az áradó gondolatokat, az egész tanulmány merészségét olyan nagy minőségi szakadék választja el magától a darabtól, hogy tulajdonképpen érthető a hűvös vagy egyenest ellenséges fogad-

tatás. Diderot ismét leírhatta volna a *Filozófiai gondolatok*-at bevezető figyelmeztetést: *Ez a hal nem mindenkié.*

Az értetlenség jóformán egyhangú, magának Voltaire-nek a tiszteletpéldányt megköszönő sorai is udvarias fanyalgásnak minősíthetők. Voltaire úgy véli, hogy a mű „telve van erénnyel, érzékenységgel és filozófiával”. Talán zokon vette, hogy Dorval, aki magasztalja Voltaire színműveit, kijelenti: „Ő lehetne az új dráma megteremtője.” Miért a lehetne?! Miért a feltételes mód?!

A plágiumvadász paródiák követik. 1757 végén, a cenzori hivatal vezetője, Malesherbes ellenére - tehát a klerikális udvari csoport kívánságára - megjelenik „A törvényes fattyú”, majd egy hosszú című gúnyirat, amelynek vége: „A törvénytelen fiú utolsó jelenete, továbbá levél Dorvalhoz.” Diderot családja is háborog: a késműves és az abbé rosszallásukat fejezik ki.

Ennyi kudarc közepette Diderot máris új drámán dolgozik, igaz, keserű lelkiállapotban, kivált ha összevetjük azzal a lelkesültséggel, amellyel levelezése tanúsága szerint *Az apácá-t* és a *D'Alembert álmá-t* fogja írni. Már az *Eszmecserék*-ben bejelentette az új „komoly dráma” tervét; a legrangosabb műfajban akar nagyszámú közönséghez szólni.

A CSALÁDATYA A DRÁMAKÖLTÉSZETRŐL

Kanyarodjunk vissza a paradox helyzethez: a „felforgatást hozó” új utat nyitó, a távoli jövőig sugárzó dramaturgia s a követelményeket példázni akaró két színmű meghökkentő szintkülönbségéhez. Hiszen *A családanya* is ugyanolyan porlepte a feltámadás reménye nélkül, mint a Dorval-dráma, jóllehet Diderot következetesen igyekszik megvalósítani benne a „condition” formálta egyéniséget. A darab néhány évtizedig tartó viszonylagos sikerét az magyarázza, hogy a színpadon először jelenik meg a szülői felelősség bonyolultságát átérző apa, aki nem csupán a családfői hatalmat képviseli.

A nemes lelkű, de a társadalmi tagozódást fenntartás nélkül tisztelő családanya (modellje, semmi kétség, a késműves) felemeli tiltó szavát fia szándéka ellen, aki egy szegény varrólányba szerelmes (Denis és Nanette). A családfő tekintélye erkölcsi tulajdonságain is alapul: megszorult adósának haladékot ad, a szűkölködő néma könyörgését megérti, tapintatosan segít rajta, sógora, az ádáz és álnok Parancsnok alattomos praktikáit elítéli, holott az ő törekvését támogatná. Alakja kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a társadalmi állapot abszolutizálása legalább olyan veszélyekkel jár, mint az allegóriává merevedett tulajdonságoké. Ráadásul Diderot olykor mintha ellenpéldákat szolgáltatna a saját dramaturgiájához: a család-apa szülői vívódásai nem szituációkból derülnek ki ahogyan ezt dramaturgiai tanulmányaiban követeli -, hanem a címadó szereplő fárasztóan ismétlődő kesergéseiből.

Az összeütközés generációs jellegű. De nemcsak apa és fiú áll egymással szemben. (Emlékezhetünk a fiú szenvedélyes felkiáltására, amely a fiatal Denis-é is: *Apák! Nincsenek apák! Csak zsarnokok vannak!*) Magában a családatyában is küzdelem zajlik nemes érzelmei és a társadalmi adottságok megbecsülése közt.

Győznek az érzelmei, ám a szerző nem éri be ennyivel, ismét a darabba erőszakol egy váratlan happy endet, holott az *Eszmecserék*-ben ugyancsak elítélően nyilatkozott a valószínűségnek fittyet hányó színpadi fogásokról. Kiderül, hogy a varrólány tekintélyes családból származik, a gonosz Parancsnok unokahúga.

A jellem mindenekelőtt a társadalom alakította jelenség Diderot esztétikájában, de színműveiben csupán a tétel iskolás példázásáig jut el. A dramaturgiájában tárgyalt izgalmas

problémákat, a személyiség kiteljesedésének lehetőségeit és akadályait, önmagunkkal való identitásunkat, az akaratszabadság és az erkölcs kérdését epikájában ábrázolja. Egy szellemes megállapítás szerint *igazi* drámáit regényeiben és elbeszéléseiben írta meg. Az élethelyzetükbe zárt, a társadalmi adottságok csapdájában vergődő emberek drámáját először Hebbel ábrázolta a 19. század derekán a „Mária Magdolna” című színműben, majd Diderot színművei után egy évszázadra Ibsen a diderot-i dramaturgia ismerete nélkül! -, hiszen nyilvánvaló, hogy Nóra egyéniségét, cselekedeteit elsősorban feleség volta határozza meg, a Hedda Gablerét az, hogy nő és Gabler tábornok lánya, a Solnessét az öregedés biológiai állapota.

De hát mi az oka a zseniális dramaturgia és a ráépülő művek közötti visszás aránytalanságnak?

Chouillet monográfiájában Diderot szubjektivitásában keresi az okot. Kétségtelen, hogy a Filozófus gyakran ábrázolja műveiben önmagát. Az érzelmes, a lázadó, az útkereső, a felforgatást hozó Dorval azonos Diderot-val, akárcsak a *Jó-e, rossz-e?* főszereplője a játékos, az ártalmatlan vagy éppenséggel hasznos megtévesztésekben kedvét lelő énjével, s ő *A drámaköltészetről* Ariste-ja is, aki a próbálgatások és töprengések, a lelkesedés és csüggedtség útvesztői után megértette: *...sokat kell még tanulnia... Tizenöt álló esztendőn át tanulmányozta a történelmet, filozófiát, az erkölcsant, a tudományokat és művészeteket, és ötvenöt éves korára becsületes, művelt, jó ízlésű ember, nagy író és kiváló kritikus lett belőle.* Sorolhatnánk még más figurákat is, akik többé-kevésbé azonosak megformálójukkal, hivatkozhatnánk filozófiai szövegekre, amelyekben írjuk hirtelen elének lép. Csakhogy az is kétségtelen, hogy a feltárulkozó, érzelmes Diderot a Természet közönyével alkotta meg a *Rameau unokaöccsét*-t vagy a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdáját*-t.

Nem járunk-e közelebb az igazsághoz, ha darabjai sikerületlenségének okát abban látjuk, hogy dramaturgiája - amelyet színműveinek példázniuk kellett volna - messze megelőzte a korát. A végnapjait élő rendi társadalomban még nem jelentkezett a konfliktusoknak az a sokfélesége, amely majd a körülmények szorítójából pattan elő a polgári társadalomban. Csupán néhányat említve: a nők kitörni akarása a számukra rendeltetett világból - Diderot-hoz ugyancsak közel álló probléma -, a vetélytárstól való rettegés, de nem a szerelemben, hanem az érvényesülés terén, az *aki bírja, marja* körülmények közt, vagy éppenséggel - Ibsen „Vadkacsá”-jára hivatkozva - a morális eszmények összeegyeztethetatlensége az élettel, az Eszmény tragikomikus csődje. Ez utóbbi szinte elképzelhetetlen konfliktus a Filozófus korában, amely emberközpontú elvek megvalósulásáért üzent hadat az elavult, tartalmát veszített életformának.

Diderot *kitalált* egy (zseniális) dramaturgiát, túllépve önmagán, mint színműírón.

És van a Diderot darabjai fogyatékoságának egyéb oka is. Az idő pusztításának ellenálló drámaírók egytől egyig színházközeiben éltek. Shakespeare, Molière vagy akár Racine vérbeli színházi ember, akárcsak Ibsen és Brecht. Diderot-nak úgyszólván nem volt kapcsolata a korabeli színházzal. Igaz, egyik levelében a már negyvenesztendős író visszapillantva fiatalágára, felidézi a színház keltette boldogságot. *Felajzottan érkeztünk, megrészegülten tódultunk ki.* De ugyanannak a Riccobininének, akinek az idézett passzus szól, azt is írja 1758 novemberében, *A családátya* keletkezésének esztendejében: *Tudja, barátném, az elmúlt tizenöt esztendő alatt tízszer sem voltam színházban.* Csak találgathatjuk, mi tartotta távol; eleinte a pénztelenség, a fordítások kulimunkája, majd az *Enciklopédiá*-val járó temérdek veszélyesség vagy maguk az előadások, az avított történelmi tragédiák, a mesterkélt bonyodalmak, a színészek modoros játéka.

A családátya és *A drámaköltészetről* című tanulmány egy kötetben jelent meg. Diderot a kötetet Grimmnek ajánlja. A bevezető tartalomjegyzék tájékoztat a mű felépítéséről. Az író elemzi a dráma válfajait, a szerkezetet, a jellemábrázolást, a rendezés és az alakítás problémáit.

Már a tanulmány legelején megfogalmazza dramaturgiája egyik döntő tételét: a lángész teremtmény, a közepszerűek többé-kevésbé utánoznak, a kritika mindebből - későbbi folyamatként - szabályokat állít fel, s ami nem fér el köztük, az rossznak minősül. A klasszikus és klasszicizáló esztétika időtlen érvényű szabályaival tehát az öntörvényű alkotót állítja szembe: a Természet őseréjének hordozója és kifejezője ő, s előfutára a romantika profetikus költőjének. Az *Eszmecserék* Dorvaljára még az elkövetkező század „betegsége”, a sejtelmes melabú is ránehezedik.

El a gúzsba kötő szabályokkal! A műalkotásoknak nincsenek örökérvényes receptjei. *A felforgatást hozó* a változó valóságból sarjadó szép igazságát hirdeti. A *Rameau unokaöccsé*-ben majd a való, a jó és a szép szentháromságról szól.

A dráma minősége, válfajai összefüggnek a mindenkori társadalommal. Diderot kifejti híres és vitatott tételét a civilizáció és a dráma kapcsolatáról: *Általában minél civilizáltabb, műveltebb egy nép, annál kevésbé drámába illőek szokásai; ahogy szelidül az erkölcs, úgy erőtlenedik. Melyik korban teremtett a valóság művész tollára méltó mintákat? Amikor a gyermekek hajukat tépték apjuk halálos ágya mellett; amikor az anya felfedte keblét, s úgy könyörgött fiának, az emlőre kérvén őt, mely táplálta; amikor a barát levágott fürtjeit halott barátja tetemére szórta; vagy vállára emelvén máglyára vitte a tetemet, s összekotort hamvait halotti urnába zárta, hogy néhanapján könnyeivel öntözze; amikor az özvegy kibontott hajjal gyászolta elhalt férjét, körmével véresre szántotta arcát; amikor nagy közbajok idején a nép vezérei, bűnbánatuk jeléül, arccal a földre borultak, megtépték köntösüket, s a mellüket verték; amikor az apa karjaiba kapta újszülött fiát, s az ég felé emelve, az istenek áldását kérte rá; amikor a fiú, ki a szülőházat otthagyván, hosszú távollét után először járult ismét szülei elé, leborult előttük, s térdüket átfogva kérte áldásukat; amikor minden lakoma áldomás volt, s borral töltött kupával köszöntötték kezdetét és végét, a bort a földre loccsantva; amikor a nép még közvetlen szólhatott uraival, s azok meghallgatták és feleltek neki; amikor mindennapos látvány volt az oltár előtt térdeplő, felszalagozott homlokú férfi meg a papnő, ki áldólag tartotta fölbe kezét, s az ég könyörületét kérve, szertartásos mozdulatokkal mutatta be érte az engesztelő áldozatot; amikor a daimonion jelenlététől meggyötört, tajtékzó püthiák révedt tekintettel kuporogtak a háromlábú széken, s jóskiáltásaikra morajló visszhangot vert a barlangok sötét öle, amikor a vérszomjas istenek megengesztelésére embervér csordult az oltárokon; amikor a bakhánsnők tizuszbotjukat lengetve kóboroltak az erdőn, s megrémítettek az útjukba vetődött avatatlan vándorokat; amikor más asszonyok szemérmetlenül muto-gatva testüket az első jöttment keblére borultak, s odadozták magukat neki, és így tovább.*

Nem azt mondom, hogy helyes erkölcsök voltak, csak azt, hogy költőiek...

*A költészetben nélkülözhetetlen a nagyság, a vadság, a kegyetlenség.*⁵

A remekművek tehát a nagy társadalmi megrázkódtatások idején vagy még inkább közvetlenül utánuk jönnek létre. Amikor már lehetőség van a zavartalan alkotásra, s a viharos események még átél, eleven emlékek.

A túlfinomult civilizáció és az őseréjű művészet összebékíthetetlenlensége már azelőtt is foglalkoztatta Diderot-t. Az esztétikai kérdéseket elemző *Levél a süketekről és némák-ról* (1751) felveti azt a problémát, hogy a kitenyészített civilizáció a művészet elsatnyulásához vezetett. Az *Eszmecserék* Dorvalja szenvedélyt, ihletettséget követel a művészettől: *a Természet erejét kell mértékre fogni.*

A „nagyság, vadság és kegyetlenség” szükségessége ugyancsak ellentétes az *Enciklopédia* félhivatalos derűlátásával, de része Diderot a természet összefüggéseit kutató, őseréjét hirdető

⁵ Görög Livia fordítása.

filozófiájának. Génuszelmélete is egyetemes világnézetéből sarjad. A génusz a természet energiája, csak hogy kibontakozása a körülményektől függ. *Mindig születnek tehetséges emberek, de a tehetség mindaddig tetszhalott álmát alussza a lélekben, míg rendkívüli események át nem hevítik a burkot, s elő nem hívják.* A körülmények még a dráma műfaját is befolyásolják. Diderot szerint a tragédiának alkalmasabb a köztársaság, vígjátéknak a királyság.

Fejtegetéseit a dráma szerkezetéről a polgári színmű kibontakozása igazolta. *Csak az a szép, ami egy.* (Sophie Volland-nak írt levelében átfogóbban, maradéktalanul fogalmazza majd meg ezt a gondolatot.) A dráma vonalvezetése olyan egységes legyen, hogy az expozíció tartalmazza csírájában a végkifejletet. A cselekmény a felvonásközökben, a kulisszák mögött is haladjon tovább. Sztanyiszlavszkij ezt a követelményt olyan mértékben valósította meg, hogy a próbákön a színészekkel eljátszatta a meg nem írt, de a darab cselekményéből, figuráiból feltételezhető jeleneteket.

Diderot ellentétes karakterek helyett - a természetben nincsenek kontrasztok! - különbözőséget akar látni a színpadon. A drámaíró, mielőtt nekikezdene az írásnak, képzelje el szereplőit testi mivoltukban, járásukat, mozgásukat, arckifejezésüket. *E látomás sugallja az első szót, s az első magával hozza a többit.* Közel másfél évszázad múlva Ibsen hasonló szavakkal szól alkotásmódjáról.

A színdarab művészi valóságot ábrázol, az élet egy drámai szakaszának a képét, tehát a valóság illúzióját kell keltenie. „Írás vagy játék közben soha ne gondoljunk a közönségre, vegyük olybá, mintha nem is létezne. Emeljünk képzeletben magas falat a színpad s a nézőtér közé; vagy játsszunk úgy, mintha fel sem ment volna a függöny.” Persze ott a híres Molière-jelenet: Harpagon a közönség közt keresi a tolvajt. „Ej, hagyjuk Molière-t! A józan ésszel szemben nem lehet érv a lángész egyszeri kisiklása.” Diderot ízlésskálájából a *commedia dell'arte* teljesen kiesik.

SZÍNÉSZPARADOXON

Azonosul-e a színész érzelmileg alakítás közben szerepével vagy sem? Egyé válik-e vele lélekben, míg a színpadon életre kelti? Érti is, amit eljátszik? A téma a levegőben volt, olyannyira, hogy Franciaországból átrepült Angliába, onnan meg vissza; három könyv tanúskodik cikázásáról. Vitáztak róla Párizs irodalmi szalonjaiban, foglalkozott vele Clairon kisasszony, a Francia színház tagja, akinek művészetét magasztalva elemzi a *Színészparadoxon*. Előbb-utóbb meg kellett fogalmazni a döntő érveket; Diderot tette meg egyetlen izgalmas ellentétbe foglalta össze a színpadi alakítás lényegét.

A *Színészparadoxon*, a színjátszás elméletének mindmáig egyik legjelentősebb műve első fogalmazásában 1770-ben jelent meg Grimm folyóiratában *Garrick ou les acteurs anglais* (Garrick vagy az angol színészek) címmel. Valószínű, hogy Diderot személyes találkozása a nagy angol színésszel, aki 1763-1765 közt Párizsban időzött, hatással volt elmélete kialakulására. Az eredeti szöveget Diderot többször átdolgozta, utoljára röviddel halála előtt. Ez a munkája is kéziratban maradt. A dialógus 1830-ban jelent meg először nyomtatásban, de valóban ismertté csak a múlt század utolsó harmadában vált, az Assézat-Tourneux-kiadás után.

Keletkezésének okait nyomozva 1747-ig kell visszalépnünk az időben: akkor jelent meg egy igencsak közepszerű irodalmár, Rémond de Sainte-Albine könyve, a „Színész”, amelyben a szerző kifejti, hogy a tragédiában játszó színésznek érzelmeiben „ténylegesen azzá kell válnia, akit alakít”. Egy kitűnő színész, Riccobini - az író Riccobininé csapodár férje - ezzel szemben „A színpad művészete” című munkájában kijelenti: „Ha valaki szerencsétlenségére

átérezné, amit ki kell fejeznie, képtelen volna eljátszani.” Sainte-Albine könyvét egy angol drámaíró angolra fordította, második kiadását kiegészítette a korabeli angol színjátszásból vett példákkal. Ez a munka jelent meg francia fordításban 1769-ben. Tehát három-egy az érzelmek javára! Akkor írja meg Diderot a *Színészparadoxon*-t.

Paradoxon, mert a jó színész, aki megrendíti, magával ragadja a közönséget, Diderot szerint mímeli az indulatokat. Érzelmei hitelesnek tetszenek, mert eltervezve, begyakorolva, önmagát szigorú gondossággal ellenőrizve megjátssza őket, s azért tudja jól megjátszani, mert semmit nem érez. Alakít. „A nagy színész könnyei agyából erednek.”

A vita elevenségével folyó dialógusban Diderot ezt a gondolatot bővíti ki, bizonyítja példákkal. A közfelfogás a színészeket tartja a legérzelmesebb lényeknek, pedig a jó színész *hidegen figyeli a jelenségeket, az érzelmes ember az ő szemében mint, alaposan tanulmányozza, s gondos mérlegelés után megállapítja, mit kell hozzátenni vagy elvenni belőle*. Ez az utánzás tehát nem szolgai másolás, a színész az életből ellesett vonásokból és saját képzelőerejéből gyúrja össze, formálja ki azt, akit a színpadon megszemélyesít.

Diderot Clairon alakítására hivatkozik, aki *a természet kiismerhetetlen tárházából* teremt magának eszményt, s ahhoz próbál hasonulni, de ez az eszmény nem azonos vele magával, mert ha *akkor*ka volna, mint ő, ugyancsak *szánalmas s kisszerű lenne játéka*... Clairon, mihelyt megvívta a maga harcát a szereppel, *maradéktalanul ura idegeinek, nem érez többé, csak ismét*el. *Feje a felhőket veri, két karja átéri a horizontot, mint olykor álmunkban; próbái során hatalmas bábut illesztett magára, amelynek ő a lelke. S míg hunyt szemmel, keresztbe font karral, kényelmesen hever kerevetén, tetszése szerint idézi fel álma emlékképeit, hallja, látja, megítéli önnön játékát s hatását a nézőkre. Ilyenkor megkettőződik lénye; ő a kis Clairon, s a nagy Agrippina egy személyben*.

Diderot a vérbeli komédiás, Le Kaïn egyik jelenetére is hivatkozik, biznyságul, hogy a nagy színész nem érzi-éli át, amit a színpadon oly hitelesen kifejez. Le Kaïn szerepe szerint apja sírboltjában leszúrta tulajdon anyját, keze véres, reszket, őrjöng az iszonyattól, borzadályt keltve a nézőkben, s közben lábával egy gyémántfüggőt taszigál, amely kiesett az egyik színésznő füléből. *Hidegfejű színész, aki érezni semmit sem érez, de utolérhetetlenül játssza meg az érzelmeket. - Hol vagyok!, hörgi. Hadd hörögje! Én azt felelem rá: - Hogy hol vagy? Tudod te jól: a színpadon, s egy fülönfüggőt rugdalsz éppen a színfalak felé*.

Az érzelmeire hallgató színész csupán egy-két jelenetben jó, amikor önmagát adja, de egyöntetű alakítás, a szerep felépítése nem telik ki tőle. A nagy színész uralkodik színlelt indulatain, ezért tud annyiféle érzelmet kifejezni s egyikből a másikba csapni.

Az érzelmesség nem fér meg a lángelmével. Diderot a megállapítás érvényességét nem korlátozza a színészekre, kiterjeszti minden alkotóra, sőt még tágabb körben valamennyi jelentékeny emberre. *Az érzékeny embert rekeszizma igazgatja, ezért nem válik belőle soha nagy király, nagy politikus, nagy államférfi, sem a természet alapos és elfogulatlan megfigyelője*.

Máris feltolakszik az ellenvetés: hiszen Diderot maga is érzékeny, nagyon is az; írásaiban hol tréfásan, hol komolyan gyakran említést tesz róla, a *Színészparadoxon*-ban egyenest kimondja: *nálam érzékenyebb lelket nem sokat alkotott a természet*. Igen, csak hogy éppen ebben az időszakban alakult ki benne a meggyőződés, hogy személyiségünkön munkálkodva küzdeni kell a *rekeszizom* hatalma ellen *D'Alembert álma*-ban részletesen, biológiai vonatkozásaiban is tárgyalja ezt a kérdést. Szépírói munkásságában pedig, felülemelkedve a saját érzelmességén, létrehozta magában az alkotó természeti erőként sugárzó lényét, s részvétlen megfigyelővé válva írás közben eljut a sokrétű emberábrázolás magaslatára.

Diderot nagy hatással szól az utókorhoz a *Színészparadoxon*-ban. Sztanyiszlavszkij rendezői módszere, amely az akarattól teszi függővé az érzelmi megnyilvánulásokat, a színészt arra

készítve, hogy önmagában megkeresse, másokon megfigyelje a szerep kívánta érzelmek kifejezési formáit, tulajdonképpen Diderot paradoxonjában gyökerezik. Esztéták, rendezők boncolgatták az átélés kérdését. Archer angol drámaíró és kritikus, Binet, a kiváló francia pszichológus körkérdest intézett híres színészekhez, kutatva, hogy megerősítik vagy cáfolják-e a paradoxont. A nyilatkozatok a színészek egyéniségétől és talán őszinteségétől függően ellentmondóak. Mégis a többség lényegében azt vallja, hogy alakítás közben nem él át indulatot, legfeljebb a szerepe megalkotása folyamán jelentkezett érzelmek emlékét.

Jászai Mari az „Elektra” szerepével kapcsolatosan ezt mondja: „Az ember nem ura magának, ha érzések vesznek rajta erőt. Semmire se volnék képes, ha igazán érezném azt, amit mutatok. Egyszer, tanulás közben kell érezni a dolog igazságát, azután fixírozni, hogy mindig ugyanaz maradjon, mintha akkor legelőször érezném ezt az érzést. Ez a színészet.” Ugyancsak ő írja, hogy „ellopta” egy gyászoló nő kétségbeesett mozdulatát és felhasználta alakításában.

MANZÁRDSZOBA A TARANNE UTCÁBAN

A házat már régóta lebontották. Az ötödik emeleti helyiségről, amely 1754-től 1784 júniusáig, tehát szinte haláláig Diderot „otthona” volt, ahonnan egyre érvényesebb mondanivalóját küldte az utókornak, már szó esett. A mennyezetig érő polcokon a könyvek száma idővel tetemesen gyarapodott; a Filozófus kiharcolta, hogy az *Enciklopédia* cikkeihez szükséges műveket megterthassa, s ő maga is sok könyvet vásárolt.

1753 szeptemberében született meg Diderot negyedik, egyetlen életben maradt gyermeke, dédelgetett lánya, Angélique. Az „Emlékezések” szerint három testvére közül az első dajkaságban halt meg, a másodikat, egy Denis nevű kisfiút magas láz vitt el ötödik esztendejében, a harmadik szörnyethalt, mert az asszony, aki a keresztlőre vitte, megbotlott a templom lépcsőjén és leejtette. Diderot, aki oly gyakran áradozik leveleiben lányáról, meghalt gyermekeiről nem tesz említést. Vajon hallgatásának az az oka, amiről műveiben többször is szól: a mély fájdalomnak nincsenek szavai, csak jajkiáltása, tagolatlan üvöltése? Rettegéséből, hogy a törékeny egészségű Angélique meghalhat, erre következtethetünk. *Ha elveszteném, azt hiszem, belepusztulnék bánatomba.* A Grimmnek és főként a Sophie Volland-nak küldött leveleiben, valahányszor Angélique-ről ír, egy túlradó szívű anyán is túlesz. *Ó, a szép jelleme, a szép lelke... bolondulásig szeretem...* Egyik levelében így vall Sophie-nak rajongásig felfokozott apai szeretetéről: *Angélique, drága gyermekem, itt szólok hozzád, és te nem hallasz engem, de ha elolvasod valaha ezeket a szavakat, amikor én már nem leszek, mert te túl fogsz élni engem, megbizonyosodsz, mennyire fontos voltál nekem, s abban az időszakban, amikor még nem tudhattam, milyen sorsot készítesz nekem, akkor mondtam neked: tőled függ, hogy boldoggá vagy szerencsétlenné tégy.* Apai szeretetének egy életre szóló üzenetét bízta barátnőjére. Attól tart, hogy felesége megsemmisítené? A kortársak szerint Diderot-né gyakran kutatót a férje írásai közt. Vagy még egy kötelék a szerelmesek közt: Angélique személye, akit Sophie ismeretlenül ismer az apa szavaiból.

A Filozófus nem reked meg az érzelmes vallomásoknál, sokat foglalkozik gyermekével. Felsorolja, a szembekötődéstől kezdve mi mindent játszik vele; játék közben beleszó egy-egy tanulságos mondást, történetet, nyelvtani szabályt. *Kicsivé kell válnunk magunknak is, hogy apránként felbátorítsuk a kicsiket a felnőtté válásra... Hozzászoktatni őket, hogy jók legyenek semmiségekben, mert így lesznek jók a fontos esetekben; de van-e semmiség az ő szemükben?* A kislányt Diderot maga oktatja, s egy jeles német zenetanárt fogad mellé. Angélique hallása kitűnő, ujjai ügyesek. A Filozófus képzeletében olykor zongoraművésznek látja.

Angélique oktatása - Diderot nem engedi, hogy az apácáknál tanuljon - újabb ok az összetűzésekre a házaspár életében. Diderot-né ádáz természetét a tények szerint alig csillapította, hogy negyedik gyermeke életben maradt, és rendezett anyagi körülmények között nő fel. Igaz, olyan botrányt a Taranne utcában nem rendezett, mint előző lakhelyükön, ahol a rendőrségi jelentés szerint rugdosott egy szolgálot, s a leányzó fejét több ízben a falhoz verte, de indulatából bőven futotta zajos jelenetekre. *Mi előnye származik ennek az asszonynak belőle, ha megroppant egy eret a mellemben vagy az agyamban?*, jajdul fel a Filozófus. Lánya nevelését nem engedi ki a kezéből, amikor otthon van, és nem vendégeskedik d'Épinay-né birtokán vagy még sűrűbben Holbach báró kastélyában, Grandvalban. A tizenöt esztendő Angélique-nak elmagyaráz mindent, ami *női állapotával összefügg*, fivére, az abbé felháborodására és nyilván az anya sérelmére. Diderot hatalmas egyénisége teljes erejével kisajátította magának közös gyermeküket.

Azonosulása a késművessel az atyai szerepben Angélique születése után kezdődik. Hozományt biztosítani lányának, gondoskodni mindenképpen megfelelő férjhezmeneteléről! A

gyerek még karon ülő, amikor a hajdani bohém megteszi az első lépéseket. 1754-ben hazalátogat szülővárosába, és alaposan megbeszéli részint apjával, részint tehetséges helybeli ismerősökkel a saját anyagi ügyeit. Tanácsaik nyomán lép fel erélyesen a kiadókkal, és lényegesen előnyösebb szerződést csikar ki tőlük. Ekkor tartja szülővárosában keresztvíz alá a tekintélyes Caroillon család legifjabb sarját, és talán már megfogja benne a terv, hogy lányát a família egyik tagjával boronálja majd össze. Angélique ötödik esztendejében jár, amikor Diderot először próbálja eladni könyvtárát, hogy gyermekének tisztességes hozományt biztosítson. Mire a házasság nyélbe ütődik, a Filozófus jómódú ember, részint a könyvtár igen szerencsés eladásából, részint apai örökségéből 4600 livre életjáradékot kitevő vagyonnal rendelkezik. (A *Rameau unokaöccse*-ben még csak 4000-ról van szó!) Igaz, mindkét összeg semmiség ahhoz képest, hogy Voltaire nagyrészt üzleti vállalkozásokból származó évi 200 000 livre életjáradékot hagyott maga után. Rousseau viszont élete végéig, hajlamait sorssá alakítva szegény maradt.

A késműves sem lehetett volna körültekintőbb gyermeke házasságával kapcsolatban, mint a Filozófus. Kijelenti, hogy Angélique-nek *semmiként ne legyen olyan ember a férje, akit ő maga nem akar*, de választása ne kerüljön ellentétbe apja véleményével. *Ő, az anyja meg én legyünk egyetértésben a jövődöbelit illetően.*

A házassági szerződést gondosan latolgatja, a házasság megkötése után kilincsel, hogy vejét előnyös állásba juttassa. Diderot ebben az időben megbecsült, gyakori vendég XVI. Lajos pénzügyminisztere, Necker házában, s a bankár miniszternél fáradhatatlanul szorgalmazza veje kinevezését. És mindennél világosabb bizonyíték a nászasszonyához írt levél; dátuma szerint a házasságkötés után két héttel vetette papírra: *Kívánjunk kölcsönösen szerencsét egymásnak. Köztünk a származásnak, a társadalmi és vagyoni helyzetnek az az egyenlősége áll fenn, amelyet gyakran nem vesznek eléggé tekintetbe, holott a házastársakat közös szintre hozva elejét veszi a fennhéjázás vagy lenézés megnyilvánulásának.*

De a manzárszoba munkaasztalánál, szemközt Szókratész gipszfejével éppen ebben az időben írja meg a *Függelék Bougainville utazásához*-t, amelyben meggyőzően hirdeti férfi és nő megkötöttségek nélküli szerelmi egyesülését, a teljes szexuális szabadságot mindkét nem számára. Meghökkenítő ellentmondás! Néhány irodalomtörténész cinizmust emleget, van, aki azzal intézi el a kérdést, hogy a szerelmi téren amorális elveket valló Diderot-n időnként moralizáló rohamok vettek erőt, s ilyenkor még szeretőjének is erényről áradozott.

Csak hogy Diderot soha nem cinikus, és fejtegetései az erényről nem rohamszerűek, hanem következetes világnézetéből fakadnak. A pajzán anekdoták és az emelkedett erényprédikációk mögött egyaránt szilárd gondolati pilléreken nyugvó etika áll. A megállapítás elképesztő paradoxonnak tetszik, holott nyilvánvaló összefüggésre mutat rá.

A DETERMINIZMUS ERKÖLCSTANA

Az 1756. év Péter-Pál napján Landois-hoz írt levelében Diderot tömören foglalja össze a minden létezőre egyaránt érvényes determinizmus szükségszerűségét, amely materializmusából következik: *...a szabadság puszta szó, ami semmit sem jelent; szabad lények nincsenek, nem is lehetnek; az ember az, ami a világrendből, szervezeti adottságaiból, neveltetéséből és az események láncolataiból következik. Ez határozza meg sorsunkat és ez ellen nincs fellebbezés. Hogy valaki indíték nélkül tegyen valamit, az éppoly elképzelhetetlen, mint az, hogy a mérleg serpenyője terhelés nélkül lebillenjen; az indíték pedig mindig rajtunk kívül keresendő, idegen eredetű és valamilyen velünk nem azonos természet vagy ok folyománya. Tetteink bámulatos sokfélesége vezet bennünket félre, és az, hogy már születésünk pillanatától megszoktuk, hogy*

összetévesszük azt, amit akarunk azzal, ami szabad. Rengeteget dicsértünk és korholtunk, és most már teljesen belénk gyökeresedett az előítélet, hogy a magunk és embertársaink akarata és cselekvése szabad. - Am szabadság híján tetteink sem dicséretet nem érdemelnek, sem megrovást; értelmét veszti a bűn és erény, nem lehet helye se jutalomnak, se büntetésnek.

Úgy tetszik, Diderot teljesen egyetért La Mettrie-vel, aki - még előtte - az egyetemes szükségszerűségből vezette le az ember cselekedeteit. „Nem vagyunk bűnösebbek a minket ösztökélő erők mozgását követve, mint a Nílus, amikor kiönt.” A hasonlatot a Filozófus is leírhatta volna. Csakhogy ő így folytatja szövegét: „Mi tesz hát különbséget az emberek között? Az, hogy létünk jótékony vagy kártékony a többiekre. A kártékony embert nem büntetni kell, hanem elpusztítani, a jótékony pedig nem erény, hanem szerencse. Csakhogy, bár a jótékony vagy kártékony ember akarata nem szabad, ő maga mégis megváltoztatható: ezért kell a kártékony embert a nagy nyilvánosság előtt elpusztítani. Ezért van jó hatással a példaadás, rábeszélés, nevelés, az öröm, a fájdalom, a dicsőség, a nyomor stb.; ezen alapul a részvét egy bizonyos filozófiája, ami nagyfokú elismeréssel adózik a jóknak, a rosszakra pedig legfeljebb olyanféleképpen haragszik, mint a viharra, amely port vág az emberek szemébe.”⁶

La Mettrie szemében az ember különálló, elhatárolt egyed, Diderot pedig - akárcsak drámáiban, elbeszéléseiben, regényeiben - filozófiájában is társadalmi vonatkozásaiban, szociális lényként észleli. Elutasítja a La Mettrie-féle ember-gépet, akinek önmaga a törvénye.

Álláspontját Helvétiuszal szemben is leszögezi, aki elégetésre ítélt könyvében, „A szellemről”-ben fejtette ki az önérdekkel meghatározott morál, a fizikai szükségletekre redukált erény elvét. „Az, hogy a barátom halálakor egy szórakozási lehetőségem elvesztését siratom, hogy minden művészi, tudományos, politikai tevékenység végcélja a testi öröm, amelyben partnernem fizikai tárgynak tekintem; az, hogy az egyes embert teljességgel tetszőlegesen formálhatja és transzformálhatja bármely külső hatalom hatása, elfogadhatatlan volt azon filozófusok számára, akik - néhol Helvétiuszal közös - eszméiket az emberi kapcsolatok emberibbé tételének, az emberi autonómia és méltóság megvédésének szolgálatába kívánták állítani”, írja Ludassy Mária „De l'Esprit vitája” című tanulmányában.

Mégis, egészében véve Diderot nem határolta el magát oly élesen Helvétius egoizmus-elméletétől, mint a La Mettrie-étől. Ennek a monográfiának megszabott terjedelme nem engedi meg, hogy a kérdésbe részletesen belemélyedjünk. Értjük be annyival: Diderot kifejti, sem az egyéni érdek, sem a pillanatnyi közhaszon nem lehet az egyetemes erkölcs elve. Helvétius egyáltalán nem ismer el abszolút igazságot vagy igazságtalanságot. *Ez a paradoxon önmagában hamis, felállítása veszélyes; hamis, mert természetes szükségleteinkben, életünkben, létezésünkben, szervezetünkben és érzőkéességünkben, melyek kitesznek bennünket a fájdalomnak, megtalálhatjuk az igaz és az igaztalan örök alapját, melynek közérdeke és magánérdeke ezer különböző módon változtatja aztán a fogalmat. Helytálló, hogy a közérdek és a magánérdek változtatja az igaz és igaztalan fogalmának alakját, lényege azonban független tőle.*

Immanens erkölcs? Igen is, meg nem is. Diderot a metafizikus jellegű *velünk született ideát* fejlődéstanilag kialakult hajlammal helyettesíti. Ez az egész emberi nemre jellemző diszpozíció az erkölcsre, a természetes társadalmiságra - akárcsak a gondolkodásra, beszédre vagy a két lábon járásra ösztönző hajlamunk - a bennünket ért hatások során kifejlődik vagy eltorzul, s valamiként összefügg az emberiség eddig elért eredményeivel. *Az erkölcs alapjait az emberi faj fogalmában találhatjuk. Mi a faj? Azonos módon szervezett egyedek sokasága.*

⁶ Csatlós János fordítása.

Az Isten kezét eleresztő ember mint egyed egy ontológiai közösség hordozója a Filozófus szemléletében.

A hosszú évezredek során átöröklhetővé vált morális diszpozíciót illetően Diderot, Voltaire és Rousseau kivételesen egyetért. Voltaire szerint az erkölcs olyan belénk plántálódott hajlam, amely a környezet hatására természetes tulajdonságává válik minden lelkileg ép embernek. Rousseau így fogalmazza meg álláspontját az „Emil”-ben: „...kétségtelen, hogy az ember természeténél fogva társulékony, vagy legalábbis arra teremt, hogy ilyenné váljon. Ilyen csak úgy lehet, ha egyéb veleszületett érzelmei is vannak, amelyek fajára vonatkoznak. Mert ha csak a fizikai szükségleteket vesszük tekintetbe, akkor meg kell állapítanunk, hogy az szétszórja az embereket ahelyett, hogy közel hozná őket egymáshoz.” Nyilvánvaló, hogy mindhárman elutasítják egy olyan társadalom lehetőségét, amelyben az ember otthon érzi magát az embertelenségben.

Csak hogy a Filozófus tudja, hogy a zsarnokság illuzórikussá teszi az egyén erkölcsének kibontakozását, és még illuzórikusabbá az erény okozta boldogságot, amelyre ő gyakran hivatkozik közlésre szánt írásaiban és leveleiben. Az erényen át a boldogsághoz jelszóban nemegyszer ő maga is kételkedik. Aggályairól így vall: *Még nagyon fiatal voltam, amikor megragadott az az eszme, hogy az emberről és az erkölcsről való elmélkedésünk fő feladata bebizonyítani az embereknek, hogy a boldogság elérésének legjobb módja, ha mindenekfölött hűek maradunk az erényhez. Rögvest töprengeni kezdtem ezen a kérdésen. Még egyre töprengök.*

A tulajdonsággá vált morális hajlam egyenlő tökéletesedés gondolatának pedig ellentmond az a tény, amelyet Diderot számos művében, így a *Rameau unokaöccsében* is feszeget: az emberiség nagy értékeinek létrehozói gyakran embertelenek vagy éppenséggel amorálisok. A problémát végül is megoldatlanul hagyva a kivételek közé utalja: *Mindig úgy lesz a dolgok örök rendjében, hogy az a szörnyember, akit lángésznek neveznek, mindig is végtelenül ritka marad...* Jacques Proust találóan állapítja meg, hogy Diderot világszemléletében az erény társadalmi lény voltunk legmagasabb foka, s a Filozófus végeredményben csakis a társadalmi vonatkozású erkölcs jogosságát ismeri el. Elmefuttatásai az erkölcsről mindig a kérdés szociális vetületével foglalkoznak, s ezért tartja a segítőkészséget a legfontosabb erénynek. *A szűkölködőtől, aki hozzám fordul, nem kértem, miért került ebbe a helyzetbe. Azzal kezdem, hogy megsegítem, az ő dolga, ha visszaél érzékenységgemmel. Szűkölködőn értem mindazokat, akik kérnek... Egy jó tett többet ér a legnagyobb könyv megírásánál. A Jó-e, rossz-e? hőse, akit félig-meddig önmagáról mintázott - a szerencsétlenek és a vonzó nők soha nem alkalmatlanok neki -, az erkölcsi kódex szerint becsületbe vágó hazugságokkal segít a bajbajutottnak. A Mindenmindegy Jakab meg a gazdája egyik történetében a szegények fáradhatatlan segítése a szolgáló, alázatos erény magaslatára emelkedik, példázat Diderot humorral vegyülő sajátos hangnemében. Egy gazdag ember minden javát szétszította már a szegények közt; a vagyonosokhoz fordul további adományokért. A rideg szívű kereskedőt oly állhatatosan zaklatja, hogy az végül arcul üti. - Ezt én kaptam - mondja a kérelmező. - De mit kapnak a szegényeim? És ismét a Sophie Volland-nak írt levélből: A tökéletesség legmagasabb foka, ha a közérdeket minden más elé helyezzük, s a zűrzavar tetőfoka, ha a más érdekét, bárki legyen is az, vagy a magunkét a közérdek elé.*

Az ateista Diderot morálja az irgalom, az önfeláldozásig menő segítség kérdésében megegyezik a keresztény morállal. Paul Vernière azt állítja, hogy a keresztényellenesség központi helyet foglal el Diderot világképében. Talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: a patetikus istentagadó Diderot-nak az egyházzal és tegyük hozzá, a mindenkori egyházakkal, a bármely eszme nevében működő elnyomó szervekkel van baja. *A zsarnok olyan lény, akit egész szívemből gyűlölök... Ha volna túlvilág, pokol, az emberek úgy tekintenének Istenre,*

mint rabszolgák uraikra. Ha megölhetnék, megölnék. Meggyőző logikával és szenvedéllyel támadja a misztifikációt, a vallási mezben működő kegyetlenkedést, a keresztes hadjáratokat, az eretneküldözést, a boszorkánypereket, a vallásháborúkat, a gondolat kibontakozását elfojtó dogmákat és rendeleteket, s emiatt vitázik és vész össze véglegesen fanatikus pap öccsével.

*

Epikureistának születünk, sztoikussá alakítjuk magunkat, írja, jóllehet az epikureizmust, ha másnak nem árt, nemcsak megengedhetőnek tartja, hanem egyenest felbátorít rá, s ő maga is gyakorolja.

Az ösztönök ártalmatlan kielését példázza a Filozófus kedvtelése az asztali örömeiben - gyakran és lelkesen szól finom ételekről, jó borokról - és szabados nézetei a szexualitásról. Sophie Volland-nak írt arról a fiatal férfiről, aki egy erdőben folytat vidám remeteéletet csinos falusi nővel.

Bármennyire meghökkentőnek tetszhet: a Filozófust a párválasztás és párváltoztatás szabadságának jogossága egyetemes érvényű erkölcsi-politikai tételhez vezette. A *Függelék*-ben Tahiti sziget őslakója, Orou, a hittérítővel vitázva kimondja: *gondolkodó, érző és szabad lény nem lehet hozzá hasonló lény tulajdona. Mire is alapulna ez a jog?*

Nyilvánvaló, hogy nem csupán a szerelmi kisajátításról, hanem az ember önrendelkezési jogáról s a kisajátítás jogtalanságáról is van itt szó. A determinizmus apostola az ember meggyőződésének és cselekvésének társadalom biztosította szabadságát követeli mindaddig, amíg az mások jogait nem sérti. Politikai és történelmi művei tulajdonképpen kifejtik, magyarázzák, példázzák azt a néhány szót: *gondolkodó, érző és szabad lény nem lehet hozzá hasonló lény tulajdona.*

Csak hogy a házasság intézménye fennáll, a Filozófus az adott társadalomban nem vonhatja kétségbe létjogosultságát. Az intézmény éppen kettőssége, a változó érzelmek szubjektív volta és messzehatóan társadalmi jellege miatt oly bonyolult. Diderot mindkét vonatkozását együttesen vizsgálja. Nézete persze nem független - nem is lehet - a saját korától és keserves tapasztalataitól.

A házasság a rendi társadalomban az uralkodótól kezdve a kispolgárig *dinasztikus* ügy volt, a család érdekét és tekintélyét szolgálta. A közjegyző előtt kötött házassági szerződés, az *adás-vétel* alighanem fontosabb, mint a hűségeskü az oltár előtt. Érzelmei szavát csak a szegény követhette, neki nem nyílt alkalmá érdekházasságot kötni.

Diderot érzelmei szavát követte, holott - apja leveléből tudjuk - a késműves már kiszemelt neki Langres-ban egy megfelelő leányzót. Hősünk pórul járt a saját szerelmi házasságában, ötvenkét éves korában keserűen írja: *Az ember megnősül, kötelezettséget vállal, felesége, gyermekei vannak, mielőtt megjött volna a józan esze. Ó, ha újra lehetne kezdeni!* Igaz, derűlátóan mégis abban reménykedett, hogy lánya házasságában megfontolás és hajlandóság egyesül, s a jelek szerint talán nem is csalódott.

A házasság célja utódok létrehozása, s az utódok kielégítő körülményeinek biztosítása - ha ez megtörtént, férj és feleség élte a maga életét, legalábbis azokban a körökben, amelyeket a Filozófus látogatott. Szerinte ez a leghumánusabb magatartás a házasságban, amely *ostoba és kellemetlen intézmény, ellentétes emberi természetünkkel*, de társadalmilag szükség van rá. Feleségétől ezért kíván csupán egyvalamit: azt, hogy nyugton hagyja. A fiatal Holbach bárónak erkölcsi prédikációt tart, de nem szeretője vagy inkább szeretői miatt, hanem azért, mert megfélemez a háláról, amellyel minden ember tartozik annak, aki elhalmozza jótéteményeivel, hiszen a dúsgazdag báró oldalán a vagyontalan feleség fényűzésben, válogatott szórakozások közepette élhetett.

Az utódok iránti kötelességet nagyon szigorúan fogja fel Diderot, és megesik, hogy elképesztő következtetésre jut. *A szűkösen élő sokgyermekes családanya elutasítsa-e vagy sem a testi kapcsolatot azzal a férfival, aki jó állásba segíthetné férjét*, teszi fel a kérdést barátnőjének írt levelében. *Mindössze egyetlen éjszakát kérnek tőle*. A felvetett kérdést megválaszolja; sejthető, milyen értelemben. Az anyának gyermekei érdekében kötelessége megtennie, amit az a gazdag és tekintélyes férfi kíván tőle. A Filozófus álmélkodik, hogy Sophie nem ért egyet vele, holott a család jóléte, a gyermekek jövője mérhetetlenül súlyosabban esik a latba, mint két testrészt rövid ideig tartó egymáshoz súrlódása.

A szeretőket, akik egyedül érzelmeiket követve lettek egymáséi, a házastársakkal ellentétben kötelezi a hűség és a teljes őszinteség. Férfi és nő kapcsolatába ez esetben nem nyomult be az érdek, a megfontolás, nem nehezedik rá semmi kényszer, lelki-testi kapcsolatukba semmi idegen nem vegyül. Ha egyikük futólag fellángolna más iránt, nem szabad eltitkolnia. Szerelmese vagy vállalja ezzel együtt, vagy nem. A Sophie Volland-nak írt érzelmes-patetikus mondatok mögött ott a meggyőződés fedezete: *Barátnőm, életünk legyen hazugságmentes. Minél jobban becsülöm magát, annál drágább nekem. ...Szívemben egy szobrot emeltem, amelyet soha nem akarok ledönteni. Milyen fájdalmas lenne barátnőmnnek, ha valamely tettem által lealacsonyodnék a szemében! Ugye, inkább halva látna, mint gonosznak? Szeressen mindig, hogy én mindig féljem a vétet. Segítsen engem továbbra is a jóság útján. Milyen édes érzés magunkhoz ölelni egy igaz embert. Ez a gondolat szenteli meg az ölelést és a csókot...*

SOPHIE VOLLAND

Ő is rejtőzködik. Személyét csak áttételesen, Diderot hozzá írt leveleiből ismerjük - Sophie Volland levelei ugyanis egytől egyig eltűntek. Ki semmisítette meg őket? Feltehetően az elkeseredett feleség férje halála után.

Nem ez az egyetlen hiány. Valaki - ismét találgatunk -, Sophie anyja vagy, ami valószínűbb, ő maga, esetleg a de Vandeul házaspár Diderot írásainak kötegéből kivette azt a 134 levelet, amelyet a Filozófus az első ránk maradt, 1759. május 10-ről keltezett levél előtt küldött barátnőjének. És ismét eltűnődhetünk, vajon ugyanaz a kéz semmisítette meg az 1762. november végétől 1765. február végéig, valamint az 1770 decemberétől 1773 júniusáig írottakat. Talán ugyanaz és érthető okból, hiszen a társadalom nagyon eltérően bírálja a férfi és a nő, ráadásul a hajadon fővel maradt nő szerelmi életét. A Filozófus eleve nemhogy feloldozást kap, hanem nincs is rá szüksége; a szexuális szabadság őt kettős jogon illeti meg: mint férfit és mint íróembert.

Összegezzük a tényállást: eltűntek mindazok az írások - a levelek kétharmada -, amelyek bizonyítékai lehettek volna Sophie Volland és Denis Diderot testi kapcsolatának.

Igaz, Diderot barátnőjének szóló egyik levelében Sophie-ra gondolva *a teste minden porcikáját átjáró lüktetésről, majd ájulással határos állapotról* ír, csakhogy Jacques Chouillet találó megjegyzése szerint csaknem hasonló szavakkal számol be a méltányosság okozta elragadtatásról: *Úgy érzem, hogy szívem kitágul és úszik bennem, meghatározhatatlan, felemelő, gyönyörteli elragadtatás hat át, alig bírok lélegezni, testem egész felülete vibrál...*

A megmaradt levelek nem adnak egyértelmű választ a feltolakodó kérdésre, mert a szerelmes áradozások általában a platonikus irodalmi hagyományokra vallanak, s egyaránt vonatkozhatnak barátságra, beteljesületlen vagy beteljesült szerelemre. Mégis, részint Diderot egyéniségéből, aki a szerelmet érzelmi, gondolati és testi közösségnek vallotta, részint az eltüntetett levelekből arra következtethetünk, hogy kapcsolatuk test és lélek egyesülése volt.

Sophie Volland kézírását csupán végrendelete őrzi: „Lelkemet Istennek ajánlom; végrendeletem végrehajtójára bízom temetésemet - amely kívánságom szerint nagyon egyszerű legyen -, valamint az érettem mondandó imákat.

Száz livre-t hagyok annak az egyházközségnek a szegényeire, ahol elhalálozom, az összeg a plébános úrnak adandó át, aki belátása szerint ossza szét.

Diderot úrra hagyom Montaigne műveinek piros bőrbe kötött hét kis kötetét, továbbá egy gyűrűt...”

Sophie Volland vagyonos polgári családból származott, és három évvel volt fiatalabb barátjánál. Amikor harminckilenc esztendősen megismerkedik a Filozófussal, apja már halott, két testvére férjezett; a szép és tetszeni vágyó fiatalabbat, nyilván szellemi érdeklődésének irányára miatt, Diderot Urániának nevezte el.

A hajadonsorban maradt lány anyja mellett élt, s a Filozófus elkeseredetten haragudott özvegy Volland-né. *Agamemnon csupán egyetlenegyszer áldozta fel lányát, ő a sajátját napjában tízszer is.*

Rendszeresen és megengedetten főként a Palais-Royal kertjében találkoztak, ahol Sophie anyjával vagy előzvegyült nővérével szokott sétálni. Diderot levelei őrzik a pad emlékét, amelyen beszélgettek. *Íme egy kis filozófia, ami kibuggyant belőlem. Ez lesz majd a tárgya valamelyik beszélgetésünknek a Palais-Royal padján.*

Ha otthonában látogatta meg, a Filozófus általában és nyilván nem ok nélkül - a hátsó lépcsőt használta. A látogatások, miként a Grimmnek írt levélből tudjuk, nem voltak mindig zavartalanok. Egy ízben Volland-né rájuk nyitott. *Állva maradtunk, Sophie meg én, Sophie anyja kinyitotta az iratszekrényt, egy papírt vett elő belőle és kiment; azóta arról beszélnek, hogy birtokukra utaznak, s a gyermek is velük tart majd. Erőszakkal magukkal viszik, hogy belepusztuljon az unalomba. Micsoda jövő! (A gyermek a levél írásakor a negyvenharmadik évében jár.)* Idővel az özvegy - Diderot olykor a csorba fogú Szfinxnek nevezi - szemet hunyt, mert a Filozófus azt közli Grimm-mel, hogy *a hátsó lépcső még megvan.*

Volland-né olykor fél esztendeig időzött birtokukon. Diderot és barátnője kapcsolatát hosszú hónapokig levelezésük tartotta fenn, de az sem mentes a nehézségektől. Sophie levelei házi viharok elkerülése végett a Filozófus barátja, az *Enciklopédia* munkatársa, Damilaville címére érkeztek. Szent Lajos szigetén a Lefejezett Asszony utcájába, ahol a Harmincadhivatal székel, a Diderot-é a birtok közelében a helybeli vámhivatalba, egy irodalombarát fiatalember névére. Groteszk és szomorú helyzet: az ötvenes éveit taposó férfi ugyanúgy kerülő utakra kényszerül, mint hajdanában a fiatal bohém, aki házasságát titokban tartotta apja előtt. Igaz, egy alkalommal az özvegy - talán a sokat betegeskedő Nanette közelgő végében reménykedve - meghívta birtokukra. Múlékony enyhülés. Diderot és Sophie Volland szerelme, kivált ha összevetették a szabad egyesülésben élő párokéval, d'Épinay-né és Grimm, d'Houdetot-né (Rousseau reménytelen szerelme) és Saint-Lambert kapcsolatával, zaklatott volt, nehézségekkel teli.

Sophie Volland testi mivoltában is rejtőzködik. Képe nem maradt ránk, barátja alig ír külsejéről. Egyik levelében *gonosz kis cicamellét* említi, egy másikban a vékony kezét, és tudjuk, hogy rövidlábú volt, szemüveget hordott. Portrénak édeskevése és akárhogy erőlködünk, csak egy szemüveges, bizonyára okos arcot képzelhetünk el.

Egyéniségéből felvillan egy-egy vonás a levelekben, mert a Filozófus olykor visszatér barátnője valamely megjegyzésére. Az idős, művelt leány célba találó szavakkal, néha kissé ironikusan fejezte ki magát. „Nézze, ne hibázzék többet, mert amikor jóváteszi hibáit, súlyosbítja őket.” Iróniája mögött szerénység és emberismeret. „Gyöngéd, jóleső szavakat mond nekem:

így érzi, így gondolja, de vajon csak nekem mondja?” Barátja áradó közléskedvéhez képest szükséavú lehetett, mert Diderot panaszkodik: *Legalább egyetlenegyszer életében szólna hozzám öt vagy hat oldalon.* Szellemi érdeklődésének széles körét, ítélete biztonságát így jellemzi Grimmnek: *Sophie egyaránt férfi vagy nő, ha úgy akarja.*

A szemüveges, koros leány Diderot leveleinek tanúsága szerint eredeti egyéniség volt, talán külön is, akárcsak barátja, aki nem bánta, hogy Sophie megőrizte természete bizonyos szögletességeit, és nem akart *hasznlóvá válni azokhoz a simára csiszolódot, egyforma kavicsokhoz, amelyeknek se szeri, se száma a tengerpartokon.* Jobban szeretem a Maga lénye felszínének érdekességét és szögletességét, mint ezeknek a társaságbeli alakoknak unalmas és megszokott csiszoltságát, írja barátjának.

Ír a szerelemről és a barátságról, amely *nem azt jelenti nekem, mint a többi embernek.* Amikor szívem sugallatára azt mondtam: *a szerelme vagyok, a barátja vagyok, talán megrémíteném, ha elmondanám mindazt, amit akkor elgondoltam.* Látja, barátóm, *a szerelem és a barátság vagy semmi, vagy arra készítet bennünket, hogy akit szeretünk, kitaratsunk mellette a végsőkig, a kivégzésig is...*

Ír, gyakran, Angélique-ről, akinek kedvéért egy napra hazautazott Holbach báró kastélyából, hogy a gyerek felköszönthesse, és még gyakrabban a házi perpatvarokról, felesége hosszan tartó betegségeiről. A torokgyulladás Angélique és a szolgáló is elkapta tőle. *Otthonom való-ságos kórház. Az ebédlőben ütöttem fel tanyámat, hogy hívásra ágy nál teremjek.*

Lepjezetlen megvetéssel nyilatkozik az otthoni vendégségről. *Feleségem összegyűjtötte valamennyi barátjánét. ...Kellemkedtem, és ha tudná, kikkel! Micsoda ábrázatok, micsoda alakok! Milyen beszélgetések!*

Beszámol készülő munkáiról. A *D'Alembert álma* kialakulásának menetét szinte nyomon követhetjük a Sophienak szóló levelekben. Először arra gondolt, hogy a dialógus a görög ókorban folyik Demokritosz és Hippokratész között, majd úgy döntött, hogy a saját korába helyezi, s a merészen csapongó látomások álmodójaként némi kajánsággal D'Alembert személyét választotta, aki annak idején óvatos megfontolásból visszavonult az *Enciklopédia* szerkesztésétől. *A legféktelenebb különcködés és egyszersmind a legmélyebb filozófia ez. Némi ügyesség szükségeltetett, hogy gondolataimat egy álmodó ember szájába adjam. A bölcsességet gyakran a bolondság mezébe kell öltöztetni, hogy szabad utat biztosítsunk neki. Én jobban örülök, ha azt mondják nekem: ez nem is olyan badarság, mintha azt mondanám: Figyeljenek ide, íme megannyi bölcsesség.* S egy másik levelében a szexuális kérdést fejtegető részre célozva: *Öt vagy hat oldal, amitől égnek meredhet szerelme sem haja.*

Ír Rousseau-ról, az ellenséggé keseredett hajdani barátról, aki a legválságosabb időben támadta meg: *Íme, gyöngéd és szilárd barátóm, a nagy szofista munkája. Még nem olvastam, még nem érzem lelkem eléggé nyugodtnak, hogy elfogultság nélkül ítélezhessem róla. Inkább halogassunk egy cselekedetet, mint hogy igazságtalanok legyünk. Maga se hagyatkozzék teljesen a szívére, hogy a személy iránti elégedetlenség ne terjedjen az íróig. Úgy olvassa, mintha nekem nem volna panaszom ellene.* De megsebzettsége oly mély, hogy az előbbi soroknak ellentmondva feljajdul: *Így hát lehet valaki ékesszólo és érzékeny elvek nélkül, igazi barátság, erény, igazmondás nélkül!*

Ír a Calas-ügyről, többször is (ismeretes, hogy Voltaire röpiratban, beadványokkal, egy egész jogi apparátust megmozgatva követelt igazságot és elégtételt a vallási fanatizmus áldozatainak). Diderot 1762. szeptember 30-án kelt levelében megírja Calas képzeletbeli védőbeszédét. Grimm egy részét közölte az *Irodalmi Tudósítások*-ban.

Ír féltékenységről. Megdöbbenő féltékenykedés! Sophie húga, a vonzó és kacér Uránia - a Filozófus sem maradt közömbös iránta - vajon nem rabolja-e el tőle távollétük alatt Sophie szívét? Leszbikus hajlandóságra céloz Diderot? Igen is, meg nem is, mert egy *parányi nemiség ott lappang minden érzelemben*.

Ír arról, hogy d'Épinay-né birtokán, a parkban a hattyúkkal incselkedve elcsúszott, megsebezte lábát, naphosszat Tacitust olvas a díványon fekve. (A Remetelak üres, Rousseau-t már régen kitessekelte vendéglátója, a hajdani testi-lelki jó barát kottamásolásból tengődött, majd megjárta Luxembourg marsall birtokát, a Legfelsőbb Politikai Bíróság az „Emil” miatt elrendelte letartóztatását, ő Svájcba menekült, balsorsává vált természete egyik helyről a másikra üzi.)

Ír a halálról:

*Miért van az, hogy minél teljesebb az életünk, annál kevésbé ragaszkodunk hozzá? Csupán azért lehet így, mert az elfoglalt élet rendszerint ártatlan élet, mert ilyenkor kevesebbet gondolunk a halálra és kevésbé is félünk tőle, mert észre sem vesszük, s beletörődünk az élők közös sorsába, akik folytonosan meghalnak és születnek körülöttünk: mert midőn jó néhány éven át elvégeztük a munkánkat, amelyek a természet változásaival évente visszatérnek, elszakadunk tőlük és beléjük fáradunk; az erő elvész, gyengülünk, úgy várjuk az élet végét, mint a nappalét a jól végzett munka után; mert ha a természeti állapotban élünk, nem lázadunk olyan parancsok ellen, melyek szükségszerűek és általánosan teljesülnek szemünk előtt; mert midőn oly sokat forgattuk már a földet, nem borzadunk mélyébe leszállni; mert midőn oly sokat pihentünk a föld felszínén, inkább hajlunk rá, hogy most már a föld alatt is szundítsunk egy kicsit, mert visszatérve egyik előbbi gondolatomhoz, senki sincsen köztünk, aki, midőn jól kifáradt, ne kívánoznék az ágyba, ne látna mérhetetlen örömmel, hogy közeleg a lepihenés pillanata; mert az élet egyeseknek csupán fáradságos, hosszú nap, a halál csupán hosszú álom, a koporsó pihentető ágy, a föld párna, melyre végül is oly édes lehajtani fejünket, hogy fel se emeljük többé. Be kell vallanom, hogy ha így fogom fel a halált sok-sok viszontagságom után, akkor képzelni sem tudok nála kellemesebbet. Szeretném, ha egyre inkább hozzászoknék a halál ilyen látásához.*⁷

Ír keserűségéről: *Milyen mulatságos komédia lenne ez a világ, ha nem szerepelnék benne. És két hónappal később, 1762 szeptemberében: Játékszere lenni a tudatlanságnak, a téveszmének, a szükségnek, a betegségeknek, a gonoszságnak és a szenvedélynek. Mindenféle csibész és sarlatán közt élni.*

Ír a Holbach-kastélyban töltött hetekről, készülő művéről, az összeverődött társaságról, az esti beszélgetésekről, s arról a félig tréfás, félig komoly vitáról, amelynek folyamán kifejti jellegzetes gondolatát az anyagban lappangó lehetőségek határtalan sokaságáról. (Valóságos novellaremek ez a levél!) S aztán a szobájában felidézve a csevegést Sophie-nak, gondolat és érzés himnikus magasságba szárnyal.

Évről évre hosszú hónapokra elszakítva barátnőjétől, bekerítve a pokoli házasságban, Diderot egy képtelen reményben reménykedik. *Talán nem is olyan bolondság, mint ahogyan az emberek gondolják, hogy akik életükben szerették egymást, holtuk után közös sírban akarnak pihenni. Hamvaik talán egymásra hullnak, összevegyülnek és eggyé válnak. Ki tudhatja? Az anyagrészekben talán nem pusztultak el teljesen előző állapotuk érzelmei, emlékezete; talán megőriztek valamit az élet melegéből, s a maguk módján örülnek neki a koporsó hidegében... Ó, ha lenne hát reményem megérinteni, érezni, szeretni, keresni Téged, eggyé válni veled, amikor már nem leszünk, ha megadatna nekünk, hogy közös lénné egyesüljünk, ha eljövendő*

⁷ Csatlós János fordítása.

századokban egyetlen egésszé forrnánk össze, ha elporladt szerelmesed szétszóródott molekulái mozgásra kelve, érezve megkeresnék a Tieidet, amelyek szétszótlottak a természetben. Hagyd meg nekem ezt az ábrándot, oly édes; az örökkévalóságot adná nekem benned és Veled.

IRODALMI SZALONOK ÉS A „FILOZÓFUSOK”

Az enciklopédisták ellentáborának - hatalmas tábor: az egyház, az államhatalom, a versailles-i udvar klerikális csoportja, élén a jövőbeli XVI. Lajos apjával, a vakbuzgó trónörökösrel - volt újságja, nem is egy, a közvélemény irányítására. Az enciklopédisták ügyét a párizsi irodalmi szalonok szorgalmazták; vitafórumok ezek, az irodalmi, tudományos és művészeti élet hírközlő központjai, jelentőségük kisugárzott az egész művelt Európára, írók, tudósok, képzőművészek, ízlésükre kényes főrangúak látogatták az összejöveteleket, neves színészek mutattak be részleteket egy-egy műből, így Clairon kisasszony, akinek tehetségét a *Színész-paradoxon* oly hitelesen méltatja. Külföldi arisztokraták igyekeztek meghíváshoz jutni, de fejedelmek és hozzátartozóik is látogatták a párizsi szalonokat, köztük az anhalti uralkodó herceg irodalom- és zenerajongó felesége, akinek lányát, Katalint, az orosz trónörökös vette feleségül. Párizsi tartózkodása idején gyakori vendég az angol követség titkára, a tréfás enyelgéssel Nagymackónak becézett Hume, aki elsőként elemezte az asszociációk jelentőségét a gondolkodásban. („Philosophical essays concerning human understanding.”)

A század első híres irodalmi szalonja D’Alembert anyja, de Tencinné nevéhez fűződik. Emlékezhetünk, fogadónapjaira nagy nevű fia is eljárt, s utána visszatért macskaszagú kis szobájába a boltosnéhoz, aki felnevelte. De Tencinné idős korára letett a regényírásról, „az én állatseregletemnek” becézte vendégeit, s öreg Kirkeként trónolt köztük.

Du Deffand márkiné szalonjában Voltaire hódolata jegyében gyűltek össze a vendégek. A háziasszony - arisztokratikus pökhendiségből? - egy előkelő zárda épületében bérelt lakosztályt, ott fogadta többségükben szabadgondolkodó vendégeit. A nagy műveltségű és a filozófiában is jártas hölgy Voltaire-rel levelezett, társalkodónője, Julie Lespinasse a Mester egy-egy levelét a vendégeknek is felolvasta - a márkiné idős korára megvakult. Ez a Lespinasse kisasszony, D’Alembert plátói szerelme, Diderot filozófia és látomás közt csapongó remekművének egyik szereplője, idővel maga is irodalmi szalont nyitott, mégpedig viharos előzmények után, bebizonyítva, hogy a társadalmi körülmények megszabta sorsunkból lehetséges önmagunk kiszabadítása.

A házasságtörésből származó Lespinasse kisasszonnyal bűnbánattól gyötört anyja a halálos ágyán közölte származását, tehát kínálkozik a hasonlóság azzal az alapszituációval, amely *Az apáca* szerencsétlen hősnőjét rákényszeríti kálváriájára.

Du Deffand márkiné magához vette Lespinasse kisasszonyt; a fogékony szellemű lány jól beleilleszkedett a társalgásokba, a voltaire-iánus, racionalista háziasszony mellett és kötelezően árnyékában ő képviselte az érzelmekre fogékony szellemet. A vihar akkor robbant ki, amikor a márkiné rájött, hogy árnyéka önállósult, s amíg ő aludt - a nappalokat átaludta - Julie válogatott kis társaságot fogadott rendszeresen szobájában. Du Deffand-né felháborodottan mielőbbi távozásra szólította fel társalkodónőjét, aki D’Alembert kíséretében egyenest a vetélytársi szalon fenntartójának, Geoffrinnének a házába ment. Geoffrinné tudta, hogy a háza tekintélyének egyik pillére az okosan alkalmazott nagylelkűség; jelentékeny vagyonából segítette Julie-t, lehetővé téve, hogy saját lakásába költözzék, és ajtaját megnyissa a szellemi élet kiválóságai előtt. (D’Alembert szerény kegydíjat járt ki barátnőjének az irodalombarát államminiszternél, Choiseul hercegnél.)

A pompásan berendezett fogadótermekkel szemben Lespinasse kisasszony fehér szalonja részint kényszerűségből, részint az új ízlést, a rousseau-i egyszerűséget tükrözve, szinte puritán volt. De ebben a dísztelen, fehér bútorzatú szobában az ellenzéki értelmiség színe-java jött össze, köztük Turgot, a kiváló fiziokrata közgazdász, Condorcet, a nemzetgazdász és matematikus, és természetesen D'Alembert.

A legjelentősebb szalon a Geoffrinnéé. Tizennégy esztendősen adták férjhez az ötvenkét éves Geoffrinhez. Az asszony szült egy leánygyermeket, s aztán nekilátott, hogy rangot vívjon ki magának Párizsban. Nagy igyekezettel kiegészítette hiányos műveltségét, helyesírás és nyelvtanórákat vett egy kiugrott szerzetestől, fényűzően és ízléssel rendezte be házukat, és férje ellenkezését letörve hetente kétszer fogadónapot tartott, egyet az íróknak, egyet a festőknek és szobrászoknak. Időnként koncerteket rendezett, a gyermek Mozart is fellépett szalonjában. Első szellemes mondása - az elmésség kötelező volt - egy magyar gróf személyéhez fűződik. A bőbeszédű magyar rövid elefántcsont nyelvű késével ügyetlenül szelte fel a kappant, mire a háziasszony: - Ha boldogulni akar nálunk Párizsban, hosszabb legyen a kése és rövidebbek a történetei.

Geoffrinné otthont adott Marmontelnek, aki az ő házában írta nálunk is népszerűvé vált erkölcsnemesítő regényét, a „Belizár”-t.

Geoffrinné azt tartotta, hogy ajándékok egyengetik a barátság útját. Nagylelkűségét ügyesen fektette be. A párizsi polgárasszony II. Katalinnal, sőt magával Mária Teréziával is levelezett. A lengyel király, Poniatowski Szaniszló, akit párizsi aranyifjú korában gyakran látott vendégül, „chère maman”-nak szólította, az orosz trónörökös felesége anyai barátnőjének. Amikor II. Katalin trónra lépett, Geoffrinné házában nem kis szerepe volt a propaganda-hadjáratban, amelyet a cári követ indított annak érdekében, hogy az uralkodónőt férje halála körülményeiben tisztára mossa.

És mégis Geoffrinné szalonja nagyra becsült látogatójának, Choiseul hercegnek, az államminiszternek támogatásával került színre Palissot gyilkos szatírája, a „Filozófusok”, amelyet az enciklopédisták ellen írt. Figyelemre méltó vígjáték ez, nemcsak azért, mert az enciklopédisták nagyjait szinte egytől egyig felvonultatja, hanem és talán főként amiatt, hogy szinte kitapintható az összefüggés Palissot személye, a körülötte és felette burjánzó tenyészet meg a *Rameau unokaöccse* alakjai közt, akik egytől egyig kényszermozgásban járnak koncleső pantomimjukat.

A „Filozófusok” szerzője, Charles Palissot de Montenoy korántsem volt éhenkórász, mint a halhatatlan „unokaöcs”. Tisztes családból származott, apja ügyvéd, ő maga egész fiatalon, tizenhat évesen baccalaureátusi fokozatot szerzett. A színház volt a szenvedélye, és fullánkos megjegyzések szerint - a Diderot-ét is beleértve - nők pénzelték. Darabjai a „Filozófusok” sikeréig nem hoztak neki szerencsét; hol visszaadták őket, hol megbuktak. XV. Lajos apósa, az elűzött lengyel király, Szaniszló támogatta, egyik darabját elő is adták udvarában, Nancyban. Az exkirály esküdt ellensége volt az enciklopédistáknak kivételt csak Voltaire-rel tett, akit Châtelet márkiné kedvéért gyakran meghívott - kegydíjjal jutalmazta a szerzőt és Akadémiája tagjává választotta.

Palissot „Különködők” című darabja is, amelyben Rousseau-t figurázza ki, Szaniszló színe előtt került bemutatásra 1755-ban, öt évvel a „Filozófusok” megírása előtt, és a közönség jól fogadta. Csakhogy Rousseau baráti köre - akkoriban még D'Alembert oda tartozott - méltatlankodva tiltakozott Szaniszlónál. Tiltakozott maga Voltaire és Châtelet márkiné is, oly eredményesen, hogy az exkirály ki akarta zárni Akadémiájából a fiatal szerzőt.

Palissot a Damiens merénylete óta, vagy amióta az *Enciklopédia* ügye válságosra fordult, minden alkalmat megragadott, hogy a munkatársakat s elsősorban Diderot-t támadja. Emlékeztünk, Fréron plágiumvádját *A törvénytelen fiú*-val kapcsolatosan megismételte a „Kis

levelek nagy filozófusokról” című pamfletjében. Cikkekben pécézte ki a felvilágosodás íróit, de Voltaire-t tisztelte és csodálta, a császárság korában könyvet is írt róla, és idővel közreműködött Voltaire válogatott művei 55 kötetének sajtó alá rendezésében.

Palissot nem volt elvi ellensége a felvilágosodásnak, mint a fanatikus Fréron. Támadásait egyes irodalomtörténészek a nála jóval idősebb és tekintélyesebb Fréronnal való barátságával magyarázzák, de alighanem az az igazság, hogy bértollnok volt, nem is tehetségtelen, kiszolgálta pártfogóit, a lengyel exkirályt, XV. Lajos bigott feleségét meg Robecq hercegnőt, aki hiába pályázott az elismert királyi szerető rangjára, és bosszúvágy fűtötte a diadalmas vetélytárs, az enciklopédistákat pártfogoló Pompadour ellen.

A „Filozófusok” 1760 májusában került színre; egyes jelenetei a nagybeteg Robecq hercegnő palotájában készültek. A szerző és tüdőbeteg mecénása között heves vitákra került sor, a hercegnő Voltaire-t is pellengéren akarta látni, de ebben a kérdésben Palissot nem engedett.

A darab nem jutott el simán az előadásig. Clairon visszaadta szerepét, s a rábeszélés, fenyegetés ellenére is hajthatatlan maradt. A szerző és a színészek attól tartottak, hogy a nézők egy része tüntetni fog az enciklopédisták mellett. A hercegnő Choiseul támogatását kérte, akihez régebben gyengéd szálak fűzték. Fréron szintén megjelent nála, a jezsuiták kollégiumából ismerte az államminisztert, tanulószobai felügyelője volt. Choiseul katonaságot vezényelt ki a bemutatóra, de ő maga távol maradt. A katonák egy része a földszintet szállta meg, a többiek kordont vontak a színház körül.

A „Filozófusok”-ról annyi mendemonda keringett, hogy a társulat botránytól tartott. Mielőtt a függöny felgördült volna, az egyik színész megjelent a rivalda előtt, s arra kérte a közönséget, hogy részrehajlás nélkül hallgassa végig az előadást, mert csakis a nézők ítélete világíthatja meg a szerző előtt az utat, amelyet követnie kell, hogy leghőbb vágya, a közönség tetszésének elnyerése megvalósuljon.

A vígjátéknak nagy sikere volt. A kulcsíráások mindig vonzzák a közönséget, márpedig a „Filozófusok” alakjai mögött azonnal és egyértelműen felismerni azokat, akiket parodizálnak. Az alávaló tolvaj Dortidius, aki tudálékosan fejtegeti, hogy ha nincs Isten és nincs szabad akarat, akkor semmiféle tett nem kárhoztatható, ez a hiú és bárdolatlan fecsegő Diderot paródiája. A négykézláb közlekedő, nyers zöltséget rágó lakáj Rousseau. A szerző Geoffrinnét sem kímélte, Helvétiuszal és Holbachhal együtt őt is csúnyán kifigurázta.

Kétségtelen, hogy a darabot magas helyről jövő támogatás segítette, hiszen a Cenzúrahivatal a bemutató után nyolc napra, egyetlen vélemény alapján engedélyezte kinyomtatását, holott *A családanya* megjelenéséhez tizenegy cenzori vélemény kellett.

A bemutató estéjén Diderot otthon ült, Voltaire-t olvasta, a „XIV. Lajos korá”-t. *Nem néztem meg a Filozófusokat. Nem olvastam a darabot, Palissot előszavát sem olvastam, eltiltottam magam mindentől, aminek köze van ehhez a méltatlansághoz. Távol maradván ezekről a szörnyű sértegetésektől, nem esem kísértésbe, hogy megszegjem önmagamnak adott szavamat, amelyet ez ideig megtartottam: egyetlen megtorló szót sem írok le. A becsületes emberek felháborodnak értünk, nekünk hát nem kell felháborodnunk,* írja a Cenzúrahivatal vezetőjének, Malesherbes-nek.

D’Alembert pontosan jellemzi Palissot szándékát a Voltaire-nek küldött levélben. „Ennek a darabnak nem az a célja, hogy nevetséges, hanem hogy akasztófára való, elvtelen és erkölcs-telen emberekként ábrázolja a filozófusokat.” És hozzáteszi: „S a kitarzott és csődbe ment Palissot úr leckézteti meg őket.” A regény támogatói „tényleges és kiérdemesült kurvák”, az utóbbi jelző félreérthetetlenül du Deffand márkinéra vonatkozik. D’Alembert-t nem pécézte ki Palissot, de ez nem csökkentette felháborodását.

*

Elsőként Voltaire szállt síkra Diderot-ért.

Kapcsolatuk szívósan ellenáll a tömör meghatározásnak. Barátságnak semmiképp nem nevezhető. Fegyvertársi szövetség? De hiszen az *Enciklopédia* nagy válságában Voltaire, akit felingerelt, hogy Diderot nem fogadta meg tanácsát, hogy munkájával telepedjék le Svájcban, és D'Alembert példáját követve nem mondott le a szerkesztésről, visszakérte kéziratait. Igaz, lelkesedett az *Enciklopédiá*-ért, de fullánkos megjegyzéseket is megeresztett a szerkesztő munkássága terjedelméről, hogy csak a Damilaville-nak írt soraira hivatkozzunk, s az is igaz, hogy az övéinél szebb és pontosabb szavakkal aligha méltatták Diderot cikkét az *Enciklopédiá*-ról.

Kapcsolatuk felemás voltában talán nem lényegtelen, hogy Voltaire kezdettől fogva leszögezte a kettőjük világszemlélete közti különbséget, hangsúlyozva a saját deizmusát. „Pökken-diség volna azt állítani, hogy tudjuk, ki Ő és miért alkotta mindazt, ami van, de nagy vakmerőség tagadni létezését...” írta Diderot-nak. És egy kissé gunyoros, de mégis elragadó fordulattal, egy nagy szellem világfiás tiszteletadásával fejezte be sorait: „Őszintén vágyom rá, hogy beszélhessek Önnel, Diderot, akár úgy vélekedik saját magáról, hogy az Ő alkotása, akár az a meggyőződése, hogy szükségszerűen szervezett része az örökkévaló és szervezett anyagnak.” A deizmus és ateizmus közti ingadozás nyilván elviselhetőbb számára, mint Diderot későbbi, világszemléletté kristályosodott materializmusa. Sok minden elidegenítette tőle: helytállását érthetetlen makacsságnak tartotta, életmódját, sőt olykor nézeteit is plebejusinak, villódzó gondolatmenetétől, sajátos logikájától talán idegenkedett. Lehet, féltékeny is volt rá, nemcsak tehetségének eredetisége, hanem a köréje sorakozó tábor miatt.

A Filozófus Voltaire-t magasztaló sorai mögött csaknem mindig valamiféle fenntartást, elhallgatott *de*-t sejteni. Egyébként nem is magasztalja olyan gyakran, és főleg színműveit dicséri. S milyen kegyetlen a megjegyzése, hogy Voltaire-nél eredetibben senki nem mondta el, amit már sokan elmondtak.

Nem kedvelte Voltaire taktikázását, „udvaroncságát”, ami olykor befolyásos emberek magasztalásában nyilvánult meg és még D'Alembert-t is felháborította; az *Enciklopédia* miatt ő is neheztelt, csak szögesen más okból, mint rá „a szabad svájci”. Mégis, amikor Naigeon lekicsinylően nyilatkozott a ferney-i pátriárkáról, leintette, kifejtve, hogy Voltaire mindig a haladásért küzdött, az üldözöttek oltalmazója és szószólója volt, s a francia prózát tökéletes, tiszta magasságokba emelte.

Diderot méltatja Voltaire hibátlanul célba találó gondolatait és kifejezőmódját, ám a saját igazát úgy fogalmazza meg, hogy a lángelme néha téved, de fel tud szárnyalni a sugárzó igazságokhoz, s az óvatos megfigyelők majd lassan, kúszva érnek nyomába. A lángész nemcsak kifejezi saját korát, hanem meg is előzi.

Talán sokallta Voltaire visszhangját a jelenben, s a sajátját joggal kevesellte. Nehéz eljutni addig a pontig, ahol az alkotó felismeri, hogy a jövővel társalog. S amikor már eljutott erre a pontra, akkor sem mentes a keserűségtől.

Következetesen kitért a találkozás elől, nem fogadta el Voltaire meghívását, holott a ferney-i pátriárka többször kifejezésre juttatta, hogy szeretne találkozni vele, utoljára 1776-ban, amikor így ír neki: „Nyolcvanhárom esztendő vagyok, és megismétlem: vigasztalhatatlan, hogy nem ismertem meg Önt.” „...idestova harminc éve vagyok távol Párizstól, s egész életemben nem laktam ott két évig egyfolytában. Szívesen visszatérnék végső negyedórára azért az örömért, hogy elbeszélgethessek önnel, ha lehetséges volna azt a végső negyedórát abban az országban eltölteni, de sajnos igencsak nehéz ott úgy élni és úgy meghalni, ahogy akarunk.

Szerencsétlenségemre Ferney nem esett útjába Katalintól visszatérőben... Az a kevés, amit Öntől olvastam, úgyszólván ízetlenné teszi az összes többi könyvet... Az öreg magányos, hosszú és boldog életet kíván Magának...”

Kettejük közül Voltaire elismerő szavait érezni lelkesebbnek. Igaz, övé volt a világhír.

*

Voltaire az elismerés megközelíthetetlen magaslatán elégtételt akart szerezni Diderot-nak. Valóságos hadjáratba, egyébként sikertelen hadjáratba kezdett annak érdekében, hogy a párizsi Szókratész bekerüljön a nemcsak tekintélyt, hanem háromhavonként esedékes évdíjat is jelentő francia Akadémiába.

D’Alembert-nek hosszú levelet írt: „Kedves Filozófusom, gondolom, maga is ugyanazt akarja, amit én: bejuttatni Diderot-t az Akadémiába. Márpedig, ha akarja, véghez is kell vinni. Ne gondolja, hogy Choiseul herceg ellenzi, higgye el nekem, amit annyiszor bizonygattam: a herceg örül, ha szívességet tehet önnek és mindazoknak, akik tudnak és mernek gondolkodni. Azért, hogy kenyeret adott Palissot-nak, hajdani alkalmazottja fiának, és előszobájában megtűri Fréront, aki tanulmányi felügyelője volt a jezsuiták kollégiumában, ne higgye, hogy neheztel magára. Egy szerencsétlen, nagybeteg nő kedvéért megengedte, hogy a »Filozófusok«-at előadják, de a kisujját se mozdítaná, ha valakinek kedve szottyanna eltángálni Palissot mestert. Valószínű, hogy pártfogolná Diderot akadémiai tagságát. Pompadour márkinét nem volna nehéz megnyerni ügyünknek...”

D’Epinay-nét arra buzdította, hogy álljon az üdvös összeesküvés élére. „A filozófusok egytől egyig mellettünk vannak. Choiseul és Pompadour asszony nem fogja ellenezni, sőt, úgy vélem, támogatni fogják. Milyen remek válasz lenne Palissot aljasságára! Vágjon neki, boldog lennék, ha sikert aratnának. ...Drága Angyalom, vigye be Diderot-t az Akadémiába... Ennél csattanóbbat nem üthetünk az értelem nevében a fanatikusok, ostobák és szenteskedők táborán. Úgy vélem, Diderot számíthat a szavazatok többségére, és ha megválasztása után Szamár és Ökör uraimék talán tiltakoznának a Királynál, Filozófusunk könnyűszerrel megsemmisítheti támadásukat. Kijelenti, hogy igaztalanul vádolják, és ugyanolyan jó keresztény, mint én.”

Barátjai útján az érdekeltet is buzdítja: „Diderot is segítsen nekünk, amikor cselekedni kell, ne azzal töltse most az idejét, hogy üres papírlapokat ír tele. Egy teendője van, de az feltétlenül szükséges: igyekezzék elbűvölni valamelyik befolyásos tökfílkót, egy ájtatos buta libát vagy egy fanatikust. Három hónap áll rendelkezésére a szenteskedők megpuhítására, ennyi untig elegendő... Az Akadémia az értelmező nagyszótáron dolgozik, a mesterségek szakkifejezései mind belekerülnek. A királynak azt kell mondani, hogy nem tudják befejezni a szótárt Diderot nélkül.”

Majdnem egy esztendeig, *A családanya* színrekerültéig ostromolta befolyásos ismerőseit az akadémiai tagság ügyében, s amikor Diderot színművét előadták, leszögezte: „a darab sikere illő bírság, amelyet a közönség azért rótt le, mert eltúrte a gyalázatos szatírárt, a »Filozófusok« komédiáját”.

Maga Diderot is kárpótlásnak tekintette a sikert, amely korántsem volt akkora, mint a Palissot komédiájáé, de mégis bizonyította, hogy az enciklopédisták mögött számottevő tömeg sorakozik. „A nézőtérrel elismerő hangok hallatszottak: - Micsoda válasz ez a »Filozófusok« szatírájára! Jólesett hallanom”, írja Voltaire-nek.

CSALÓDÁS ÉS ILLÚZIÓ

Röviddel az *Enciklopédia* utolsó kötetei megjelenése előtt Diderot a levonatokat javítva rájött, hogy az óvatos Le Breton az ő tudta nélkül számos cikkből kihagyott kockázatosnak ítélt részeket vagy átírt egy-egy passzust.

A Filozófus felháborodása, dühé és elkeseredése határtalan. Első felindulásában odavágta, hogy abbahagyja a szerkesztést, *keressenek más bolondot!* A kiadó könyörgésére visszamondta lemondását, beérte egy hosszú levéllel, amelyben Le Bretont átadta az utókor jogos megvetésének. *Barátok, ellenségek és társak mind Önt fogják vádolni... Az egész Enciklopédiát lapos és nyomorúságos adathalmaznak tekinti majd mindenki: Voltaire, aki keres és nem talál bennünket a műben, az újságírók, valamint azok az alkalmi tollforgatók, akik alig várják, hogy lecsepülhessenek bennünket, mindenhol azt fogják hangoztatni, városban, vidéken, külföldön, hogy az egész Enciklopédia, amely oly sok pénzébe került a közönségnek, terjedelmes egyveleg, kiollózott cikkek sivár, izetlen kásahegye.* A vandálok dúlásához, a barbár gótok mészárlásához hasonlította a kiadó ollóját. Megvetés, szégyen, romlás, hitelvesztés! Ézsaiás prófétaként ontotta keserű szidalmait.

A megcsonkított cikkek kérdését részletesen tárgyalja a Diderot-kutatás. Ebben a monográfiában csupán néhány példára, kirívó esetre szorítkozunk.

Az *Enciklopédia*-ban *Pyrrhonista* címszó alatt a szerkesztő azt írja, ha nem lehet nyilvánosságra hozni minden véleményt, valami hiba van a törvénykezésben. Le Breton ollója megszabdalta ezt a cikket, akárcsak a „Szaracénok” című szöveget, amelyben Diderot azt állítja: a vallás oly mértékben satnyul, ahogyan a filozófia tért hódít. A tíz utolsó kötetben működött leghathatósabban az önkéntes cenzor, Diderot itt emeli fel legkeményebben szavát a fanatizmus és a diktatórikus hatalom ellen, s a protestáns Bruckernél is - akinek tudománytárából oly sokat merített - keményebben ostromozza a protestánsüldözéseket.

1765-ben elkészült az utolsó kötet, a metszetek teljes sorozatát pedig 1765-1772 közt kapták kézhez az előfizetők. A kötetek címlapját némileg megváltoztatták, és Diderot neve helyébe, a megállapodás értelmében három csillag került, a párizsi kiadó helyett pedig egy svájci kiadót tüntettek fel. A szerkesztő felméri a csonkításokat. *A síromig tartó sebet ütöttek rajtam.*

Próbáljuk felállítani a mérleget, az adtam és kaptam egyensúlyát beleértve a szerkesztő-cikkíró jogos sérelmét is.

Le Breton önkényesen megcsonkította, módosította a szövegek bizonyos passzusait, hogy ne hívja ki a cenzúra haragját, elkerülje a betiltást, elkobzást, hiszen vagyont kockáztatta a vállalkozásban. A kiadó elővigyázatossága nem volt alaptalan: a mű megjelenése után a Bastille-ba került - igaz, csupán egyetlen hétre.

A kiadók meggazdagodtak az *Enciklopédia*-n. Jacques Proust adatai szerint jövedelmük 2400000 livre-re tehető, ha a metszeteket tartalmazó köteteket is számítjuk. Diderot a II. Katalinnak készített kimutatásban 2500000 frankra becsüli hasznukat. Óriási összeg!

A szerkesztő ezt nem sérelmezte; a könyvkiadást üzletnek tekintette, amelybe ő munkáját, a kiadók pénzüket fektették be, és végső soron az *Enciklopédia* őt is tisztességes jövedelemhez, sőt bizonyos fokú jómódhoz juttatta. A langres-i késműves fia, az a Denis Diderot, akinek *van mit aprítania a tejbe*, hogy saját szavait idézzük, a magántulajdonról nem vallott rousseau-i elveket, jóllehet felismerte, látta „a másik, a nagyobbik rész” igazát.

Diderot nem a kiadók két és fél milliót kitevő jövedelme, hanem a cikkírói és szerkesztői robotban eltöltött közel három évtized miatt kesergett, amely elvonta más, értékesebb foglalatosságtól - ő főként a matematikát és a drámaírást említi. Csakhogy a Filozófusból aligha válhatott valóban jelentős, nagy matematikus, drámái sem őrizték volna meg nevét. S az

Enciklopédiá-hoz láncolva is futotta erejéből, idejéből szépprózai, filozófiai remekművekre, esztétikai munkáira.

Kétségtelen, hogy szerkesztői tisztsége, a közhasznú műért érzett felelősség őt magát is elővigyázatokra intette. Keserves áldozat! 1762-ben így panaszkodik Sophie-nak: *egy örökkévalóság óta nem került ki merész írás a kezemből*. Nyilván túloz, hiszen az *Enciklopédiá*-ban - kivált az utolsó kötetekben - kétségbe vonja az abszolút monarchia jogosságát, az egyház és az állam szétválasztásáért száll síkra, sőt utal arra is, hogy a feudalizmust idővel a gazdasági fejlődés következtében más társadalmi rend válthatja fel.

Bár a „volna” létjogosultsága vitatható, játszottunk el mégis a kérdéssel, mi történik, ha Diderot nem áldozza munkaereje nagy részét a megélhetését biztosító *Enciklopédiá*-ra.

Nem rendelkezett Voltaire zseniális üzleti érzékével, nem volt puritánul igénytelen, mint Rousseau. Tehetsége talán szétforgácsolódik a sokféle ötletben, tervben, amelyeket mohó, nyugtalan szellemi érdeklődése felvetett. Hiszen meglelt férfi korában, temérdek munka közt is foglalkoztatták fantasztá ötletek, így a rejtjelekkel működő gép államférfiak és diplomaták használatára, amely különböző változatokban írja le a szöveget, s a megfejtést is közli. Az *Enciklopédia* bázisa nélkül az anyagi gondok alighanem felőrlik, s a kötött elfoglaltsággal nem rendelkező párizsi Szókratész ideje még inkább prédájává vált volna a hozzá fordulóknak.

Diderot-t az *Enciklopédia* oltalmazta meg, hogy a benne lakozó „unokaöcs” el ne hatalmasodjék benne. Jacques Proust találóan állapítja meg, hogy Diderot érett férfi korának az *Enciklopédia* volt az őrzője. Ezen a hatalmas, közhasznú feladaton edződött akarata, s épült sokoldalúvá, átfogó és alapossá tudása.

Korának szellemi kiválóságaival és a jeles szakemberek derékhadával a mű révén került szoros kapcsolatba. A Grandvalban töltött sok hetet is az oly keserűen felpanaszolt robotnak köszönhetette, hiszen Holbach az *Enciklopédia* egyik legbuzgóbb ingyen munkatársa volt; igaz, Diderot is sokat dolgozott a német anyanyelvű, franciául író báró filozófiai műveinek stilizálásán.

Végül - és talán ez a legfontosabb - a Filozófushoz a szerkesztői munkássága révén áramlottak az ismeretek, nemcsak hazájából, hanem a világ messzi tájairól is. A kiadó Saint-Jacques utcai üzletébe özönlött a posta, küldöncök adták egymásnak a kilincset. Milyen sajnálatos, hogy Diderot hivatalos levelezése, a kimutatások, beszámolók tömege elkallódott, megsemmisült! Ismét csak fantáziánkra kell hagyatkoznunk, hogy elképzeljük őt az üzletből nyíló helyiségben vagy manzárdszobájában. Kéziratok, könyvek érkeznek, a szerkesztő cikkeket ír, javít, olvas, ábrákat tanulmányoz, időnként bérkocsiba ül, hogy egy-egy szerszám, gép rajzát összevesse azzal, ami a műhelyben, manufaktúrában működik, vagy hogy egy késlekedő munkatársat személyesen felkeressen. Jacques Proust szavait megismételve: Balzac kivételével egyetlen író sem élt oly sokáig és oly szoros összeköttetésben a társadalom legtevékenyebb elemeivel, mint Diderot.

*

Az illúzió a cárnővel kapcsolatos és hosszú ideig tart, bár nem kételymentes. Katalin férje, III. Péter lemondása után 1762-ben foglalta el a trónt. A cárnő hamarosan hivatalos jelentést adott ki: a vidéken élő III. Péter heveny kólikában elhalálozott. Az udvarokkal követői közölték a gyászhirot.

Egy Rulhière nevű francia követségi alkalmazott azon frissiben feldolgozta az izgalmas eseményeket. A „Feljegyzések az 1762-es palotaforradalomról” egyelőre nem jelent meg; XV. Lajos nemrég még szövetségben állt Oroszországgal, és az államminiszter, Choiseul

herceg a szövetség megújításával foglalkozott. Rulhière, hogy a Bastille-t elkerülje, beérte azzal, hogy néhány irodalmi szalonban részleteket olvasott fel kéziratából. A Filozófus tájékozódhatott az eseményekről.

A cárnő széles körű, nem hivatalos diplomáciai tevékenységbe kezdett jó híre megőrzésére. Párizsba hosszú levelet menesztett „anyai barátnőjének”, Geoffrinnének. A filozófusok és képzőművészek vendéglátója azt válaszolta, amit kellett: A Természet véget vetett a zsarnok életének, Katalin cárnő bölcs és áldásos uralma alatt a felvilágosodás szelleme cselekedetté válik.

Egyik fogadóestjét is az ügy szolgálatába állította. A cári épületek intendánsa, Beckoj gróf kifejtette nézeteit a történekről. A megboldogult Péter cár hibát hibára halmozott. A beavatottak joggal tartottak attól, hogy nem tudja kormányozni a birodalmat, és fel kellett figyelniük hitvese ragyogó képességeire. A közállapotok a hanyatló római birodalomra emlékeztettek. Az alattvalókat mélységesen elkésérítette, hogy az apai ágon német származású cár szívében német maradt, gárdistáira porosz egyenruhát húzatott, s a II. Frigyes elleni háborút, amelyben a cári hadsereg döntő sikereket ért el, úgy fejezte be, hogy a békefeltételeket a porosz királyra bízta. A magány és mellözöttség keserű esztendeiben a trónörökös felesége könyveihez menekült, életét a felvilágosodás írói tették elviselhetővé, velük társalgott gondolatban.

A cár meggyilkolását illetően a Filozófus éppoly kevésbé ment lépre, mint Voltaire, aki az ő felsőbbes iróniájával így nyilatkozott „Észak Szemirámiszáról”: „Jól tudom, szemére vetnek némi apróságot férjével kapcsolatosan, de én családi ügyekbe nem avatkozom. Egyébként nem árt, ha valakinek súlyos vétket kell jóvátennie, ez nagy erőfeszítéshez vezet, s a nagy erőfeszítések csodálatra készítetik az embereket”.

Diderot, akárcsak Voltaire és a felvilágosodás egész tábora, reménykedett, mégpedig okkal, II. Katalin személyében. Micsoda különbség az idejét a vadászat és a nők ágya közt megosztó XV. Lajos közt, aki az üreslelkűség megvető gögjével és akkora ellenséges indulattal, ami tunyaságától kitelt, pillantott le országa íróira, tudósaira, és a cárnő közt, aki Montesquieu szellemében készített birodalmában az új törvénykönyvet, Marmontel „Belizár”-jából személyesen fordítja az uralkodó kötelességeiről szóló részt.

A cárnő közeledése az enciklopédisták felé növelte a reményt. D’Alembert-nek felajánlotta, hogy fogadja el Pál trónörökös nevelésének irányítását óriási összeg, húszezer rubel ellenében. Az ajánlatot D’Alembert azzal utasította vissza, hogy a trónörökösből nem matematikust kell nevelni, hanem uralkodót, s ő ehhez nem ért. Az *Enciklopédia* utolsó kötetei még nem készültek el, amikor a cárnő művelődésügyi minisztere személyesen írt Diderot-nak, uralkodónője meghívását tolmácsolva. A cárnő minden segítséget felajánl, hogy a nyomtatás üteme felgyorsuljon. A miniszter elsősorban Rigát vélte alkalmasnak az áttelepülésre, de az *Enciklopédia* nagy nevű szerkesztője a birodalom bármelyik városát választhatja.

A levél először Voltaire-hez érkezett Ferney-be. Ő néhány sor kíséretében továbbította. Micsoda megszágyenyítése a sötét fanatizmusnak! Franciaországban üldözik a filozófiát, a „szkíták földjén” pedig pártfogolják.

Diderot nem fogadta el az ajánlatot, akárcsak annak idején a Voltaire-ét. A művelődésügyi miniszternek, Szuvarov grófnak szóló választ személyesen vitte el a cári követségre.

Hamarosan sor került a Filozófus könyvtárának megvételére.

Grimm - irigy is, segítő barát is, mert egy irodalmi képességgel rendelkező embernek nem könnyű elviselni a nagy alkotó személyiségét - régóta sokallta a perpatvart Diderot-éknál a könyvtár eladása miatt. A vevők végignézték a katalógust, alkudoztak, meggondolták

magukat és Nanette a huzavonák mögött férje cseles makacskodását gyanította. Az „Irodalmi Tudósítások” szerkesztője Beckoj grófhhoz fordult, akit a cárnő nemrég kamarásává nevezett ki. Megírta neki, hogy Diderot leánya jövője érdekében kénytelen eladni gondosan összeválogatott gazdag könyvtárát, amely a műveltségnek úgyszólván minden ágát felöleli. Grimm a követ közbenjárását kérte a cárnőnél.

Öt hét múlva megérkezett a válasz: „A Cárnő őfelsége szívét meghatottság töltötte el, hogy az irodalom és a tudományok birodalmában oly hírneves Filozófus leánygyermekére iránti szeretetből meg akar válni gyönyöreinek tárgyától, munkájának kútfejétől, pihenő óráinak hű társától.”

Katalin tizenötezer frankért megveszi a könyvtárat Párizsban tizenkétezer volt a legelőnyösebb ajánlat, de a vevő visszalépett. S ami igazán nagylelkűsége vall: a könyvek a Taranne utcában maradnak, a cárnő évi ezer frankot folyósít a könyvtár gondozásáért. A vételárat és az egyeztetendei könyvtárosi illetményt már elküldték.

A tizenhatezer frank gyorsabban ért Szentpétervárról Párizsig, mint Párizsban Collin de Saint-Marc adónagybérllő irodájából a tulajdonos zsebébe. Szatírába kívánczozó jelenet. Az európai nevű író, a berlini Akadémia tagja, a cárnő pártfogoltja ötvenkét esztendő korában hosszasan várakozik Collin de Saint-Marc úrra, majd amikor az adónagybérllő megérkezik és Diderot odamegy hozzá, hogy bemutatkozzék, az mintha levegőnek nézné, kalappal a fején bevonul belső irodájába. A Filozófus szinte futva a nyomában. Collin de Saint-Marc leül karosszékébe az ébenfa íróasztal mellé, s mintha soha életében nem hallotta volna a Diderot nevet; ügyfelét állni hagyja, lornyonját hanyagul a szeméhez emelve közli, hogy most nem fizet, az ügyfél jöjjön el újra, de be ne állítson holnap, egy-két hét vagy inkább egy hónap múlva jelentkezék.

A Filozófus leveléből az utókor értesülhet a részletekről. Végül két hónap múlva jutott pénzéhez, a kamaton százharminc frankot veszített. Az adónagybérllő évi jövedelme háromszázezer.

Időközben Diderot meghívást kapott a cári követségre. A követ közölte vele, hogy uralkodónője érdeklődik a párizsi Szókratész kézíratai iránt, szeretné megvásárolni a nyomtatásban megjelent és meg nem jelent művek eredetijét. Diderot mint életében és írásaiban annyiszor, ezúttal sem bírt ellenállni játékos hajlamának. - *Őfelsége meg akarja venni a kézírataimat? Sajnos, lehetetlen. Már eladtam.* - *Á, eladta* - mondta a követ. - *Igen, könyvtárammal együtt kézírataimat is eladtam Őfelségének.*

A cárnő futárpostával azt üzenté, hogy ez a nagylelkű előzékenység a Filozófusra vall, s ő módot talál a viszonzásra. Igaz, a következő, az 1766-os esztendőben újabb kínos megaláztatás: a cárnő megfélemedezett az évdíj elküldéséről. A mulasztást bőkezűen tette jóvá: ötven évre folyósította a könyvtárosi fizetést. Angélique tekintélyes hozománya biztosítva, s a Filozófus kedvére ihatja a feketét otthonában. A kávé ez ideig fényűzésnek számított a Taranne utcában.

Egy váratlan esemény vagyonossá tett, nincs többé gondom a jövőre, írja Sophie-nak. Boldogabb lettem általa? Semmiképp sem. Apró gondok-bajok szakadatlan lánc vezetett a jelen pillanatig. Ha elszámolnék ezekről a bajokról, tudom, nevetnének rajtuk; magam is ezt teszem olykor, de hát mit használ? Perceim nem kevésbé gondterheltek, és attól tartok, hogy az eljövendőök sem lesznek nyugodtabbak.

Diderot sejti, hogy az *Enciklopédia* rabságából megszabadulva ismét megkötöttségbe bonyolódott.

Láncot cserélt.

AZ ALIG-REGÉNYTŐL AZ ANTIREGÉNYIG

A drámaköltészetéről című tanulmányában Diderot felvázolta saját alkotói portréját Ariste alakjában, aki temérdek töprengés, próbálkozás után belátta, hogy még sok a tanulnivalója.

Kísérjük végig Ariste-Diderot-t útján, amely az irodalmi kategóriákból kisikló sajátos remekművei megalkotásához vezet. Utunk - remélhetően - azért is tanulságos, mert végigjárva felismerhetünk lényeges összefüggéseket Diderot szépirodalmi írásai, filozófiai művei és esztétikája között.

Művei kialakulásáról, a munka fázisairól Sophie Volland-nak is, II. Katalinnak is beszámolt. Állandóan foglalkoztatja, hatalmában tartja, amit meg akar írni, legfontosabb teendői közé is benyomul, nem tágit tőle sem éjjel, sem nappal, vele van az utcán, társaságban, gyakran ezért olyan szórakozott. Íróasztalán nagy papírivek, ezekre rója gondolatait, torlódva, ahogyan felbukkannak, majd átnézi, rendezi, amit leírt, s a pótlások, átfogalmazások a széles margóra kerülnek. Végül nekilát a csiszolás kimerítő, aprólékos munkájának; véget nem érő feladat ez, *kivált abban az országban, ahol négy rosszul választott kifejezés agyoncsap egy igen jó művet.*

A Diderot-ra oly jellemző, természetesnek látszó műgondot hiába keresnénk első regényében, a *Fecsegő csecsebecsék*-ben. Az érlelő időre van szükség, hogy stílusművésszé váljék, s ő, aki oly gyorsan és aggálymentesen írt fiatal korában, alkotóereje magaslatán évtizedekig dolgozott egyik-másik munkáján, váltig odázva a véglegességet.

A *Fecsegő csecsebecsék* 1748-ban íródott, mégpedig de Vandeulné állítása szerint két hét alatt. Bizonyos tények arra vallanak, hogy Diderot nem sokra becsülte ezt a munkáját. Igaz, a Berryer rendőrkapitánynak szóló levélben, amelyben bevallja, hogy a *Filozófiai gondolatok*, a *Fecsegő csecsebecsék* és a *Levél a vakokról* elméjének meggondolatlanságai, valójában csupán annak a bizonyítéka, hogy a fogoly mielőbb szabadulni kívánt a vincennes-i várbörtönből. Nyomósabb a kijelentés, amelyet Naigeon jegyzett fel; e szerint a Filozófus nagy számárságnak tartja ezt az első regényét, és sajnálja, hogy megírta. Idős korában pedig ezt írta egy Le Noir nevű rendőrkapitánynak, akivel baráti viszonyban volt: *Fiatal éveimben a negyedik emeleten laktam, ostobaságokat firkáltam, s a Fecsegő csecsebecsék miatt a vincennes-i vár tornyába zártak.*

Megbotlott a Filozófus emlékezete vagy *szándékos* a megtévesztés? Hiszen őt a *Levél a vakokról* juttatta börtönbe. S az is kétséges, hogy valóban ily kevésre tartotta első regényét.

A műfaj, a keleti mezbe öltöztetett, de a mának szóló, a mát bíráló pajzán történet, vagy történetfüzér divatos a kor irodalmában, bizonyosság rá Montesquieu „Perzsa levelei” vagy az ifjabb Crébillon sikerregénye, a „Tanzaï és Néadarné”, hogy csak a legismertebbeket említsük. Egyébként az egész rokkó kor művészetére, dísz tárgyakra, építészetre, bútorokra rányomja a bélyegét a keleti egzotikum.

A lazán egymás mellé sorakozó történetekből álló *Fecsegő csecsebecsék* témája nem a szerző leleménye. A bűvös gyűrű, amely szólásra bírja a nők nemi szervét, egy középkori francia fablióban is szerepel, és feltehetően folklorisztikus jellegű. Az igazmondásra kényszerítő gyűrű - addig szorítja annak ujját, akinek a kezére felhúzták, amíg nem vall - Benedek Elek mesegyűjtésében is megtalálható. A francia fablió sikamlós történetét 1747-ben regényben is feldolgozták, a szerző neve vitatott. A könyv egy évvel előzte meg a *Fecsegő csecsebecsék* megjelenését.

A történet a varázsgyűrűről Diderot keze alatt - meglehet, ő maga nem tudta - jelentős írássá vált.

Az unatkozó szultánt szórakoztatni igyekszik kegyencnője, Mirzóza - a kiindulás már az „Ezeregyéjszaká”-ból jól ismert. Kapóra jön Kukufa varázsló bűvös gyűrűje. Mangogul kipróbálja a hatalmát udvara hölgyein, sőt magán a szép Mirzózán is. Az utóbbi kísérlet nyomán megbizonyosodhat kegyencnője hűségéről, akit maradéktalanul boldoggá tett. Csakhogy a gyűrű ereje elvétele hoz megnyugtató eredményt, a bűvös ékszer ugyanis arról készlet beszélni, vádolni, panaszkodni, amiről hallgatni kell és illik. S ezen a ponton nő az anekdotikus téma ösztönéletünk megnyomorítását felpanaszoló, emberi teljességünk kibontakozását követelő művé.

A gyűrű kényszerítő ereje leleplezi vagy inkább felszabadítja a mindannyiunkban lappangó természetes lényt ösztöneivel, sóvárgásával és lázadásával mindaz ellen, amit a társadalmi lét rákényszerített, elfogadtatott vele, amit a rátukmált kategóriák közt élve és gondolkozva talán saját maga is helyesnek ítél. (A regény létrejöttét vajon milyen beszélgetések előzhették meg Rousseau-val?!) A sikamlós történetek, a dámák vallomásai megannyi segélykiáltás érzelmi szabadságunk után, az elveszett, elrabolt boldogság, a teljesség visszapörlése. A *Fecsegő csecsebecsék*-től kezdve Diderot írásainak egyik sarkalatos kérdése: milyen akadályokba ütközik és meddig mehet el törekvésünk egyéniségünk kiteljesítésére, vagyis „természetes” és „társadalmi” ember voltunk konfliktusa.

A külvilág felé forduló énünk ugyancsak különbözik a másiktól, az elnyomottól, a természetestől. Erről a lappangó énről beszél Mirzóza: *...a természet úgy helyezte el az ember testében a lelkét, mint valami tágas palotában, s ez a lakó nem mindig a legszebb lakosztályt választja. Tulajdonképp a fej meg a szív volna kijelölve számára mint az erény központja és az igazság fészke, de a lélek legtöbbször megáll útközben, beéri valami nyomorúságos bódéval, gyanús tanyával, hitvány kocsmával, s ott hortyog állandó részegségében.*⁸

Idővel Diderot az író feladataként szabja meg, hogy *megvilágítsa a szív homályos mélységeit, és olvasóit megtanítsa felismerni azokat a szövevényes és tisztességtelen indokokat, amelyek a sietve jelentkező tisztességes indokok mögött rejtőzködnek és siklanak el.*

A *Fecsegő csecsebecsék* olyasmiről is szól, amit a kortárs irodalomban hiába keresnénk: az álmokról. Diderot négy fejezetben foglalkozik ezzel a jelenséggel: *Mangogul látomása* (16. fejezet), *Mangogul álma* és *Mirzóza álma* (33. és 40. fejezetek), s az *Álmok* (42. fejezet).

Jacques Chouillet megállapítja, hogy Diderot előtt már Hobbes, főként pedig La Mettrie rámutatott az élményeink és álmaink közti összefüggésre, de ők ezt, szenzualisták lévén, a benyomások közvetlen áttételének, képzeletbeli áthallásnak vélték. La Mettrie így összegzi nézetét: „Ami leginkább foglalkoztat bennünket nappal, az jelenik meg álmainkban.”

Diderot már a *Fecsegő csecsebecsék* keletkezésekor sok mindent sejtett az álom bonyolult mechanizmusáról, a lappangó, szövevényes indokokról, mert regényében az álom az ébrenlét tapasztalataival és érzelmeivel ellentétes alakot is ölt, mintha rejtőzködő, a tudat elől elszuhanó képzetek törtek volna elő. A boldog szerelmes álmaiban csúf kis szörnyet tart karjai közt szeretője helyett. Mangogul kutyapofával látja maga mellett Mirzózát.

Az álom nem más, mint egymást hihetetlen sebességgel követő ítéletek láncolata, amelyek csupán igen távoli tulajdonságaikban megegyező dolgokat kapcsolnak össze, mondja ki idővel Diderot. Emlékezhetünk az összefüggésekre és következtetésekre, amelyekről a vak Saunderson delíriumában beszél. A racionalista megértésen messze túlmutató, a lélek mélyrétegeiből előtörő sugallatszerű felismerést a *D'Alembert álma*-ban ábrázolja majd művészi elhithető erővel.

⁸ Katona Tamás fordítása.

A Filozófus, alighanem először önmagában, felfedezte a szövevényes indokok megbúvó tenyészetét.

A gondolkodás megnyugtatóan szilárd kartéziánus struktúrája bomlóban. A szigorú rendben sorjázó gondolatok mechanizmusával szemben megjelennek a szakadozottnak tetsző révedezés, az asszociáció szálain cikázó képzetek. (Bizonyítható, hogy Diderot regénye írásakor még nem ismerte Hume idevágó munkáját.)

Az asszociációk megjelenéséről Diderot korai filozófiai írásaiban már szó esett. Tudatos, bátor vállalásuk, az érett alkotó módszerének ez a sajátos vonása először a *Rameau unokaöccs*-ben valósul meg.

AZ APÁCA

A regény első és végleges formáját két dátum jelzi egymástól 22 év távolságban. 1760 telén írta meg Diderot a regényt elindító leveleket, 1782-ben, négy hónappal halála előtt, alkotóereje utolsó tartalékával fejezte be művét.

Keletkezésének kettős története közül a megtévesztő tréfával kezdjük. Diderot és Grimm közösen eszelték ki, hogy Croismare márkit felcsalogatják vidékről, ahová felesége halála után visszavonult. Amíg be nem vette magát normandiai kastélyába, Croismare gyakori vendég volt Holbachéknál. Azzal búcsúzott: - Ha minden jól megy, tíz év múlva találkozunk.

Mindenkinek hiányzott. Egyaránt értett a beszédhez és a hallgatáshoz, műértő, zenebarát, s a konyhaművészetben való jártasságát a báró szakácsa is elismerte.

A márki még párizsi tartózkodása idején sokat és végül sikertelenül kilincselte egy apáca ügyében, aki felmentését kérte a fogadalom alól.

A közös terv értelmében - D'Épinay-nét is bevonták - Diderot a márkihoz apokrif leveleket menesztett az apáca nevében, mintha annak sikerült volna megszöknie a zárdából, s kérte Croismare-t, hogy segítse munkához. A bajbajutottakat istápolni kész márki kerített is társalkodónői állást Normandiában, s a tréfa kieszelői végül úgy szabadultak a kelepceből, hogy a Filozófus egy szívfacsaró levélben Suzanne nővér halálhírét közölte szállásadója nevében Croismare-ral. Idővel Diderot-nak az az ötlete támadt, hogy a képzeletbeli apáca írja meg élete történetét éntregény alakjában. A márki ekkor már tudta, hogy lóvá tették.

Herbert Dieckmann és Georges May idevágó kutatásai alapján megállapítható: *Az apáca* egy hosszú folyamat eredménye, amely a Filozófus és baráti köre közösen kiagyalt leveleivel kezdődött - Suzanne nővér ruhatárának részletes leírása nyilván D'Épinay-né sugallatára készült - s az egyik levél Diderot tolla alatt idővel regénnyé nőtt.

Grimm 1770-ben az *Irodalmi Tudósítások*-ban beszámolt az együtt kifundált tréfáról és a készülő regényről. Szövegét *Előszófüggelék* néven tartja számon a filológia, de a közkézen forgó magyar kiadásból hiányzik.

A regénynek van egy másik, belső forrása is, fontosabb, mint a megtévesztő tréfa. Diderot-ban megrendült - időlegesen - az a meggyőződés, amelyet a Shaftesbury-fordítás óta különböző változatokban kifejtett, hogy az erény morális elégedettséggel, tehát boldogsággal tölti el gyakorlóját. Egyébként lényegében Voltaire is ezen a nézeten volt; a Természeti Törvényre hivatkozott, amelyet „a bűn is tisztel, midőn megsérti”.

Az apáca keletkezésének idején - nyilván a saját keserű tapasztalatai, személyes sérelmei is hozzájárultak - véget ért derűlátása. (A regény fogantatásának ideje egybeesett Palissot darabjának előadásával és a nyomában megjelenő pamflettekkel.) Diderot-nak szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy az erény gyakran iszonyú következményekkel jár.

Artemisz nem állítja meg az Iphigeniára lesújtó kardot, az erény nem hoz lelki békét, az üldözött erkölcs nem nyeri el végül jutalmát, mint Richardson regényeiben, akinek érzelmes és moralizáló írásaiért Diderot és barátnője annyira lelkesedett. Ha irodalmi hatásról egyáltalán beszélhetünk, akkor az az angol domestic tragedy. Ezekben a családi tragédiákban a balsors végzetként sújt le az ártatlan áldozatokra. „A szerencsejátékos”-ban, amelyet, emlékezhetünk, Diderot fordított le és dolgozott át francia nyelvre, a címadó főszereplő családja lakol a játékszenvedélyért. A szerző a darab végén versezetben foglalja össze intő tanácsát a szenvedélyek káros voltáról, de az erkölcsi lecke mit sem változtat a színmű lényegén: bűnhődés és bűn között nincs kapcsolat.

Az apáca kiszolgáltatott hősnője anyja vétke, név szerinti apja és szülőanyja lelketlensége miatt szenved. Áldozat és hóhérai egyaránt kényszermozgásra vannak kárhoztatva a társadalmi erők és intézmények szorítójában; Balzac és Stendhal nyilván azért is becsülte oly nagyra ezt a regényt.

Nem kétséges, hogy bűn és bűnhődés okozati összefüggéseinek megsemmisülése végső fokon Sade „Justine”-jének történetéhez vezet, amelyben az erkölcs mindig és katasztrofálisan pórul jár, s a bűnös érzi jól magát. Csakhogy Diderot sokkal nagyobb író, semhogy beleessék a fordított előjelű tanmese hibájába. A kiszolgáltatott erény gyötrelmei nem szükségszerűek; érvényben lévő, de megváltoztatható helyzet következményei. Az apácasorba kényszerített Suzanne szenvedése miatt a társadalom felelős embercsonkító intézményeivel, korrupt és kegyetlen mechanizmusával. Itt az alapvető különbség a reformer meggyőződésű alkotó és az amorális pszichopata közt.

A regény kialakulása nyomon követhető Diderot levelezéséből. 1760 augusztusában ezt írja Damilaville-nek: „Az apáca”-m mellett ülök. Tollam alatt egyre inkább kiterjed, nem tudom, mikor érek parthoz. És ugyanez év novemberében D'Épinay-nének: Nekiültem „Az apáca” írásának, hajnali háromkor még mindig dolgoztam. Sebesen haladok. Ez már nem levél, ez egy könyv. Lesznek benne igaz és patetikus részek, és csak rajtam múlik, hogy merész dolgok is legyenek benne. Meisternek, az „Irodalmi Tudósítások” szerkesztőjének ezt írta: zárdáról ilyen elborzasztó szatíra még nem készült.

Idézzük fel a Holbach-kastélyban munka közben. Kint az őszi szél rázza az ablakot, eső paskolja a várak vizét. *Egy jó melegítőt tettem talpam alá, aztán nekiláttam Apácá-mnak...* Nyilván tudja, tudnia kell, hogy nem számíthat a regény megjelenésére. Malesherbes, a főcenzor szemet huny, túri az *Enciklopédia* további köteteinek megjelenését és terjesztését, a szerkesztő nem kockáztathatja a közhasznú mű létét regénye, a társadalom elleni vádirat megjelentetésével.

Diderot elkezdett a jövőhöz szólni.

De ne feledkezzünk meg róla - és talán *Az apáca* a legjobb figyelmeztető rá -, hogy kedveli ő a játékos megtévesztést is, s amit magáról közöl, nem mindig érvényes minden vonatkozásban. *Az apáca* kéziratának margójára a következő kis párbeszédet írta, megtalálható a Vandeul-gyűjteményben: *Mi történt önnel, hogy ennyire elbúsult? - Hogy mi történt velem? - válaszolja Diderot úr. - Búslakodom egy történeten, amelyet saját magamnak mesélek.*

Lehet, hogy valóban könnyekre fakasztották Richardson Clarisse-ának megpróbáltatásai, és elbúsulva merengett saját regénye hősnőjének balsorsán, de amikor Suzanne nővér gyötrelmeit írta, alighanem csupán a saját megindultságának emléke élt benne, mint a nagy alkotó-

művészekben, akikre *színészparadoxon*-ában hivatkozik. Hiszen ő maga veti oda levelében: *Miután este tizenegy óráig gyötörtem Apácá-mat, felhajtottam egy pohár finom malagabort, s aztán egy jó párna, amelyen az én rossz fejem nyugodtan pihent reggel kilencig.*

A mű közlése - az „Irodalmi Tudósítások”-ban, tehát kézirat formában - 1780-ig várat magára, és részletekben 1782-ig tart. Könyv alakban 1796-ban jelenik meg először.

Az „Irodalmi Tudósítások” társszerkesztőjének, Meisternek a következő sorok kíséretében küldte el Diderot a kéziratot: *Ellentéte ez a Mindenmindegy Jakab-nak. Patetikus jelenetekkel van tele. Nagyon érdekes és minden érdekesség a történet elbeszélőjére összpontosul. Bizonyos vagyok benne, hogy jobban elszomorítja az olvasókat, mint ahogyan Jakab megneveltette őket; ebből könnyen következtethet: hamarabb kívánják majd, hogy vége szakadjon.*

Diderot maga is érezhette, hogy az igazi, a nagy családi tragédiát, amelyet dramaturgiai tanulmányaiban sürgetett, *Az apáca* történetében írta meg.

Családi tragédia! Az anya, aki lányában élő figyelmeztetést lát a saját ballépésére. Az apa, aki gyűlöli, de megtűrte házában, hogy a botrányt elkerülje. A lány, akit az a valami, amiről nem tud, megkülönböztet testvéreitől, távol tart anyjától és vélt apjától.

Az anya apácának szánja a vallás szerint bűnben fogant lányát, hogy az a jogos örököst meg ne rövidítse, hogy ő maga ne lássa vétke következményét, hogy a zárdába kényszerített lány imádkozzék és vezekeljék érte.

Ebben a feszes, drámai regényben minden a helyén van és nincs semmi felesleges. Feszes a stílus is. Miként Diderot Terentiusról szóló megjegyzéseiben írta: *Ha jó a stílus, nincs egyetlen henye szó sem.* A sorstragédia végzetességével követik egymást az események. Család és környezet, szeretetlenség, papi tekintély, rábeszélés és lelki kényszer tuszkolja Suzanne-t a zárdába. Ettől fogva minden, személyek és történések egyre inkább bekerítik, egyre gyötrelmesebbre fokozzák szenvedését.

Diderot egyik írói bravúrja, hogy a novíciát első főnöknője, Moni anya szeretettel fogadja, Suzanne az egész eddigi életében hiányolt anyai gyöngédséget találja meg benne, s ellenállása elzsibbad. Mire föleszmél, már késő, idegen akaratok prédájaként letette a fogadalmat. Moni anya halála után a zsarnok új apácafőnöknő válogatott kínzásokkal gyötri, kezdettől fogva megszimatozva benne a lelki függetlenséget. Suzanne nővér harmadik stációjára az arpajoni zárda, ahol az elferdült hajlamú főnöknő visszataszító szerelmével üldözi.

A zárdából elszökött Suzanne-nak mi lesz végül a sorsa?

Visszakényszerítik? Sikerül munkával fenntartani magát? Felmentik fogadalma alól? Prédája lesz az alvilágnak? Belepusztul a megpróbáltatásokba? Diderot az olvasóra bízta a befejezést. Szinte valamennyi művében húzódózik végleges pontot tenni események és problémák után.

Kétségtelen, hogy Diderot elsősorban egyértelműen és a legkönnyebben *Az apáca* révén sorolható a realista írók közé. Ez a regény előfutára a 19. század mesterműveinek; valamennyi figurája úgy egyed, hogy egyszersmind típus is.

Mindenekelőtt maga a hősnő, saját élettörténetének elbeszélője, de tulajdonképpen nem is az egyénisége, hanem a sorsa. Ez a mű fedi fel először a keresztény Iphigeniák tragikumát, akiket a családi önzés és önkény zárdába kényszerített. Számuk végeláthatatlan.

Valamennyi szereplő oly szorosan függ össze társadalmi helyzetével, környezetével, az egész társadalmat behálózó erővel, hogy a figyelmes olvasó, miközben felháborodva sajnálja vagy iszonyattal elítéli, a láthatatlan, az elvont, az *igazi* tetteket érzékeli mögötte.

Az író elképzelteti, megláttatja velünk azt a manipulációs folyamatot, amely Suzanne anyját embertelenné torzította. A családfő sziklakemény irgalmatlansága mögött a megcsalt férfi

dühe s a család tekintélyének feltétele. Testvérei közönye, majd ellenségeskedése mögött az anyagi érdek rugója. A három apácafőnöknő, akinek fennhatósága alatt Suzanne nővér élni kényszerül, a hatalom három arcát is képviseli. Az első pártfogói, de a biztató jóindulat hamar véget ér. A második arc korlátolt és leplezetlenül zsarnoki, a harmadik züllött, idővel eltorzul, tébolyba esik szét.

A zárda elrekesztett világa, ez a parányi társadalom bonyolult kölcsönhatások szövevénye. A parancsuralom kitermeli mindenre kész kiszolgálóit, a kiszolgálók erősítik a parancsuralmat. Hízelgők, megfélemlítettek, nyíltan vagy alattomosan kegyetlenkedők raja vonul fel a regényben. A groteszk, szörnyű pantomim, amelyet a *Rameau unokaöccse* mutat be teljességében, *Az apáca* lapjain kezdődik el.

RAMEAU UNOKAÖCCSE

Kezdjük a mű kanyargós és kalandos útjával keletkezésétől fogva!

Első alakját 1762-1764 közt dolgozta ki Diderot, majd hosszú idő múlva, 1772-ben újra elővette, s átírta; munkáját 1779-ben fejezte be. Halála után a kéziratok részint Szentpétervárra kerültek, részint pedig - eredetiben és másolatban - a Vandeul házaspárhoz s a művek gondozásával megbízott Naigeonhoz. 1798-ban az ő szerkesztésében és előszavával megjelent az összes művek első kiadása 15 kötetben. A *Rameau unokaöccse* nincs a művek között. Valószínű, hogy az óvatoskodó de Vandeulék süllyesztették el. Annyi bizonyos, hogy nyoma veszett a 19. század elejéig, amikor is a napóleoni háborúk idején egy orosz tiszt átadja Schillernek az *Unokaöcs* kézíratos másolatát; Schillertől Goethehez kerül, aki elragadtatva olvassa, németre fordítja, és 1805-ben Lipcsében kiadatja ezzel a címmel:

RAMEAU'S NEFFE EIN DIALOG VON DIDEROT

A német nyelvű kiadást sokáig semmi nem követi, egészen 1821-ig, amikor a német szöveget hibásan franciára fordítják. 1823-ban a Vandeuléknél lappangó másolat alapján végre megjelenik az eredeti francia szöveg Diderot összes műveiben. Stendhal, Balzac, Hugo csodálja, Hegel hivatkozik rá „A szellem fenomenológiájá”-ban mint arra a műre, amely elsőként ismeri fel a modern társadalom ellentmondásait.

Az első népszerű kiadás 1863-ban került az olvasókhoz, mentegetőző bevezetéssel. (A második császárság kora!) Ennek a kiadásnak egyik példányát küldte el Marx Engelsnek. 1875-ben az Assézat-Tourneux gondozásában közzétett 20 kötetes Diderot-művek V. kötetében jelent meg a *Rameau unokaöccse* a következő megjegyzés kíséretében: „Kiváltképp szerencsés körülmények kezünkhöz juttatták a mű egy dátum nélküli másolatát, amely nyilván a múlt század végéről származik.” Néhány év múlva újabb kiadásokra kerül sor az oroszországi másolat alapján.

Az eredeti kézirat még mindig hiányzik! Rakparti antikvárius ládjában bukkan rá egy kutató közös kötetben egy verses tragédiával s egy Amerikáról szóló angol nyelvű útleírással. 1891-ben adják közre, s ez az alapja Jean Fabre 1950-ből való kritikai kiadásának. Az eredeti kézirat időközben New Yorkba, a Pierpont Morgan Librarybe került.

A *Rameau unokaöccse* szívósan ellenáll a műfaji besorolásnak. Maga Diderot is így vélhette, bizonyosság a kézirat és a megmaradt másolatok különböző címei: *Találkozás Rameau-val a Régence kávéházban avagy szatíra... ellen*, *Rameau unokaöccse* és végül *Második szatíra*; azért második, hogy írójá megkülönböztesse az oroszországi útját megelőző hollandiai tartózkodása idején készült elsőjétől. De a műre illik a filozófiai párbeszéd kifejezés is, s ha a

szatíra fogalma Diderot legkedvesebb latin költőjére, Horatiusra emlékeztet, a filozófiai dialógus az Athén utcáin beszélgetve tanító Szókratészt, az író példaképét idézi fel. És ez a munka éles, bátor társadalomkritika, széles, eleven korrajz is, amelyet egy csodálatos művészettel megalkotott torz és megkapó lény tár elénk, akinek szóáradatában összesűrűsödnek nemcsak a saját kora, hanem a mindenkor ember elevenbe vágó problémái. Mindez előd és utódok nélküli, egyedülálló remekművé avatja a *Rameau unokaöccsét*.

Dániel Mornet pot-pourriak, egyvelegnek nevezi, újabb francia értékelések egybevetik a Faulkner-regények struktúrájával, és zeneművek kompozíciójával, de hosszú levélhez is hasonlítják, amelyet Diderot barátnőjének küldhetett volna. És valóban, a mű hangvétele, „anatómiája” gyakran emlékeztet a Sophie Volland-nak írt levelekre, amelyekben a Filozófus meglevenítő szemléletességgel írja le a D'Alembert-rel lezajlott összecsapást, vagy az élénk beszélgetéseket, tréfákkal váltakozó hosszú vitákat a grandvali Holbach-kastélyban, felvázolva a résztvevők portréját. S a *Rameau unokaöccse* indító sorai, a mindennapos séta a Palais-Royal kertjében, a pad a d'Argenson sétányon, amelyen barátnőjével üldögni szokott, mindez Sophie lényét idézi.

Goethe és Schiller képzeletbeli alaknak tartotta a dialógus halhatatlan főszereplőjét; Goethe szerint merő jelkép, amelyből az író egyént, egy bizonyos személyt alkotott. Ezen az alapon akár Mephistóval is rokonságba hozhatjuk. (Az Urfaustot Diderot természetesen nem ismerhette.)

Minthogy az *Unokaöcs* pályafutása német földön kezdődött, jó ideig az írói fantázia teremtményeként maradt meg a köztudatban, egészen addig, amíg egy kutató régi iratok közt böngészve rá nem akadt Jean-François Rameau, az érdekes zeneszerző, Jean-Philippe Rameau unokaöccsének nevére. Muzsikus volt ő is, féltehetségnek alig nevezhető, a filozófusok ellen egy groteszk hangzavarral végződő menüettet komponált, amelynek az *Encyclopédique* címet adta.

Mercier, a párizsi élet krónikása „alkalmatlankodó bolondnak” nevezi, aki „a kávéházakban él, s ízekre szed minden értéket, a lángésznek valamennyi megnyilvánulását, minden dicső dolgot, amit a világon véghezvittek”. A többi kortársi emlékezés is groteszk különcként írja le, üres zsebbű acsarkodónak; ő az „ebédidőben kóborló lovagok rendjének alapítója... bolondozásból maximákba csap át, lecsepüli a gazdagokat és hatalmasokat, nyomorát panaszolja és gúnyolódik nagybátyján”.

Diderot bizonyára ismerte, hiszen ő is gyakran járt a Régence kávéházba, valószínű, hogy több ízben találkozott az irodalom és a művészi világ periferiáján lődörgő-sündörgő alakokkal. Innen ered a vád, amelyet főként Faguet, századunk elejének neves irodalomtörténésze hangoztatott: Diderot *másolja* a valóságot, munkái a benyomásokat azon frissiben rögzítve, hevenyészve készültek.

Az elmarasztaló ítélet első pontját illetően elegendő arra a rendkívüli, minden magasztaló jelzőn - a balzacin is - felülálló figurára hivatkozni, akit Diderot Jean-François Rameau tényleges személyéből megalkotott. A második pontot cáfolja az az összesen kilenc esztendő, amely alatt Diderot megírta, pihentette, átalakította, csiszolta művét, amíg el nem jutott végleges alakjához.

Hány keserű élmény, hány figura sűrűsödik össze alakjában!

Egy Glénat nevű egyént, akit mint annyi mást, Diderot buzgón támogatott és másolási munkákból tisztas jövedelemhez juttatott, még az „Irodalmi Tudósítások”-hoz is beajánlott. Glénat állandó vendég volt asztalánál, amíg ki nem derült róla, hogy hivatásos besúgó, s a Filozófus hajdani kollégiumi társának, Sartine-nak, aki 1759 óta a rendőrfőkapitány, küldi a

részletes jelentéseket. Diderot levelezéséből tudjuk, hogy keserű szemrehányásokat tett Sartine-nak, az meg nevetésre fogta a dolgot.

Egy másik esetet Vandeulné jegyzett fel az utókornak. Egy literátorféle éhenkórász, miután a Filozófus hosszú ideig segítette pénzzel és egyéb jószolgálatokkal, megkérdezte tőle, járatos-e a biológiában, s ismeri-e azt a rovarfajtát, amelyik kis üreget ás magának és vékony homokréteggel fedi be; csapdájába rejtőzködve csalogatja be áldozatait, kiszívja a vérüket, s aztán azt mondja: Van szerencsém jó napot kívánni, Diderot úr!

*

A dialógus *Én* (vagyis Diderot) és *Ő* (azaz Rameau unokaöccse) vitája, de századunk néhány irodalomtörténésze, köztük Dániel Mornet és Jean Fabre, mintha közelednének Goethe és Schiller nézetéhez. Jean François Rameau létezését természetesen nem vonják kétségbe, de úgy érzik, hogy *Én* tulajdonképpen önmagával vitázik. Az „unokaöcs” tehát egyfajta Doppelgänger az alkotónak. Talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, hogy az elvetélt művészen, a morális értéket tagadó, a társadalom egész szövevényét szenvedélyes gúnnyal bíráló, az élődi külön bohém van valami a hajdani Diderot-ból, akit legyűrt magában, akin túlnőtt, túljutott.

A dialógus írása közben aligha fel nem bukkant előtte a sovány, nagy orrú fiatalember nyűtt plüsskabátban; szakadt kézelőjét hol rejtegeti, hol fitogtatva mutogatja, fekete pamutharisnyáján a tátongó lyukat kölcsönkapott szürke fonállal húzta össze, és lóvá tett egy jámbor szerzetest. És Rameau unokaöccséből is lehetett volna más, mint élődi, cinikus bohóc a társadalom nagy pantomimjában, aki az aljasságra lealjasodással felel. A körülmények bonyolult összehatásában mindketten azzá lettek, akivé lenniök kellett. A győzelem önmagunk felett tehát csak látszólagos.

A parazita, elvetélt művész, a minden morális értéket tagadó *Ő* keserű, éles bírálatot mond mindazokról, akiket kiszolgál, s azokról is, akiktől kenyéradói függenek. A pusztulásra ítélt társadalom szemünk láttára lepleződik le minisztereivel, pénzembereivel, főrangújaival, színészeivel, tollforgatóival és firkászaival, a kitartókkal és kitartottakkal a kallódó bohém szóáradatában. Diderot társadalomkritikáját *Ő* szájába adja, de a végső ítéletet mégis *Én* mondja ki.

A két szereplő, főként *Én*, időnként néhány szóval véget vet a fejtegetéseknek: - *Hagyjuk ezt! Beszéljünk másról!* Mintha meghátrálna az elől, amit hallani fog, vagy tudná, hogy az igazi kommunikáció kettőjük közt lehetetlen.

Az író már a legelején, a jelmondatként választott idézetben felhívja a figyelmet a mű egyik kulcsszavára. „Vertumnis, quotquot sunt, natus iniquis!” (Horatius, Liber II. VII. Szatíra.) (Valamennyi Vertumnus baljós befolyása alatt született.) Vertumnus az idő és az évszakok váltakozásának, tehát a változások istene. Diderot rövidesen bemutatja a címadó főszereplőt: *Önmagához hasonlít legkevésbé. Néha sovány, oly sápadt, mint a sorvadásos beteg, aki már a végét járja, beesett orcáin át is meg lehetne számolni a fogait. Mintha napokon át koplalt volna, vagy mintha most lépett volna ki a trappistáktól. A következő hónapban meg kövér, pocakos, mintha időtlen időig egyfolytában ült volna valamelyik pénzember asztalánál...*⁹

Ő külsejét az jellemzi, megjelenésének az a realitása, hogy *nem hasonlít* saját magára. Ez jellemzi beszédét is; részint választékos, mint a társaságbelieké, részint közönséges, akár a piaci árusé.

⁹ Bartócz Ilona fordítása.

Identitása kétségességet utánzó arcjátékával, gesztusaival érzékelteti alkotója. *Megjátszotta a haragvó, méltatlankodó, ellágyuló, parancsoló, könyörgő embert...* Az énekeseket, sőt a hangszerek zenéjét is egyaránt mimeli: *Felfűjt, puffadt arccal, rekedt és komor hangon jelezte a kürtöket és fagottokat, orrhangon az oboákat.*

Az erkölcsi és esztétikai értékeket kétségbe vonó, az emberi kapcsolatok morális tartalmát tagadó külön akkor jelenik meg teljes valóságában, amikor másokat utánoz.

Az egyedülálló alkotói eszközökkel megteremtett *Ő* lenyűgöző szóáradatával szemben ellenlábasának, *Én*-nek érvelése némileg visszafogott, olykor úgy tűnik, azt a célt szolgálja, hogy az unokaöcs könyörtelenül leleplező, minden területre elhatoló bírálata előhívja.

Minden területre elhatoló - egyetlen, ugyancsak lényeges pont kivételével, arról majd *Én* mondja ki a döntő szót. A vita folyamán *Én*, aki *Ő* szemében a jó módban megállapodott polgárt képviseli, fokozatosan bontakozik ki Filozófussá. Az etikai, esztétikai, társadalmi, művészeti, pedagógiai kérdésekről folyó párbeszéd tehát két intenzív erővel élő, a valóságból a művészet maradandóságába emelt lény vitája.

A *Fecsegő csecsebecsék* gyűrűjének funkcióját az „unokaöcs” vette át. A külvilágnak alakított szerep mögött felfedi a valóságot ...*úgy hat, mint egy csipetnyi kovász, erjedést indít el, s valamiképpen mindenkinek visszaad természetes egyéniségéből.* Ördögös ügyességgel bizonyítja be az erény kudarcát, az önkény, a romlottság, az alattomos mesterkedések diadalát. Bőszéggel sorolja fel a példákat, Palissot neve fordul elő a leggyakrabban, azt is megtudjuk róla, hogy Helvétiustól, akit oly durván kifigurázott darabjában, betegségére hivatkozva tekintélyes összeget kért és kapott; szereplését a felvilágosodás ellenes szalonokban még a talpnyaló, cinikus bohém is megveti. Az unokaöcs kipécézi Fréront és az apja nyomdokain haladó fiát, az *Enciklopédia*-ellenes csoportot támogató magas rangú pénzembert, Bertint és kitarthatóját, a *Filozófusok*-ban fellépett Hus kisasszonyt, Robecq hercegnőt - egyedül Choiseult nem említi név szerint. A *Rameau unokaöccse* pamflet is Palissot és társai, a túlrejt társadalom parazitái, haszonélvezői és élősdije ellen.

Diderot az unokaöcs szájába adja saját nézeteit a zenéről, pontosabban arról a csatározásról, amelyet az akadémikusnak számító francia zene, Lully és Rameau hívei s a dallamdús olasz operák, elsősorban Pergolesi rajongói folytattak egymással. Az olaszok 1752-ben mutatkoztak be először hatalmas sikerrel, s ettől kezdve a rövid olasz daljátékokat sűrűn játszották az Operában, rendszerint egy franciával együtt, ami alkalmat adott az összehasonlításra, a viharos tetszésnyilvánításokra és a füttyökre. Az olasz zene pártolói az Operaházban általában a királyné páholya alatt, a francia zene hívei a királyé alatt ültek. (A királyné sarka, a király sarka.)

A Filozófus, akárcsak baráti köre, Holbach, D'Alembert, Grimm és mindenekelőtt az akkor még szeretett Rousseau a dallamgazdagságot, az érzelmek változatosságát és áradó bőszségét méltányolta és ünnepelte az olasz muzsikában. Rousseau annyira elfogult volt, hogy leszögezte: a franciáknak nincs és nem is lehet operájuk, mert a nyelv fonetikailag nem alkalmas az áriák elénekelésére. A vitába Grimm is beleelegyedett egy mulatságos pamflettel: „Le petit prophète de Boemischbroda” - A kis próféta Bömischbrodából. A francia zene hódolói hamarosan a nemzeti ügy védelmezőjének is érezték magukat az olasz zene külföldi származású pártolóival (Grimm, Holbach, Rousseau) szemben.

A vitában Diderot is részt vett három írással, de jóval mérsékeltebb hangnemben, mint Rousseau és Grimm. Dialógusában azonban az unokaöcs ugyancsak ironikusan nyilatkozik híres nagybátyjáról.

*

Ő elvetélt tehetség lévén, kézenfekvő, hogy szóba kerül az ok is, amely torzó létre készítette. A kérdést *Én* veti fel: *Kedves Rameau, beszéljünk a zenéről, mondja el nekem, miként lehetséges, hogy ön, aki oly könnyedén felfogja, megjegyzi és tolmácsolja a nagy mesterek legszebb darabjait, ön, akit úgy fellelkesítenek a nagy szerzők, hogy másokat is magával tud ragadni, éppen ön nem írt valami értékeset? Ő* egyrészt biológiai-lélektani tényezőkre, másrészt a társadalomra hivatkozik, amely talpnyalásra kényszeríti és rátukmálja a lealjasodott bohóc szerepét. Ez az érve a morál kérdésében is. Azok vagyunk, aminek születtünk és amivé szükségleteink kielégítésének biztosítása torzít bennünket.

Én szintén determinista, de bízok a nevelés (az önnevelést is beleértve) átalakító erejében. *Én* egyik érvét Freud idézi majd „Bevezetés a lélekelemzésbe” című munkájában: „Ha a kis vadóc csak úgy nőne bele a vakvilágba, ha megmaradna teljes butaságban, s ha az együgyűség vegyülne benne a harmincéves férfi szenvedélyével, kitekerné az apja nyakát és az anyjával hálna.”

Barátság, összetartás, munka, részvétel, haladás, hazaszeretet - csupa nagyra becsült fogalom, érzelmi fedezeten nyugvó valóság a Filozófus világában. *Ő* szétfoszlatja valamennyit. Destruáló gúnyolódása nemcsak az *Enciklopédia* ellenségeit, a hatalmasokat és kiszolgálóikat találja el, hanem Diderot szívébe is hatol, hiszen *Ő* az *Én* kétségeit nagyítja fel; ezért is olyan mélyen emberi és drámaian feszült ez a párbeszéd.

„Nincs már haza!” - kiált fel *Ő*. Az előjogokra épült társadalmat erőszak és hazugságok pántolják össze. A tartalmukat vesztett formák közt az autonómiájuktól megfosztott lények dróton rángatott bábok. Mindegyik koldul, vár valamit, kelletti magát, pozitúrákban áll.

Az egyetlen ember *Ő* szerint az uralkodó, aki nem illeg-billeg az egyetemes pantomimban.

Én, aki az anarchisztikus tagadással szemben a civilizációt létrehozó erőfeszítésekre hivatkozott, nemcsak a lángelmék alkotásaira, hanem a dolgozók közemberek társadalmát fenntartó munkájára is, ekkor válik megfontolt, tekintélyes, olykor kissé konformista polgárból ítélkező Filozófussá. Ítélete az ellenlábasáénál is keményebb: *Minden olyan ember, aki másra szorul, szűkölködő, tehát pozitúrákat mutat be. A király pozitúrákba vágja magát, a szeretője és az Isten előtt eltáncolja azt, amit el kell táncolnia a pantomimban. A miniszter udvaroncot, hízelgőt, lakájt vagy koldust mímél a király előtt. A nagyratörők tömege pedig pozitúrákban illegeti magát a miniszter előtt, százféle lánc lépést csinál, egyik csúfabb, mint a másik... Amit ön a koldusok pantomimjának nevez, szavamra, a világmindenség nagy körtánca...*

Én nem a senki földjéről, a közösség margójáról bírál. Ezért mondja ki, hogy a Filozófus, tágabb értelemben mindazok, akik szilárd erkölcsi alapon állnak, s tudnak és mernek önállóan gondolkodni, nem vesznek részt a konclesők táncában.

Én és *Ő* közt áthidalhatatlan az ellentét. Az egyik velejéig romlottnak látja az emberiséget, reménytelennek a világ sorsát, a másik bízok, hogy lehetséges, kialakítható a méltányosságon alapuló ésszerű emberi közösség. Csakhogy *Én* bizakodása nem aggálymentes, hiszen tapasztalatból jól ismeri *Ő* marcangoló, epés keserűségét.

A *Rameau unokaöccse* nem végződik katarzissal. Még csak nem is egyértelmű a befejezés. *Az nevet, aki utoljára nevet - mondja Ő.*

*

*Különös valami a beszélgetés, kivált ha a társaság gyér számú. Micsoda kanyarokat tettünk mi meg: az önkívületben lévő beteg lázálmai sem furcsábbak. Azonban miként semmi nem összefüggéstelen sem az álmodó ember fejében, sem az örültében, minden összefügg a beszélgetésben is - írja Diderot barátnőjének 1760 októberében. Ez a kanyargós beszélgetés művészi fokon a *Rameau unokaöccse*-ben valósul meg először. A lappangó rend - ahogyan Diderot*

nevezi - nem logikai, hanem organikus; *láthatatlan láncszemek* összefüggései alkotják a csapongva meg-megszakadó gondolatmenetet. (Emlékezhünk, eddig ismertetett filozófiai munkáiban is alkalmazza hébe-hóba az előszökkenő asszociációk hordozta gondolatmenetet, jogosságát hangoztatja a *Fecsegő csecsebecsék*-ben). A *Rameau unokaöccs*-ben a csapongás belső struktúrává vált.

AZ ANTIREGÉNY

Nagy részét Hollandiában és Oroszországban írta, úton volt ő is, akár regénye két főszereplője, Jakab meg a gazdája. Feltehetően nyolc évig dolgozott művén, 1770-1778 között. 1778 novemberétől kezdve folytatásokban jelent meg az „Irodalmi Tudósítások”-ban, nyomtatásban először 1796-ban a Naigeon szerkesztette kiadásban. A fogadtatás kedvezőtlen volt. A nagy kivétel Goethe. Igen, ismét ő! Az „Irodalmi Tudósítások”-ban olvasta a regényt; a tűz mellett ülve egyhuzamban öt és fél órán át élvezte végig „ezt a hatalmas és remek ünnepi lakomát”. A kritika általában fejfájást okozó hosszadalmas beszélgetéseket, kusza szócséplést emlegetett, s a „Candide” majmolásával vádolta Diderot-t.

A 19. század sem megértőbb. Stendhal elragadtatása kivétel. Több mint másfél évszázadig a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* irodalomtörténészeknek és esztétáknak keresztbe akadt a torkukon. Sőt még az érdekes, finom irodalmi hallású Dániel Mornet is 1966-ban megjelent monográfiájában azt írja, hogy Diderot semmibe veszi a szerkesztést; az irodalomtörténész 18. századbeli regényekre hivatkozik, többek között a „Candide”-ra és a „Zadig”-ra, amelyekben szerinte szintén nem találni sem pszichológiai, sem cselekménybeli szoros összefüggést. Mornet megjegyzi, hogy a *Mindenmindegy Jakab* szerkezettelenségében ugyancsak túltesz a Voltaire-regényeken, mert Diderot művében az egyes kalandok is meg-megszakadnak.

Kézenfekvő a kérdés, hogy *Az apáca*-t vagy néhány novelláját, így a *Deux amis de Bourbonne*-t (A két bourbonne-i jóbarát) drámai feszességgel megalkotó Diderot miért mond le sommásan a szerkesztés legelemibb szabályairól. Csakhogy nem mondott le.

Antiregény ez, s egyszersmind regényparódia, a pikareszk műfaj, főként Sterne „Tristram Shandy”-jének paródiája, amelyből bőven merített Diderot, sőt olykor egy-egy passzust is átvett, de a lélektani és a levélregény is kap egy-egy fricskát. (Többek között a színésznő és író Riccobininé, jóllehet Diderot becsülte írásait.) A szakadozott, egymásba gabalyodó, a felszínes látszatra összefüggéstelen cselekmény szálai, csakúgy, mint a beleszótt történetek pazar bősége és változatossága Diderot céltudatos szándékát, alkotó világának törvényeit példázzák: minden változó, kétséges, minden temérdek szemszögből ábrázolható. Ha Heisenberg határozatlansági relációja érvényes volna egy irodalmi műre, akkor a *Mindenmindegy Jakab*-ra feltétlenül. A pikareszk regény véletlenjei az élet véletlenjeit jelzik, s mögöttük ott a szükségszerűség feszes, nyugodt rendje, a hullámzó, örvénylő bizonytalanság összefonódik a Mindenségben megnyilvánuló bizonyossággal.

Az alapmotívumot - Jakab elbeszéli szerelme történetét gazdájának - keresztül-kasul szövik a szintén félbe-szerbe hagyott, majd folytatódó történetek. Csupán a legfontosabbak: János fráter és Ange atya, a temetési menetnek álcázott csempészek, az irgalmas szívű Le Pelletier, a hóhér lovának megvétele, a két tiszt, aki nem bír egymás nélkül élni, de mihelyt együtt vannak, párbajra kerül köztük a sor, az eltörött olajos korsó körüli bonyodalom, a fogadósné és kutyája, a romlott, cinikus Hudson apát, a sértett büszkeségében álnok-kegyetlenné torzult Pommeraye-né - történetét Stendhal is megírhatta volna -, a rossz költő, aki az író tanácsára Pondichérybe utazik és ott vagyonra tesz szert stb. Robert Mauzi tanulmányban foglalkozik a műbe szőtt történetek témájával, hangvételével és felépítésével.

Diderot a társadalom szinte valamennyi rétegét ábrázolja igen alapos helyzetismerettel. Az író körülvevő valóság érzékletesen *ott van* a regényben, de a mű messzeható jelentőségét mégsem ebben a tényben kell keresni.

A *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* társadalomrajz is, regényparódia is, miként említettük, a műfaj szinte valamennyi változatát utánozza és persziflálja, de vannak realista lélektani betéttörténetei is, elsősorban ilyen Pommeraye-né és Arcis márki szerelmi drámája.

A márki szerelme elmúlt Pommeraye-né iránt. Az asszony bosszúból fondorlatos módon addig mesterkedik, amíg Arcis egy prostituáltfélét vesz feleségül. A lány a szükség ösztönzésére és anyja hatására adta magát a szégyenletes életre, Pommeraye-né arra kényszerítette a két nőt, hogy mélyen vallásos, teljes visszavonultságban élő, jobb sorsra érdemes teremtményeknek adják ki magukat, s ebben a hiszemben veszi feleségül Arcis a lányt. Az esküvő után a bosszúálló felfedi a titkot hajdani szeretőjének. A történet meglepően, de hiteles happy enddel végződik. A márki annyira megszerette és megsajnálta a lányt, hogy fátylat borít a múltra.

A regénybe szőtt novellának egész irodalma van. Mellesleg nyomtatásban először németül, Schiller folyóiratában, a Rheinische Tháliá-ban jelent meg 1785-ben! Tanulmányok foglalkoznak a szerelmi bosszú történetével, színművek készültek belőle, megfilmesítették Jean Cocteau szövegével, Robert Bresson rendezésében, s a filmet és az ihlető novellát ismét egy tanulmány veti össze.

A *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* bonyolult, szakadozott szerkezete maga a diszkontinuitás. A regény filmszerűségére, a montázsra felfigyelt az irodalomtörténet. Minden átmenetiséget sugall, a jelenségek elsuhanó, változó, megszakadó, visszatérő forgatagában vagyunk.

Fegyveresek tűnnek fel, tűnnek el, a temetési menet két ízben bukkan fel, másodszor önmaga paródiájaként. S ott a titokzatos kastély (a világ), homlokzatára ez van felírva: „Nem vagyok senkié, mindenkié vagyok. Bent vagy, mielőtt beléptél volna, bent leszel akkor is, ha távozol.” Ami bizonyosnak tűnik, átsiklik a feltételeességbe. A történet színhelye: *bárho*l.

Fikció és valóság újra meg újra egymásba játszik. Jakab és gazdája beszélget egymással, s az útjuk közben felbukkanó személyekkel is beszélgetnek, köztük olyanokkal, akikkel a történet kezdete előtt találkoztak. Az író, kilépve a regényből, gyakran szól az olvasóhoz; hol elbeszélő és magyarázó, a valóság keze, hol meg elködösítője, gyakran figyelmezteti az olvasót, hogy kénye-kedve szerint szakíthatja meg vagy szöheti másként a meséjét. Sőt, plagizáló is! Megfontoltan vesz át passzusokat Sterne művéből, és több ízben emlegeti is ironikusan a plágiumot. Pommeraye-né és Arcis márki történetét a fogadósné mondja el, de a márki a regénybe illesztett fikcióból átlép a regény valóságába: élő szereplőként is megjelenik, akárcsak Saint-Ouin, a kalandor állólag, akit Jakab gazdája elbeszéléséből ismertünk meg.

A kétségesség, a többértelműség, az áttűnés valamiképpen mindvégig jelen van a regényben. Paradoxonok, quipro-quók, megtévesztések (Jakab és cimborája helycseréje a falusi leányzó ágyában, Jakab gazdája és az ál Saint-Ouin lovag helycseréje az álnok Agathe kisasszonynál stb.).

Idősíkok követik egymást, torlódnak össze. 1. Az író-elbeszélő jelene a regény alakjainak jelenében. 2. A szereplők jelene az általuk elbeszél, múltban játszódó epizódokban. 3. A szövegben megszólaló író-én jelene az olvasóhoz viszonyítva: *Olvasó, míg ezek a derék emberek alusznak, egy kérdésem volna hozzád.* És végül a regény jelene: nyolc nap.

1 Bizonytalanságra utalnak az indító sorok: *Hogy miként akadtak egymásra? Véletlenül, mint mások. Mi volt a nevük? Hát fontos ez? Honnan jöttek? Csak innen a közelből. Hová tartottak? Hát tudjuk azt, hogy hova megyünk?* És bizonytalansággal, háromféle befejezéssel zárul a regény.

Az olvasó szerepe is sokrétű. Hol az alpári, hol a szokványos, hol meg a választékos ízlést képviseli. Diderot személyes kapcsolatban áll vele. Már a regény kezdetén, mintha az olvasó kérdéseire válaszolna, egy kissé türelmetlenül: *Hát fontos ez?* Néha leinti: csak rajta múlik, hogy akár két vagy három évig váraкоztassa, amíg elmondja Jakab szerelmeinek történetét.

A Diderot korabeli angol regényekben is nemegyszer megszakítja a cselekmény menetét a szerző, de azért, hogy vezesse olvasóját, megvilágosítsa saját művészi célját. A *Mindenmindegy Jakab* író-énje soha nem okít; gyakran ironikus, olykor humorosan mea culpázó, cinkosi közönséget teremt az olvasóval, s ahogy előlép a sorok közül, bevonja a műbe. A regény egyedülálló struktúrájára az orosz formalisták hívták fel először a figyelmet.

A temérdek formát öltő, idősíkokkal játszó regényben az állandóság Jakab determinizmusa: *...minden, ami idelent megesik velünk, jó és rossz, meg vagyon írva odafent* - mondja ki az első bekezdésben, s ezt ismétli meg a záró sorokban saját magához szólva: *Jakab, ha egyszer úgy vagyon megírva, hogy felszarvazott férj leszel, tótágast állhatsz, akkor is az leszel; ha azonban úgy vagyon megírva, hogy nem leszel az, tótágast állhatnak, akkor sem lesznek szarvaid... aludjál hát, barátom.*

Ez az antiregény filozófiai regény is. A sors könyve a világ nagy könyve, s a történesek menete a látszólagos hevenyészett zűrzavarból a meggyőző rend felé halad, mert minden létező összefügg a többi létezővel a bennük megegyező tulajdonságok folytán. Jakabban alkotója determinizmusa testesül meg. *Jakab nem ismert bűnt, nem ismert erényt, azt tartja, hogy az ember boldognak vagy boldogtalannak születik. Csak vonja a vállát, ha a jutalom vagy a büntetés szót hallja. Szerinte a jutalom a jók buzdítása, a büntetés meg a gonoszok elrettentése. Ugyan mi egyéb lenne, mondogatta, ha nincs szabad akarat, ha sorsunk úgyis meg vagyon írva odafent. Szerinte az ember oly szükségszerűen halad a dicsőség vagy a gyalázat felé, mint ahogyan egy öntudattal bíró labda gördül a hegy lejtőjén, és ha ismernénk az okok és okozatok láncolatát, melyek az ember életét alkotják, attól kezdve, hogy megpillantja a napvilágot, egészen addig, míg utolsót nem sóhajt, nyugodtak lehetnénk, hogy az ember csak azt tenné, amit kikerülhetetlenül tennie kell... Az anyagi világnak az erkölcsi világtól való elkülönítését értelmetlennek érezte. Kapitánya teletömte a fejét azzal a felfogással, melyet jómaga Spinozából merített, akit könyv nélkül tudott. E felfogást nézve azt hihetnők, hogy Jakabot semmi nem indította örömezésre vagy csüggedésre, pedig nem így volt. Csaknem mindenben úgy viselkedett, mint te meg én. Jótevőjének köszönetet mondott, hogy ezután is jót tegyen vele. Haragra gerjedt az igazságtalan emberrel szemben; ha figyelmeztették, hogy úgy tesz, mint a kutya, amikor beleharap a kőbe, mellyel megdobták, mindig így válaszolt: - Azt már nem, a kutya által megharapott kő nem javul meg, de az igazságtalan embert megváltoztatja a bot.*

Ezt a köznapi szavakban kifejtett, humorral tálalt megingathatatlan determinizmust számos Diderot-kutató vonakodva fogadta. Maga Dieckmann is dilemmát sejt a determináltság közt, amelyet Diderot igaznak vall, és az akaratszabadság közt, amelyre nosztalgikusan vágyik. Csakhogy Diderot a Landois-nak írt levélben először, s utána még sokszor leszögezte meggyőződését: *Gondolataink, érzelmeink, tetteink bonyolult hatások következményei, s ami véletlennek tetszik, valójában szükségszerű.*

A *Mindenmindegy Jakab* meg a gazdája úr és szolga kapcsolata is. Ki vezeti a másikat? A parancsokat a gazda osztogatja, noha Jakab olykor fellázad, ellenkezik. (*Lemész! - Nem megyek le.*) Valójában Jakab vezet, ő kezdeményezi a párbeszédet, ő filozofál, gazdája

érvei gyöngék, az úr jobb híján nemegyszer az ütlegetésre szorítkozik. Ebből a szempontból joggal vontak párhuzamot Jakab és a vele egyidőben íródott Figaro, s Jakab gazdája és Almaviva közt. Általában Jakab vallja kárát ura kalandjainak; egymásra vannak utalva, de a gazda erősebben szorul szolgájára, mint az őrá, az igazi autoritás a Jakabé. Az esetleges, a megváltoztatható jog áll szemben a valósággal, az emberi értékkel. Diderot, mint annyi más nyitva hagyott kérdésben, ezúttal is ránk bizza a további következtetést.

Az író a Natura semlegességével változó síkokból szemléli és tükrözi a jelenségeket, bele-sűríti a regénybe, amelyet szintén változatokra bont, mint prizma a fényt, majd sugárrá egyesíti. Megoldás, végleges válasz nincs. (*Ami engem illet, inkább képezem a felhőket, semmint eloszlatom őket, inkább felfüggesztem az ítéletalkotást, semmint ítélek.*) A Mindenmindegy Jakab meg a gazdája érvényes üzenete, hogy minden jelenségnek számtalan aspektusa, minden műnek sok-sok értelmezése és értelme van, minden magában hordja negációját annak, ami, s az ellentéteknek, változásoknak és látszatoknak ezt a káoszát a szükségszerűség rendje tartja össze.

MÁGIA

1757-ben Diderot megtekintette Grimm társaságában a tárlatot a Louvre négyzet alakú termében. Az elmúlt század óta évenként vagy kétévenként megismétlődő kiállításokat erről a teremről nevezték el Szalonnak.

Carle van Loo egyik festményét, „Iphigenia feláldozása”-t hosszasan szemlélték, és mindketten kifejtették véleményüket. Grimm súlyos hibákat talált benne: Iphigenia szenvtelen, Klütaimnésztra nem indít meg. Ő is, Diderot is hiányolta a festményről Odüsszeusz alakját. Eszmecseréjüket a mozgékony szellemű Grimm közzétette az „Irodalmi Tudósítások”-ban.

„Odüsszeusz mennyire kívánczik a vászonra! Diderot úr elképzelte a festményen, ahogyan átöleli Agamemnont abban a szörnyű pillanatban, hogy a színlelt szánalom mozdulatával eltakarja előle a látvány iszonyúságát; ez bámulatraméltóan illik Odüsszeusz egyéniségéhez. Nem tudom, hogy ez a fortélyos gondolat eléggé hatásos-e festményen ábrázolva.”

1759-ben, amikor Fréron, Palissot és társaik gúnyiratai és dagályos méltatlankodásai közepette Diderot filozófiai cikkei utolsó szakaszát írja az *Enciklopédiá*-nak, amikor a Legfelsőbb Politikai Bíróság visszavonta a mű engedélyét, s a pápa enciklikában ítélte el, ennek az esztendőnek szeptemberében jelent meg Diderot első *Salon*-ja (Szalon), s utána kétévenként, 1781-ig jelentkezik képzőművészeti bírálataival Grimm és Meister folyóiratában. A közbülső időszakra esnek a festészet kérdéseivel foglalkozó tanulmánya, az *Essais sur la peinture* (Tanulmányok a festészetről), továbbá a rövidre fogott gondolatok sora - leginkább a maxima szó illik rájuk - *Sur la peinture* (A festészetről).

A „szalonról”, ahol a Festészet és Szobrászat Királyi Akadémiájának tagjai műveiket bemutatták, rendszeresen jelentek meg bírálatok a napilapokban és folyóiratokban, így Caylus gróf a „Mercure de France”-ban, Fréron az „Année littéraire”-ben cikkezett, de maguk a képzőművészek is foglalkoztak műbírálattal, sőt némi ellenségeskedés is megnyilvánul részükről az írók ellen, akik betolakodtak az ő területükre. A műfaj tehát nem új, amikor a Filozófus képzőművészeti kritikusként színre lép, de ő emeli rangos magaslatra kiváló problémaérzékével, lelkesedése és bíráló szelleme hevével, ő elemzi, új szempontokat hozva, az alkotás módszerét, ő szól először arról, hogy az árnyéknak is vannak színei, s azt a folyamatot, amellyel az igazi festő, szobrász művét létrehozza, ő nevezi *mágiának*.

Barátsága hevében megkapó szerénységgel Grimmnek tulajdonítja, hogy műbíráló vált belőle. Az 1765-ös cikkében ezt írja Grimmhez szólva: *Ha van némi folyamatos ismeretem a festészetéről és szobrászatról, azt Magának köszönhetem, barátom: a tétlenkedők tömegét követve a Szalonban magam is felszínes, futó pillantásokat vettem volna művészeink munkáira; röviden: semmibe vettem volna egy-egy értékes alkotást... A feladat, amelyet Maga rám bízott, szögeztem tekintetem a vászonra, ez készítetett körüljárnom a márványszobrokat. Időt adtam a benyomásnak, hogy jelentkezzen és belém hatoljon. Lelkem megnyitottam az effektusoknak, s hagytam, hogy végigjárjanak... Megértettem, mi a vonalvezetés finomsága és a természet igazsága. Megismertem a fény meg az árnyék mágiáját. Felfedeztem, mi a szín... Magamban eltöprengtem mindazon, amit láttam, s ezek a szavak: művészet, egység, változatosság, ellentét, szimmetria, elrendezettség, kompozíció, jellemek, kifejezés, amelyek oly gyakran hagyták el számat és oly homályosak voltak agyamban, szilárdan kialakultak.*

És máris feltolul a lényegbevágó kérdés: miként tett szert Diderot szakmai hozzáértésre? A bohémkorszak esztendeiben a szőke, lobogó hajú fiatalembert a színház világa vonzza, majd a zene; festő, szobrász barátai nincsenek, műtermekbe nem jut el. Igaz, az *Enciklopédia* némely cikke - elsősorban a *Szép* és a *Kompozíció* - s a *Levél a süketekről és némákról* azt bizonyítja,

hogyan a Mindentszerető mohó érdeklődésében az ötvenes évek legelejétől kezdve az esztétika is helyet kapott. Csakhogy ebben az időszakban általános esztétikai alapelvek foglalkoztatják, s a képzőművészethez tapasztalat híján nem sokat ért.

Diderot soha nem járt Itáliában, a festészet, szobrászat magasiskolájában; Hollandiában és Drezdában is csak később, oroszországi útja során, amikor a *Szalonok* nagy részét és talán a legkiválóbb bírálatokat már megírta. Hazájában a versailles-i képtár hozzáférhetetlen, a Tuileriák gyűjteménye is csak nagy ritkán nyílik meg az érdeklődők előtt.

Botcsinálta műtész lett volna hát a máig is élvezetes *Szalonok* írója, a bírálataiban és képzőművészeti tanulmányaiban új utakat nyitó Diderot? Némi köntörfalazással alighanem igennel kell válaszolni, hiszen ő maga is érzi, sőt meg is írja, mennyire hiányolja, hogy nem látta az itáliai és németalföldi festők remekeit. Tudja, hogy ért a kompozícióhoz, a színdarabok, hangulatok megjelenítésének elbírálásához, de a festészet technikáját, a gyakorlat problémáit nem ismeri, illetve fokozatosan hatol beléjük. Az 1767-es *Szalon*-ban ezt írja: *Tételezzék fel, hogy Itáliából jöttem meg, s képzeletem színültig telve a régi festészet remekműveivel. Tegyék lehetővé, hogy a németalföldi és a francia művészeti irányok alkotásait jól megismerjem. A dúsgazdagoktól, akiknek beszámolóim készülnek, szerezzenek engedélyt, hogy vázlatot készíthessek minden egyes alkotásról, amelyről szólni szándékozom, és kezeskedem, hogy teljesen új Szalon-ban lesz részük.*

Vegyük számba, mit ismert - ismerhetett - Diderot műbírálói pályája kezdetén. Az egyetlen jelentős múzeum, ahová bejáratos volt, az orléans-i herceg gyűjteménye a Palais Royalban. A nagyrészt olasz festményeket tartalmazó múzeumot a herceg intendánsa jóvoltából látogathatta. Tanulmányozta Holbach báró galériáját, ahol főként flamand festők munkáit látta. Ismerte a Rubenseket a Luxembourg-palotában, s a párizsi templomokban található festményeket, birtokában volt néhány - nem sok - reprodukciót tartalmazó könyv.

Diderot-t ízlése vezeti, általában jó irányba. Már 1751-ben a tájképfestő Vernet művészetét magasztalja annak a de la Chaux kisasszonynak, akinek megírt önfeláldozásáról idővel keserű szépségű elbeszélést ír. 1758-ban, tehát az Iphigenia című képről folytatott eszmecsere után, s az első *Szalon* megírása előtt egy évvel készült dramaturgiai tanulmányában fontos helyet foglalnak el azok az oldalak, amelyeken festőiséget követel a színpadtól. Az ötvenes évek végétől kezdve igyekszik festőkkel, szobrászokkal, vésnökökkel, de elsősorban a festőművészekkel kapcsolatot teremteni, hogy felderítse alkotó módszerük fortélyait. Fortélyok, hiszen ellentétben a zenével, amely hangokból, tehát közvetlenül alkot, a festészet az anyagot keveri, vegyíti, párologja, gyúrja, s az átalakított anyagból teremti meg világát. Modell és mű közé közvetítő nyomul be. Nem véletlen, hogy a mesteremberek hosszú sorának ivadékát, a zene iránt oly fogékony Diderot-t végérvényesen mégis a festészet varázsa nyűgözi le, annak a titkait faggatja.

A műalkotásokhoz eleinte az irodalmon keresztül, majd idővel és egyre inkább a festészet technikájának elemzésével közeledik. De mielőtt a *Szalonok*-hoz érnének, számot kell adni esztétikai nézeteinek kialakulásáról és változásairól.

Kezdetben, főként Shaftesbury hatására a szép fogalmának újplatonikus értelmezését vallja. A szép egyenlő az igazzal, a kettő együttesen a világegyetem szükségszerű összhangját jelenti. A szép tehát egy immanens összefüggés esztétikai vetülete. Felismerése az alkotó prométheuszi hivatása.

Shaftesbury - miként Diderot is - az alkotás legfőbb forrását a lelkesedésben látja. „A költő mámore, a szónok fenséges pátosza, a komponista eksztázisa, az előadóművész elragadtatása, mindez lelkesedés”, írja Shaftesbury. Úgy véli, ez ösztönzi a tudóst, a felfedezőt, ez készlet hősiesre, sőt még a háború indítékát is ebben keresi. A Filozófust a társadalmi kérdések

iránti fogékonysága, emberközpontú világszemlélete megóvta az effajta végletességtől, jól-lehet Shaftesbury elmélete ráfelelt az ő belső lobogására. A döntő fordulat Diderot esztétikájában az 1760-as évek végére esik, ám odáig hosszú út vezet.

A *Levél a vakokról* kétségbe vonja a Mindenség oly megnyugtató esztétikai-erkölcsi harmóniáját, a deistáknak ezt a nyomós érvét Isten létezése mellett. Saunderson vak volta s a hibásan született torz lények mindegyike megannyi cáfolata a világegyetem immanens összhangjának. A Szép fogalma mögül elszivárgott a platóni idea.

Deizmusának megingása majd felszámolása Diderot-t esztétikai nézőpontjának megváltozásához vezette. A Szép nem gyökerezik immanens rendben, nem örök érvényű idea visszfénye; lényegét Diderot, akárcsak Kant, az emberben keresi, rácsodálkozásában a világra. A metafizikai összefüggést megrendülés, pátosz, áhítat, alázat, büszkeség váltja fel, a csodák forrása a természetet szemlélő és értelmező ember. Igen, Diderot romantikus is!

Az *Enciklopédia* hasonló című fejezetében így összegzi gondolatát: *...ha száműzzük az embert vagy a gondolkodó lényt a Földfelszínéről, a természet patetikus és fenséges képe szomorú és néma látvány lesz. A Mindenség elhallgat, süket csend és éj keríti hatalmába. Minden hatalmas magánnyá válik, a jelenségek megfigyelő nélkül homályosan és tompán mennek végbe. Az ember jelenléte tesz mindent érdekessé... Példákkal is bizonyít: Úgy tűnik, hogy egy pusztai táj elegendő önmagában; de sokkal elhagyatottabb lesz, ha ott egy gondolkodó lény. Ha vízesés zúdul le a hegyről s a festő ijedelmet akar kelteni bennem, kövesse Homéroszt, helyezzen egy pásztort a hegyre, aki rémülten hallgatja a robajt.*

A művészet tárgya, anyaga a Természet, csak hogy - Diderot idővel lendületesen fejtegeti - az alkotó nem szorítkozhat pusztai másolására. De mi a kapcsolat a modell, a Természet és lefordítása közt a művészet nyelvére? Diderot az 1767-es *Szalon*-ban foglalkozik behatóan ezzel a problémával. Azt fejtegeti - részben Winckelmann hatására, akinek „Gedanken” (Gondolatok) című munkája 1756-ban jelent meg francia nyelven -, hogy a tárgytól az ábrázolásig vivő út a gondolaton át visz. A festő a valóságból bizonyos számú általános jellegzetességet emel ki, s ezekből szerkeszti meg modelljét, amely Diderot szavaival *sehol sem létezik, csakis a Raffaellok, Poussinek, Pigalle-ok, Falconet-k fejében*. Majd másol a festő, de nem a természetben, hanem a saját intellektusában létező modellt másolja le.

Diderot esztétikai írásaiban gyakran szól a jelenségek értelmezéséről, hieroglifáról, a valóságnak a művészet nyelvére való lefordításáról, tolmácsolásáról. Végül megtalálja a kulcsszót: mágia.

Az 1763. évi *Szalon*-ban így ír Chardinról: *Ámulatos ez a mágia. Festékrétegek egymás alatt. Olykor meg azt mondanánk, hogy pára lehelt a vászonra, máskor meg mintha könnyű tájtéket freccsentettek volna rá... Közeledjenek hozzá, minden összekuszálódik, lapossá válik és eltűnik; távolodjanak tőle, minden létrejön és megismétlődik.*

Részeire bontja a mágiát. Varázsa a színek keveréséből, a perspektívából, a vonalvezetésből, a festő belső látomásává alakult tárgyból, a kompozícióból és a lelkesültségből áll. *Az egyetlen lehetőség a lelkesedés felkeltésére, ha bennünk is él.*

Diderot igyekszik végigjárni olvasóival az utat, amelyet a festő megtett, míg művét létrehozta. Ez az oka a bírálatok bőbeszédűségének. A *Szalonnok* írója részletesen elemzi, elmondja a képek „tartalmát”. El kell mondania, hiszen olvasói a messze uralkodói udvarokban nem ismerik a festményeket.

Sophie Volland-nak szóló leveleiből tudjuk, hogyan dolgozott. Az egyik tárlatot tizenkét alkalommal nézte meg. Reggel fél nyolctól délután háromig járt képről képre - a festmények sorai a mennyezetig érnek -, jegyzetfüzete megtelt, vázlatokat is rajzolt, s este gyertyafénynél

összeállította a szöveget. A képzőművészet technikájáról faggatja Chardint, Greuze-t, akiket nagyra becsül, Falconet-t, aki barátja, akivel csúnyán összevesz, majd elérzékenyülve kibékül, s aki Szentpéterváron cserbenhagyja, sőt tanul Boucher-tól is, akivel kölcsönösen nem állhatják egymást. Beszervezi tanácsadónak Naigeont, aki Van Loo mellett dolgozott.

A Goncourt fivérek azt írják a *Szalonok*-ról: egy század művészetének tükrében megjelenik az író lelke. Valóban, a 18. század francia képzőművészetének a legjobb, eleven és részletes dokumentációja a *Szalonok*, Diderot beleértésének és kritikai szellemének teljessége állandóan jelen van bennük. Tanulmányoknak beillő esztétikai elemzések, a levélforma közvetlensége, párbeszéddek, anekdotikus történetek - amelyeknek csattanója tömör bíráló - váltakoznak egymással. Diderot a képzőművészeti kritikát a legjobb irodalom rangjára emelte.

Ömaga is nagyra tartotta képzőművészeti bírálatait. *Kétségkívül ez a legjobb művem, amióta írással foglalkozom. Olykor azt szeretném, ha nyomtatásban potyogna le a város kellős közepébe* - közli Sophie-val az 1765-ös *Szalon*-ról.

Jóval halála után, részletekben, rontott szövegekben jelennek meg a *Szalonok*. Az első kritikai kiadás a tizenkilencedik század közepéig várat magára.

*

Diderot minden területen szemben áll a rokokó irányzatával. Hiszen az ő indulata fűti *A törvénytelen fiú* Dorvalját, amikor ezt kiáltja a franciáknak: *Valóság! Természet!* Ösztönös ízlése, tudatos esztétikája egyaránt tiltakozik a rokokó mesterkéltisége ellen. Magát a nagy elődöt, Watteau-t sem szereti, bár elismeri tehetségét. *Watteau is festő*, figyelmezteti gúnyosan az édeskés bájokat szállító piktorokat. A kor ünnepezt művészt, a király első festője címet viselő Boucher-t pedig gyakran keményen bírálja.

Micsoda színek! Milyen változatosság! a tárgyaknak és az ötleteknek milyen gazdagsága! Ez az ember mindennek birtokában van, a hitelesség kivételével - írja róla az 1761. évi *Szalon*-ban.

A pásztorjelenetet ábrázoló kép elemzése ugyancsak epés. *Képzeltessen el a háttérben egy emelvényen egy vázát, amelyben lecsüngő gallyak vannak; a kép alján alvó pásztor, feje a pásztorlány térdén nyugszik; kampós pásztorbot körül helyezzenek el szanaszét egy rózsákkal teli kis kalapot, egy kutyát, juhokat, csücsöknyi tájat és még temérdek tárgyat egymás hegyén-hátán; fessék meg a legragyogóbb színekkel, s elkészült Boucher „Pásztorjelenet”-e.*

Két évvel később ál-jó festőnek nevezi, és ízekre szedi szét pajzán mitológiai képét, a „Kallisztót Diána képében meglepő Jupiter”-t. *Középujt az átváltozott Jupiter; profilban látható, Kallisztó térdére tapad, egyik kezével gyöngéden fellebbenti a nő testét takaró leplet; ez a jobb keze. A ballal az álla alá nyúl. Lám, mindkét kezének ugyancsak akadt dolga! Kallisztót arcnézetben látjuk, lanyhán hárítja el a kezet, amely lemezteleníteni igyekszik. Teste alatt és körül a festő drapériát, továbbá egy tegezt helyezett el, a háttérben fák, a légben játszadozó gyermekek, felettük Jupiter sasmadara.*

De vajon a mitológiai személyeknek más a kezük meg a lábuk, mint a miénk?

Az „Angélique és Médor” című képről: *Ez az ember csakis azért nyúl az ecsetjéhez, hogy csecseket és popókat mutasson nekem. Örömet nézem én az effajta látványt, de nem tűröm, hogy mutogassák.*

Az 1765-ös kiállításról írt bírálatában nemcsak a hitelesség hiányának számonkérése, hanem a saját moralizáló hajlama is vezeti tollát, és végül övön aluli támadást intéz Boucher ellen. *Nem tudom, mit mondjak erről az emberről. Az ízlés, a színek, a kompozíció, a figurák, az érzékeltetés, a rajz romlása lépésről lépésre követte az erkölcsét. Mit vet vászonra ez a festő?*

Azt, ami a képzeletében él; és mi lehet annak a férfinak képzeletében, aki életét a legaljasabb prostituáltak között tölti?

A vágás nemcsak Boucher-t, hanem, távolból és nagyon ügyesen XV. Lajost is megcélozta. A festő két kedvelt modellje, a kétes hírűnek sem mondható Murphy nővérek közül az egyik a király ágyában is megfordult, és korabeli naplókából tudjuk, hogy Boucher-t emiatt kerítőként emlegették.

A merő modorossággá vált rokokóról így összegzi nézetét a Baudoin nevű festő ürügyén: *Kis képek, kis gondolatok, frivol festmények; egy kis kitartott nő szalonjába, egy kis uraság házába valók; a kis abbéknak, a jogászocskáknak, a zsíros pénzembereknek vagy más pallérozottság és ízlés nélküli lényeknek készültek.*

A moralizáló Diderot-nak, aki a színműtől megindító és felemelő erkölcsi tanulságot követel, *A törvénytelen fiú és A családanya* írójának, aki érzelmes pátosszal ábrázolja a polgári életet, röviden a Dorval-korszak Diderot-jának Greuze a kedvelt festője.

Greuze igazán az én emberem - írja az 1763-as Szalon-ban. Mindenekelőtt maga a műfaj, a morális festészet tetszik nekem. Hát nem használták az ecsetet éppen elég, sőt túlságosan hosszú ideig a kicsapongás és az erkölcstelenség ábrázolására? Vajon nem szolgál-e megelégedésünkre, hogy végre, a drámai költészettel együtt a festészet is arra törekszik, hogy megindítson, oktasson, megjavítson és erényességre buzdítson bennünket? Rajta, Greuze barátom, moralizálj a festészetben, és mindig így, mint ezen a képen!

A festmény, amely a Filozófust elragadtatásra készítette, „A gondos családfő jutalma” címet viseli. Diderot szemléltető részletességgel ismerteti Greuze munkáját. Középpont, a figyelmet elsősorban magára vonva a szélütött öreg családfő karosszékeiben, feje párnán nyugszik. Körülötte gyermekei és unokái. Jobbján egyik lánya párnáját igazítja. Előtte, ugyancsak a jobb oldalán veje étellel kínálja, s közben figyelmesen és szemmel látható megindultsággal hallgatja, amit apósa mond neki. Bal oldalán fia italt visz hozzá; a fájdalom nemcsak arcára ül ki, egész teste részvétet áraszt - sugallja a műbíráló. S az aggastyán karosszéke mögött és a szélütött lábánál, továbbá körös-körül az unokák. Az egyik a nagyapa takaróját egyengeti, a másik, a kisebbik a karosszék mögül fejét, két kezét nyújtja, *szeretné látni a nagyapót, hallani, mit mond, szorgoskodni körülötte.* A legkisebb egy tengelicét nyújt feléje. *Azt hiszi, a kismadár meggyógyítja nagyapót.*

Diderot a megindító jelenet valamennyi szereplőjét felsorolja. Az aggastyántól jobbra, távolabb férjezett lánya ül, ölében a Szentírás, nyilván apjának olvasott fel belőle, de abbahagyta, s most arra figyel, amit a családfő mond. A fiatalasszony mellett anyja, a szélütött hitvese; szalmaszéken ül, egy inget foltoz, de ő is megszakította a munkát. Sejtethető, hogy nagyothall, mert nyakát előrenyújtva figyel. Szintén jobboldalt, a vászon szélén a szolgáló. A megindító és drámai jelenet hétköznapiságát még a kötélén száradó takaró is kiemeli.

Diderot nem győzi magasztalni a valóságérőket és a kompozíciót. *Minden egyes figura pontosan abban a mértékben vonja magára a figyelmet, ami korának és jellegének megfelel. Meglehetősen szűk térben ugyancsak számos szereplő gyűlt össze, de még sincs sokadalom, mert a mester kiválóan ért a jelenet megrendezéséhez. A testek színe valóságot sugall; a ruhák anyaga gondosan kidolgozott, a mozdulatokban semmi erőltettség: mindenki olyan, amilyennek lennie kell. A kisgyerekek vidámak, mert még nincsenek érző korban. A nagyobbakról lerí a részvétel. Leginkább megindultnak a nők látszik, mert a szélütött hozzá beszél, tekintete rá tapad. Az érdeklődés ha ki nem is hunyt, szinte észrevehetetlen az idős anyában, s ez természetes; az öregasszony közel áll a halálhoz... És a kor, amely megkeményíti az idegrostokat, sivárrá teszi a lelket.*

Hasonló megindult elismerést kelt benne Greuze feleségének, az egykori Babuti kisasszonynak - Diderot hajdanában udvarolt neki - másállapotos képe, továbbá „A hálátlan fiú” meg „A hálátlan fiú bűnhődése” (az utóbbi festményen a hálátlan, aki katonának áll, falábbal és sebesült karral tér haza, apja kiterítve). „A madara halálát sirató lányká”-hoz elemzésenként valóságos elbeszélést írt Diderot. De még többre becsüli a vésnök Willérről festett erőteljes portrét. Mindkét festményről az 1765-ös *Szalon*-ban ír, s ez az időszak a váltás kezdete esztétikai szemléletében.

Ha Denis Diderot a saját, felfokozott érzékenységu alkatára bízta magát, nem írta volna meg szépiroi remekléseit. A *Rameau unokaöccse*, a *Mindenmindegy Jakab*, az elbeszélései csak azután jöhettek létre, hogy rádöbbsent: véget kell vetnie *rekeszizma uralmának*, s az intellektus felsőbbbségét hirdeti az idegrendszerével szemben. Az 1776-ból való *Essais sur la peinture*-ben jelenik meg először ez a gondolat: Van ízlés érzékenység nélkül, valamint érzékenység ízlés nélkül. *A végletes érzékenység nem kiváló tulajdonság. Az ilyen emberre minden hat. Az egyik ember hidegen azt mondja: szép. A másikat megindulás fogja el, lelkesedik, mámoros. Dadog, nem talál szavakat, amelyek kifejeznék lelkiállapotát. Kétségkívül ez az utóbbi a boldogabb; de hogy kiválóbb ítélő-e, az más kérdés. A hideg, a szigorú emberek, a természet nyugodt megfigyelői jobban ismerik az érzékeny hűrokat, amelyekre rá kell tapintani.*

Esztétikájának, alkotói elveinek módosulását a *Színészparadoxon* és a *D'Alembert álma* jelzi a legtömörebben, az utóbbiban biológiai és lélektanilag is alátámasztva. Milyen szerves egésznek alkotnak az időbeli változások síkjain Diderot esztétikája, filozófiája és szépirodalmi művei!

Dorval megszűnt Diderot hőse és hasonmása lenni. Legszemélyesebb gondolatait Bordeu doktor képviseli majd a *D'Alembert álmá*-ban szemben Lespinasse kisasszony felfokozott érzékenységgel. Diderot alkotói eszményképe a hatvanas évek derekától kezdve Garrick, a színész, aki egyaránt tud Hamletté, dühöngő részeggé vagy magabiztos kispolgárrá válni.

A Filozófus feljegyzései közt találtak néhány papírlapot, egy tanulmány vázlatát a génusztól, amelyben így fejt ki új és végleges álláspontját: *Ismertem embereket, akiknek lelke gyorsan és mélyen megindult, akik nem bírtak végighallgatni egy emelkedett szöveget anélkül, hogy valóságos önkívületbe ne estek volna, túlradó érzelmükben szinte megrészegültek, egyetlen patetikus vonás könnyekre fakasztotta őket, de ha arra került a sor, hogy kifejezzék magukat, szóban, írásban úgy dadogtak, mint a gyermekek.*

De mi sem áll távolabb tőle, mint a lángészt a mértéktartó ízlés és a józan ész keretei közé szorítani. A génusz közvetítő a Mindenség és az egyénben lakozó profetikus szellem közt. Ő a dionüszoszi szellem fölé emelkedő apollói. *Nem néz, ő lát...*

1765-től kezdve Greuze fokozatosan háttérbe szorul Diderot értékelésében. Kikért lelkesedik ezentúl? Elsősorban Chardinért, akit kezdettől fogva csodált, akinek tájképén a színkeverés és a távlat mágiáját magyarázta el. A saját dionüszoszi korszaka fölé kerekedő Diderot felfedezi Chardin festményein a tárgyak súlyos létezését. Ezt az önmagába zárt és mégis kisugárzó létezést, amelyet Chardin „A zene jelképei” című képén felfedez, így foglalja össze: *Ha egy kártékony lényt, egy kígyót festett volna meg ilyen hitelesen, elborzadnánk.* Egy másik Chardin-képen a perspektívát, az egymásra utalt tárgyakat magasztalja. Ő, aki oly ékesszóló indulattal szedte ízekre Boucher-t, Baldouint, és már-már bőbeszédűen magasztalta Greuze-t, Chardin vásznairól szólva mondanivalóját makulátlan tömörséggel fogalmazza - mintha ebben is a képek inspirálnák. Chardinben *nincs semmi olyan, ami a festő palettájára vall. A harmónia észrevétlenül végighullámszik az egész kompozíción, ott van egészében a vászon minden egyes részén...* Chardin varázsló, akinek kezéből a kor még nem csavarta ki a pálcát. Igaz, az elődöt is látja művészete mögött, Le Naint, akárcsak a tájképfestő Vernet ecsetvonásaiban Claude Lorraint. A folytonosságra is figyelmeztet.

Az „apollói” Diderot az arcképfestő La Tourt magasztalja, aki nem stilizál, nem szépít: hiteles. *Nem poézis ez, hanem csupán festészet. Láttam La Tourt festeni; nyugodt és hideg; nem szenved, nem liheg, nem vágja magát a lelkesült szobrász, festő pózaiba, akinek arcán nyomon követhetni a műveket, amelyeket létre akar hozni, s amelyek lelkéből mintha homlokára, homlokáról az agyagra vagy a vászonra vándorolnának. Nem utánozza az őrzöngő gesztusait, szemöldökét nem vonja fel megvetően, nem esik eksztázisba, nem mosolyog munkájára: hideg marad, de ábrázolása élettől meleg.*

A tájfestő Vernet is mágus, akárcsak Chardin, *szent borzadályt kelt. Vernet-ről azt képzelné az ember, hogy először megteremti a tájat, s aztán férfiakkal, nőkkel, gyermekekkel akiket tartalékol - benépesíti, akár egy gyarmatot; időjárást ad nekik, eget, évszakokat, boldogságot, szerencsétlenséget tetszése szerint. Jupiter ő, aki megcsömörödve az emberek panaszos kiáltásától, feláll az asztaltól, s így szól: - Jégesőt Tráciába! - és máris látni a letarolt fákat, a tönkrevert gabonát s a kunyhók szanaszét szóródott szalmáját; - Pestist Ázsiába! - és látni a házak zárt kapuit, a kihalt utcákat, a menekülő embereket; - Ide tűzhányót! -, s a Föld megrendül az emberek lába alatt, az épületek összeomlanak, az állatokat rémület fogja el, a város lakói özönlenek a mezőkre; - Oda háborút! -, s a nemzetek fegyvert fognak és öldöklük egymást; - Amoda éhínséget! -, s az idős földműves éhen pusztul a saját ajtaja előtt. Jupiter ezt úgy nevezi, hogy kormányozza a világot, és téved. Vernet ezt képek festésének nevezi, és igaza van.*

De miért gyönyörködött a szörnyűség a képzőművészetben vagy a színpadon? Diderot egy rövid, tömören pergő dialógusban fejt ki, hogy a megrázó esemény művészi bemutatása olyan lelkiállapotot hoz létre a nézőben, amelyben részint a szenvedővel azonosul, részint a kívülálló önmaga marad. *Két szerepet játszom, két lény vagyok, mondja a párbeszéd egyik szereplője. És a másik: ...de ha túlon túl erősen és sokáig feledkezem néző állapotomba, ha mindig egy maradok, akkor a rémület nem volt elég erős.*

Az 1765-ös kiállítás bírálatait hat részben közölte az „Irodalmi Tudósítások”. Az utolsóban Diderot bejelentette azt a szándékát, hogy különböző címszók alatt tisztázni akarja kritikáinak nézőpontjait. *Talán enyhítjük egyik-másik festményről közzétett véleményünk szigorát, ha nyíltan feltárjuk az okokat, amelyek ítéletünkben való bizalomra készíthetnek. E célból bátorodunk értekezést írni a festészetről, s abban felfogásunk és az ismereteink határai szerint szólni a vonalvezetésről, a színekről, a fény-árnyékról, a kifejezésről, a kompozícióról.*

A *Szalonok* írója szükségét érzi, hogy tisztázza bírálatainak általános érvényű nézőpontjait, egyaránt elhatárolva magát a szabályok tiszteletébe merevedett akadémiai szellemtől és a szubjektív műbírálattól.

Tanulmánya a forradalom után, a direktórium korában került nyomtatásban az olvasók kezébe. Nagy visszhangot német nyelvterületen keltett. Megjelenése után tizenegy hónappal Goethe elolvasta, majd odaadta Schillernek, aki elragadtatva írja Weimarba: „Diderot valamennyi aforizmája villámhoz hasonló, megvilágítja a művészet titkos mélységeit.” „Nagyszerű könyv, amely talán inkább szól az íróhoz, mint a képzőművészhez”, vélekedik Goethe válaszlevelében. Néhány hónap múlva Schiller lelkesedése némileg csökken: „Diderot az én ízlésemhez képest túlon túl sokat foglalkozik a művészettől idegen célokkal, és figyelme nem fordul elegendő mértékben magára a tárgyra és a kivitelezésre.” Goethe, akárcsak Schiller, kifogásolja az erkölcsnemesítés követelményét, és rövidesen összefoglalja nézetét „Diderots Versuch über die Malerei” (Diderot tanulmánya a festészetről) című cikkében, amely folyóiratában a „Propyleen”-ben jelent meg.

Kifejtí, hogy a Filozófust félrevezette a klasszikus esztétika öröksége: a természet és művészet szoros összefüggését hirdető tétel. Csakhogy a mindenség organikus törvényeinek célja a lét, nem a szépség. Goethe összekapcsolva a művészet realitását a természet valóságával, dialektikus lendülettel eljut a Kunstwahrheit (művészetigazság) fogalmához. De eljutott a

maga módján Diderot is, amikor a *Tanulmányok a festészetről* megjelenése után egy évvel, az 1767-es *Szalon*-ban azt írta: *A festő napja nem a Mindenségé.*

Paul Vernière úgy véli, hogy Goethét talán bosszantották a Diderot-tanulmány fejezeteinek értekezésbe nem illő címei: *Furcsa gondolataim a rajzról. Apró gondolataim a színről. A kompozícióról szóló fejezet, remélem, hogy szólani fogok róla* stb.

*

Diderot-ra, aki „az apai molekuláiban” hordozta a tapasztalat fontosságát, műbírálói tevékenysége kezdete óta ránehezedett, hogy igen kevés nagy mester művét ismerte. Talán ezért nem jelentkezett a *Tanulmányok a festészetről* óta sokáig újabb esztétikai írással. Oroszországi útja hozza meg a változást. Menet és jövet kétszer időzik hosszasan Hollandiában; Hágában és Leydenben módja van tanulmányozni a németalföldi mesterek festményeit. Majd német földön folytatva útját, Düsseldorfban megtekinti Dieckmann kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy 1773. augusztus 25-én vagy 26-án - a pfalzi választófejedelem képtárát. Drezdában a királyi képtárat tanulmányozza, Szentpéterváron naponta láthatja az Ermitázs gyűjteményét, amelynek gazdagításához az ő munkája is hozzájárult.

Az Oroszországból hazatérőt elsősorban politikai, társadalmi kérdések foglalkoztatják, s a cárnő kívánságára kidolgozza a közép- és felsőfokú oktatás tervezetét. De 1775-ben megjelenik francia fordításban a német Hagedorn - a költő fivére - kitűnő munkája, a „Betrachtungen über die Malerei” (Nézetek a festészetről). Diderot azon frissiben elolvassa a könyvet, és máris kedvet kap, hogy rövidre fogott maximákban fejtse ki gondolatait a művészetéről. Munkájának *Szakadozott gondolatok a festészetről* címet adta, de gyakran túlmegy a festészet határain, s talán a legfrissebb, legeredetibb részekben általánosságban szól a művészi ízlésről, *a szép ösztönéről.*

Újra szembeszáll, és talán soha ilyen merészen, az akadémikus szellemmel, a klasszikus művekből leszűrt szabályok megingathatatlanak hirdetett tekintélyével. Diderot a létrehozó és pusztító idő kategóriájában gondolkodik. *Bocsánatot kérek Arisztoteléstől, de hibás bírálat a szabályokat kizárólag a legtökéletesebb munkákból levezetni, mintha a tetszés módzatai nem volnának végtelenek. Szinte egyetlen olyan szabály sincsen, amelyet a lángész ne hághatna át sikerrel... A szabályok rutinná változtatták a művészetet; nem tudom, nem okoztak-e több kárt, mint hasznot. Értsük meg egymást: segítették a közepszerű embert; ártottak a lángésznek.*

A Filozófus sokat vett át Hagedorn könyvéből. Az érdeemes Paul Vernière szerint, aki Diderot esztétikai művének kritikai kiadását gondozta a *Szakadozott gondolatok* 57 oldalából - ennyit tesz ki a mű az Assézat-Tourneux-kiadásban - vagy tucatnyi Hagedorn nyomán készült.

Kétségtelen, hogy Diderot máskor is vett kölcsön szövegeket, így Goldonitól és Sterne-től, de milyen bőkezűen osztogatta a saját ötleteit, milyen fáradhatatlan készséggel bocsátotta rendelkezésre stílusművészetét mindenkinek, aki rászorult.

Bocsássuk hát meg neki ezt a plágiumféleséget azért, amit az ízlésről, az egyszerűségről, a szépről, az antik világ művészetéről, a műalkotás harmóniájáról ír.

D'ALEMBERT ÁLMA

Keletkezésének ideje 1769. Fontos dátum, fordulópont. Nemcsak a Filozófus világnézetének minden lényeges kérdését összegezõ háromrészes dialógus a *D'Alembert álma*, hanem a *Színészparadoxon* első megfogalmazásának, a *Garrick vagy az angol színészek* létrejöttének esztendeje. Diderot száz arca közül a végleges kialakult.

Azt hiszem, életemben nem dolgoztam ennyit - írja Sophie-nek. Nem túloz. Hiszen a dialógusokon, a színjátszással foglalkozó tanulmányán kívül ebben az évben írja meg a *Sírámok régi háziköntösömért*, szerkeszti Grimm távollétében az „Irodalmi Tudósítások”-at d’Épinay-nével, s állja a sarat a pörben, amelyet az *Enciklopédia* előfizetője - az egyetlen, aki pörösködött - akasztott a nyakába.

Sophie anyjával és nővéreivel birtokukon, Diderot hol Sèvres-ben nyaraló családjánál, hol d’Épinay-né birtokán, hol meg a Taranne utcában, manzárdszobájában. *Jókor fekszem és pity-mallatkor kelek, s amíg a nappal tart, íróasztalomnál ülök. ...A kiadók két kötetet egyszerre akarnak közzétenni, így hát a fejem búbjától a talpamig metszetek vesznek körül. Grimm távolléte olyan fáradtsággal jár, amelyet eddig nem ismertem* - folytatja a beszámolót barátnőjének.

Az első említést a hármas dialógusról is a Sophie-nak küldött levélben olvashatjuk: *Egy dialógust írtam, amely D’Alembert és köztem folyik. A téma szárazsága és homályos volta ellenére meglehetősen vidáman, sőt meglehetősen világosan csevegünk. Ezt a párbeszédet egy másik, sokkal terjedelmesebb követi, amely megvilágítja az elsőt. Címe D’Alembert álma. A szereplők az álmodó D’Alembert, de Lespinasse kisasszony, D’Alembert barátnője és Bordeu doktor... A különbség felsőfoka ez s egyszersmind a legmélyebb filozófia. Nemi ügyességet kívánt gondolataimat egy álmodó ember szájába adni. A bölcsességet gyakran a bolondság mezébe kell öltöztetni, hogy szabad utat biztosítsunk neki.* S egy másik levelében megjegyzi munkájáról: *Semmi nem lehet ennél bolondabb és mélyebb.*

A keletkezés történetét kibogozva lássuk először a szereplőket! Diderot kezdetben antik környezetre gondolt, eszméit Demokritosz, az atomista filozófus szájába adta volna, de hamarosan elvetette ezt a tervet, sejtve, hogy a görög világkép keretei közt gondolatait nem tudná maradéktalanul kifejtetni. *Túl sokat veszítenék*, jegyzi meg. Kortárs személyeket választ.

Bordeu doktor, aki a második és harmadik dialógusban a Filozófus nézeteit tolmácsolja - az elsőben nem szerepel -, D’Alembert háziorvosa, megbecsült tudományos író. Lespinasse kisasszonyról már többször esett szó.

És a címadó? Az *Enciklopédia* okozta elhidegülés D’Alembert és Diderot közt hamarosan véget ért, hiszen közös táborba tartoztak, sőt, újra barátság szövődött köztük, amikor D’Alembert 1765-ben súlyosan megbetegedett. A Filozófus feleségével felváltva - az asszony délelőtt, ő délutánonként - naponta látogatta a boltosné macska- és dohszagú lakásában.

A lábadozóval izgalmas beszélgetések folyhatnak filozófiai, matematikai problémákról - a valószínűségi számítás kérdésében szögesen eltérő a véleményük, akárcsak a himlőoltást illetően, amelynek bevezetését Diderot sürgeti, D’Alembert ellenzi.

D’Alembert szkeptikus, életvitelét, nézeteit egyaránt óvatos tartózkodás jellemzi, önvallomásként írta magáról harmadik személyben: „Ritkán vitázik és sosem szenvedéllyel; nem azért, mintha nem ragaszkodnék, legalábbis időnként a saját véleményéhez; ám nem olyan fontos neki, hogy az ő igaza győzzön, s ezért nem buzgólkodik rávenni másokat, hogy úgy gondolkozzanak, mint jómaga. Egyébként az egzakt tudományok kivételével szinte semmi sincs, ami az ő szemében olyan világos volna, hogy ne hagyna sok szabadságot a különböző véleményeknek, és kedvelt maximája így szól: „szinte mindenről el lehet mindent mondani.” A kételkedés türelmével hajlott egyaránt Voltaire deizmusa és Diderot materializmusa felé. A túlárado és a mértéktartó, a fénylő és a hűvös egyéniség vitái adhették meg az indítást a három dialógushoz.

De a hűvös jelző máris magyarázatra, kiegészítésre szorul. D’Alembert tudott szeretni. Szerette az asszonyt, aki fölnevelte, és szerette Julie de Lespinasse-t, aki barátját a betegsége után magához költöztette. S a Filozófus bizonyára gyakran eltűnődött ezen a furcsa kap-

csolaton, a nagy matematikus érzelmi kiszolgáltatottságán, aki Julie mellett beérte a plátói szerelmes szerepével, és hosszú évekig tanúja volt annak, hogy szíve hölgye másért lobog. De Julie is viszonzatlanul volt szerelmes két ízben, a képlet a Racine-drámák érzelmi bonyodalmaira emlékeztetett, a tragédiákra, amelyeket a Filozófus annyira szeretett.

Lespinasse kisasszonyt Diderot személyesen nem ismerte - sem Du Deffand asszony, sem Julie szalonjába nem volt bejáratos -, alakjának megrajzolásához talán Sophie Volland és a saját lánya néhány vonását is kölcsönözte, az utóbbi jelentette ki apja öröme, hogy a lélek a szerelmi aktus révén jön létre. Mondását a Filozófus dialógusában Lespinasse kisasszony szájába adta, aki zokon vette személye bevonultatását a műbe: „Diderot úrnak tapasztalatai birtokában, úgy vélem, erőt kellene vennie magán, hogy olyan nőkről beszéljen vagy beszéltesse őket, akiket nem ismer”, szögezi le levelében. A „tapasztalat” alighanem a *Megtévesztés* című írásra vonatkozik, amelyben Diderot szintén élő személyeket szerepeltet. Annyi bizonyos, hogy D'Alembert barátnőjétől feltűzelve felkereste a Filozófust és tiltakozott; ekkor került sor a drámai jelenetre, amelyről röviden már szó esett. Diderot megindultán égette el a barátság oltárán művét. A saját kezűleg írt példánya valamint két másolat a Vandeul-gyűjteményben, egy pedig a Szentpétervárra küldött anyagban maradt. A két főszereplő és az író halála után néhány évvel Grimm közzétette folyóiratában a *D'Alembert álma*-t.

De van a mű keletkezésének egy másik, nem kevésbé fontos folyamata. 1753, *A természet értelmezése* ugyancsak kockázatos megjelenése óta Diderot nem írt önálló filozófiai művet, nyilvánvalóan azért, hogy az *Enciklopédia* létét veszélybe ne sodorja. 1769-ig drámák, dramaturgiai tanulmányok, képzőművészeti cikkek, szépirodalmi művek kerülnek ki keze alól.

A hatvanas évek derekától megsokasodnak az antiklerikális kiadványok; részben a Holbach-féle „zsinagógából” kerülnek ki - az elnevezés Diderot-tól ered -, részben a ferney-i patriárka íróasztaláról, ám materializmus és deizmus kérdésében kiélesedik köztük a vita.

Voltaire az A. B. C.-ben (1768) ismét kifejti deizmusát, Spinozára is hivatkozik, akit a materialisták, így Diderot a saját filozófiájuk számára sajátítanak ki. Holbach viszont kiadatja az ateista jellegű „Spinoza szelleme” című kéziratot „A három imposztor” címmel. Voltaire újabb írással felel rá, amelyben leszögezi: „Ha Isten nem volna, ki kellene találni.”

Diderot olvasta az A. B. C.-t - részletes levelet is ír róla Voltaire-nek -, azt is tudja, hogy a Mester újabb műre készül, s a metafizikát, főként Malebranche-t és Spinozát tanulmányozza. De tudomása van arról is, hogy Helvétius csaknem befejezte nagy művét „Az emberről”-t, Holbach filozófiai munkája, „A természet rendszere” pedig rövidesen megjelenik. Az 1769-es év nyár elején a báró sokat faggatta őt megoldásra váró problémákról.

Diderot joggal-okkal érzi, itt az idő, hogy ő is színre lépjen egy filozófiai művel, amely összegezi mindazt, ami régebbi írásaira ráépült, s átfogó képet ad egész világszemléletéről.

A materializmus döntő érveit a szkeptikus D'Alembert szájába adja, amikor az *lázálmában* beszél, mert a Mindenség materialista szemlélete, a mozgó, változó világ megértése Diderot eszmevilágában intuíció is, egyfajta kegyelmi állapot. A kétkedőből látó lesz. ...*Igazi véleményünk sosem az, amiben mindig szilárdan, ingadozás nélkül hittünk, hanem amelyhez leggyakrabban visszatértünk*, mondja ki a dialógusban Diderot.

Persze némi kajánság van abban, hogy éppen a kételkedőt, az óvatosan fontolgatót, aki annak idején cserbenhagyta az *Enciklopédiá*-t, választotta ki látnokként.

A mű akár egy triptychon. Az indító rész párbeszéde Diderot és D'Alembert közt folyik. Az előbbi kifejti materialista világnézetét, D'Alembert, akárcsak az életben, kételyeket szóltat meg. A második, a központi részben a *lázálmában* beszélő szavait a mellette virrasztó barát-

nője lejegyezte, és aggódva elmondja a betegágnál Bordeu doktornak. A Filozófus szerepét itt az orvos veszi át, ő magyarázza, fejti meg az álombeli víziókat.

Milyen izgalmasan újszerű ábrázolás! Amit a kételkedő D'Alembert tudatosan nem ismert el, azt az álombeli, felszabadult énje igenli, sőt nemcsak elfogadja, hanem kiteljesedik benne. Arthur Wilson Diderot monográfiájában freudi módszert emleget.

A trilógia harmadik része, az orvos és de Lespinasse kisasszony párbeszéde a szexualitás és a fajok kereszteződésének problémáját taglalja; ebben van az a néhány oldal, amelyről Diderot azt írta Sophie-nak: *barátnőmnek égnek áll majd tőle a haja.*

*

Az indítás akár egy példásan feszült expozíció, amelyben kipattanásra készen ott a dráma.

D'Alembert: Beszéltünk egy Lényről, aki valahol létezik, de nem helyezhető el a térben sehol; kiterjedése nincs és mégis teret foglal el; teljes egészében jelen van a tér minden részecskéjében; lényegileg különbözik az anyagtól s mégis egy vele; az anyagot követi és mozgatja, de maga nem mozog; hatással van rá, de egyúttal függ annak változásaitól. Bevallom, nem tudom, hogyan képzeljem el mindezt, mert igen nehezen tételezhető fel egy ennyire ellentétes tulajdonságokkal rendelkező Lény létezése. De ha tagadjuk, másféle homályba jutunk, mert ha azt az érzőképeséget állítjuk helyébe, amely ön szerint az anyag általános és lényeges tulajdonsága, abból az következik, hogy a kő is érez.

...a kő is érez. E négy rövid szóból bontakozik ki az egész mű problematikája. Ez az ív, amely a súlyos mondanivalót hordozza. A súlyos és merészen szárnyaló gondolatokat.

Ha a Mindenséget teremtő és kormányzó Isten léte elfogadhatatlan, az anyagban kell feltételezni az élet legjellegzetesebb tulajdonságát: az érzőképeséget.

Diderot az eleven és szunnyadó erő analógiájára tevékeny és tétlen érzőképeséget különböztet meg; utóbbival az anyagot ruházza fel. Sophie Volland-nak már többször kifejtette ezt a gondolatot, talán a legtömörebben így megfogalmazva: *Az egyetlen különbség, amit a halott és az élő állapot közt ismerek, az, hogy jelenleg egész tömegünkben élünk, húsz év múlva pedig szétszóródva, molekulákra bomolva, részletekben.*

A dialógus első részében D'Alembert-rel vitázva adja elő elméletét példával megvilágítva. Széztúz egy márványszobrot.

Diderot: Hadd magyarázzam meg, mi a módszerem. Egy nagy mozsárba teszem, hatalmas ütésekkel...

D'Alembert: No, no, csak ne olyan hevesen. Kár volna Falconet remek alkotásáért...

Diderot: Falconet ezzel nem sokat törődne; a szobrot kifizették, őt a jelen dicsőség nem izgatja, a jövőre pedig őszintén szólva fütyül.

D'Alembert: Hát akkor csak mozsárba a szoborral!

Diderot: Porrá töröm a márványt, széthintem a televény humuszon, majd jól begyúrom a földbe. A keveréket megöntözöm, s aztán hadd rothadjon egy, két évig, vagy akár egy évszázadig, az idő nem számít, van elég. ...A földbe borsót, babot, káposztát és más zöldségféléket ültetek. A növény a földből, én a növényből táplálkozom.

D'Alembert: Akár így van, akár nem, tetszik nekem, ahogyan a márvány humusszá, a humusz a növényvilág elemévé alakul, a növényi elemek pedig állati elemekké, testté változnak.

Diderot: ...ha nem is oldom meg az ön által fölvetett problémát, mindenesetre nem járok messze tőle. Be kell ugyanis ismernie, hogy jóval nagyobb a távolság a márvány és az érző lény, mint az érző lény és a gondolkodó lény közt.

D'Alembert: Elismerem, hogy az érző és a gondolkodó lény korántsem azonos egymással.

Diderot: Mielőtt továbbmennénk, hadd mondjam el az egyik legnagyobb európai matematikus történetét. Mi volt kezdetben ez a csodálatos egyéniség? Semmi.

D'Alembert: Hogyan értsem ezt? Semmiből nem lesz semmi.

Diderot: Ne ragaszkodjon úgy a szó szerinti értelemez! Csak azt akarom mondani, hogy a nagy matematikus sejtjeinek megalkotására készülő molekulák, mielőtt kedves mamája, a szép és kikapós Tencin tisztelendő nővér serdülőkorba jutott volna s mielőtt La Touche kapitány úr legénysorba lépett volna, szétszórva keringtek a kettőjük ifjú és zsenge szervezetében; testük nedveivel szivárogtak s vérükkel együtt áramoltak tova, míg csak el nem jutottak egyesülésük kijelölt helyére, azaz az ön apja és anyja szaporodó szerveibe. Ezzel létrejött ez a kiváló csíra, s már vándorol is, ahogyan általában képzelik, az anyaméh felé; hosszú kocmány fűzi az anyaméhhez, ott fejlődik aztán tovább, míg eléri az embrió állapotát; egyszer csak elérkezik a pillanat, amikor ki kell lépnie sötét börtönéből; megszületik, kiteszik a Saint-Jean-le-Rond-templom lépcsőjére (nevét is a templom patrónusától kapta); Rousseau-né asszonyság, egy derék boltos felesége kiveszi a lencházból, az ő emlőin nevelkedik, testben, lélekben nagyra nő, író, fizikus, matematikus lesz belőle. S hogyan történt mindez? Úgy, hogy a szervezetek táplálékot vettek magukhoz s más, tisztán mechanikus funkciókat teljesítettek... Ha pedig valaki az ember vagy az állat kialakulásának fázisait akarná ismertetni az Akadémia előtt, annak csupán olyan anyagi tényezőkre kellene hivatkoznia, amelyek egymást követő kihatásaikban először csak tevékenységre képtelen lényt, majd érző, gondolkodó lényeket hoznának létre, majd olyanokat, akik megoldják a tavaszpont processziójának problémáját, fenséges, csodálatos, öregedő, pusztuló, meghaló, elporladt és a termőföldbe visszatért létezőket.¹⁰

A természetben minden összefügg. Mi történik, ha kialszik a nap? A növények elpusztulnak, az állatok is, a föld elnémul és kihál. De ha újra lángra lobbantom a kihunytt égítést, azonnal megteremttem, végtelenül, az új élőlények keletkezésének szükségszerű okát, s nem tudnám biztosan megmondani, hogy a századok során újra kifejlődik-e közöttük vagy nem a mai növény- és állatvilág... Aki új jelenségeket tételez fel, vagy az eltűnt pillanatot hozza vissza, az új világot teremt.

Az élőlény létezése önmagára vonatkoztatva (élőlénnyen Diderot ebben a szövegrészben az embert érti) azt jelenti, hogy attól a pillanattól, amióta gondolkodni képes, a jelen pillanatig folytonosan tudatában van önmagának. Máshol is kifejti ezt a gondolatot: míg az állat csupán a jelenben él, az ember múlt, jelen, jövő hármasságában létezik. Az én tehát nem metafizikai fogalom, a lélek megnyilvánulása, hanem a szervezet irányító részében működő emlékezetben gyökerezik, amely növekszik, elgyengül és néha teljesen megsemmisül. Aki csak a benyomások pillanatában van létezésének tudatában, annak nincs élettörténete. Az ilyen élet csupán összefüggéstelen érzetek folyamatos sorozata.

Minthogy az álmodó ember képzelete nem ütközik akadályokba, a hallucináló D'Alembert az időbeli változások forgatagában látja a mikro- és makrokozmoszt. Ázalagok végtelen sora az erjedő atomban, és ugyancsak ázalagok végtelen sora a Föld nevű másik atomban. Ki tudja, milyen állatfajok éltek előttünk? Ki tudja, milyen fajok következnek a mostaniak után? Minden átalakul és elmúlik, csak a nagy egész tart örökké. A világ folytonosan újrakezdődik és folytonosan véget ér, számára minden pillanat kezdet és vég és csak ez a kezdet és vég létezik

¹⁰ Csatlós János fordítása.

*öröktől fogva és másfajta nem is lesz soha. Az anyag roppant óceánjában nincs egyetlen molekula, amely egy másikhoz hasonlítana, és olyan sem, amely egy pillanatig hasonló volna önmagához. A természetben nincsenek éles határok. Minden csak többé-kevésbé az, ami: többé-kevésbé föld, többé-kevésbé víz, levegő, többé-kevésbé tűz; többé-kevésbé az egyik vagy másik tartomány.*¹¹

Fajok keletkeznek, átalakulnak, kipusztulnak, s egy új faj megjelenéséhez vagy a meglévő megváltozásához talán tízszer is több idő szükséges, mint magának a fajnak az élete, hirdeti a Filozófus egy évszázaddal Darwin előtt. *Az egész mindenség örök áramlásban van.*

Ilyen vagyok, mert ilyennek kell lennem, mondja a lázalmában beszélő D'Alembert. *Ha a nagy egész elváltozik, szükségképpen én is vele változom.* Életünk minden pillanatában temérdek ok összessége, egyetlen okozata vagyunk. Az ember a Mindenség, társadalom és természet hatásai közepette él. Alakítható lény, de tettei szervezetének s az őt ért hatásoknak szükségszerű következményei, alá van vetve belső tulajdonságainak, amelyek közül az a legfontosabb, hogy képes megváltozni.

Kirajzolódnak egy antropológia körvonalai, amelyben a nagy műveket, a fontos tetteket, a tehetség és az akarat kiváló teljesítményeit az idegek, a „köteg” kiindulópontjának uralma biztosítja. Diderot az orvos fejtegetéseivel tudományosan támasztja alá a *Színészparadoxon* alapeszméjét. És kimondja: *Az érzékenyek és a bolondok ágálnak a világ színpadán; az érzelmein felülkerekedő páholyból nézi az előadást, és ő a bölcs.*

A *D'Alembert álma* filozófia is, természettudomány is és egyszersmind hipotézisek merész szárnyalása; egyik-másikat igazolta a tudomány, az anyagban lappangó érzőképeességet idővel maga Diderot nevezte olyan feltételezésnek, amely *nem elegendő a valamirevaló filozófiában.* A képzelet a jövő távlatai felé utal ebben a műben, amelynek meglevenítő ereje gondolatokat ébreszt, ihletettsége elmélyedést sugall, s talán ez a szó jellemzi leginkább: *mágia.*

DIDEROT ELBESZÉLÉSEI

Választhatnánk az *Igaz mesé-t* (Ceci n'est pas un conte), amelyet Balzac joggal magasztalt, mert keményre fogott művészettel ábrázolja egy férfi és egy nő, az érzéseiknek kiszolgáltatott Tanié és de la Chaux kisasszony kálváriáját. Mindketten méltatlan lénybe szerelmesek, s mindketten belepusztulnak az áldozatokba, a csalódásba. A realista Diderot remeklése ez az írás, az önfeláldozó szenvedély rajzában semmi érzelmesség; pontos látletele két végletes embernek, a kapzsi, álnok Reymernének, akibe Tanié, meg a kegyetlenül önző, karrierista Gardeilnek, akibe a nagy tudású, áldozatos de la Chaux kisasszony szerelmes. Az elbeszélés címe kétszeresen is találó, hiszen de la Chaux kisasszony élő személy, D'Alembert és Condillac baráti köréhez tartozott; szeretője miatt családjá kiteszította és üldözte, s ő, hogy a férfit munkájában segítse, megtanult angolul, görögül és héberül. Hume „Essays”-jét de la Chaux fordította franciára. A lelketlen Gardeil sem kitalált személy; idővel Montpellier-ben telepedett le orvosként, s életből vett a lány rajongója, Camus doktor alakja is.

Választhatnánk a *Deux amis de Bourbonne-t* (A két bourbonne-i jóbarát), azért is, mert a „szegénylegény-irodalom” alighanem ezzel a szikár szépségű elbeszéléssel kezdődik, s a fiatal Schillerben, aki német fordításban olvasta, ott visszhangzott a történet a „Haramiak” megírásakor, s mert az elbeszélés végén az alkotó hirtelen kritikussá válva, *elidegenedve* művétől, a realista ábrázolás műhelytitkainak rövid, mesteri összefoglalását adja.

¹¹ Csatlós János fordítása.

Megállapodhatnánk a *Házasság és hűség*-nél (Sur l'inconséquence du jugement public de nos actions particulières); főszereplője az erényességében gögbe merevedett, sőt végül színlelővé fajult Carlière-né, aki megbocsátásra képtelen puritánságában pusztulásba taszítja csecsemőjét, s úgyszólván szántsándékkal emészti el magát férje hűtlensége miatt. A tragédiát a közvélemény ingó, változó képeket mutató tükrében ábrázolja Diderot. De nyilvánvaló, hogy nem csupán a közvélemény sokféle ellentmondó ítéletéről van itt szó, hanem magának az egyénnek változásairól is, és kínálkozik a kapcsolat a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* ilyen jellegű figuráival. (Pommeraye-né és az alkalmi szeretőből becsületes feleséggé vált nő.)

A nagyjából egyaránt kitűnő elbeszélések közül - mindegyik a hetvenes évek legelején íródott - hadd állapodjunk meg az *Egy estém otthon*-nál (Entretien d'un père de famille avec ses enfants) nemcsak amiatt, hogy az az elbeszélő módszer, amelyre Diderot a szépirodalomban rátalált, a sokszínű ábrázolás itt bontakozik ki a legteljesebben, hanem azért is, mert a mesteri realizmussal megrajzolt jelenetek és beleszótt történetek sora egyszersmind Denis Diderot személyes, talán soha el nem mondott vitája halott apjával.

Ötvenhét éves korában, hosszú idő után hazalátogatott Langres-ba. Alighanem akkor fogant meg benne az elbeszélés gondolata. A rege - ő annak nevezi - a következő esztendőben, 1771-ben jelent meg az „Irodalmi Tudósítások”-ban, könyv alakban pedig 1773-ban.

Igazi keletkezése azonban sokkal messzebbre nyúlik vissza. A tékozló fiú viharos ellentétét a késművessel a Filozófus azonosulása követte apja pater familiasi magatartásával. Az azonosulás oly erős, hogy amikor Angélique férjhez megy, nemcsak a magány szakad rá (*Nem értem a többi apákat! Azt látom, hogy aggodalmuk megszűnik, amikor gyermekeik elválnak tőlük; úgy tűnik, az enyém most kezdődik*), hanem úgy érzi, azt a családfői tekintélyt is elvesztette, amelyet a természetjog biztosított számára: *Amikor kezdetet Caroillonnak adtam, ráruháztam minden tekintélyemet. Attól fogva nem rendelkezem vele többé. Még kis ideje parancsoltam neked, és kötelességed volt engedelmeskedni. Most már csupán tanácsot adni van jogom*, írja lányának.

Az idős késműves sem szólhatott volna másként. Mégis alapvető a különbség kettőjük apa-szerepe közt. A késműves világa statikus: legfelül Isten, utána sorrendben az Úr parancsait közvetítő egyház és az Isten kegyelméből uralkodó király. A hierarchia lépcsőfokai megannyi szilárd pont, a törvény paragrafusai megannyi biztonságos kötelék.

A filozófus világa folyvást változó, létrejövő, fejlődő, pusztuló, alakuló Mindenség. Ennek a világnak a térnél is fontosabb közege az idő. Intézmények és törvények jönnek létre és mállanak szét benne. Diderot egyetlen társadalmi eszményt ismer el: a közjót, egyetlen örök érvényű, emberközpontú parancsot: nincs jogunk azt cselekedni, ami másoknak káros. Az *Egy estém otthon*-ban ez a két szemlélet ütközik össze a többször is megszakadó központi történetben meg a beléje szövődő történetekben, amelyeket a látogatók adnak elő. A strukturális hasonlóság a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*-val szembetűnő.

Az indítás pontos zsánerkép. Téli este. Az idős késműves karosszékében a tűz mellett ül, körülötte három gyermeke. Először a hírnévvel járó nehézségekről esik szó, aztán a becsületességről. Az apa visszapillant a múltba: *...a leginkább áhított hírnév, a becsületesség milyen veszélyekkel jár, még annak a számára is, aki megérdemli*. És felidézi a régmúlt esetet, az öreg plébános halálát, akinek rokonsága, csupa ágrólszakadt falusi, őt bízta meg az elhunyt javainak gondozásával. Az örökösök hamarosan megérkeztek. *Asszonyok meztlábasan, vásott göncökben, mellükhöz szorítva vitték szakadozott köténybe bonyált gyerekeiket, nyomorúságos aggastyánok, akik a vállukra vetett boton rongyokba csavart rongycsomót cipelve vánszorogtak odáig: iszonyatos nyomorúság tárult elem*. S az örökösök boldogsága, amikor megtudták, hogy mindegyikre vagy tízezer frank vár! Csakhogy egy ócska láda tartalmát számba véve az

apa réges-régen kelt végrendeletet fedez fel, amelyben a plébános egész vagyonát a gazdag párizsi könyvkereskedőre és kiadóra, Firminre hagyta.

Az apa tusakodik önmagával. Elégesse a testamentumot? *Miért ne? Hiszen minden szempontból megbotránkoztató. A hely, ahol megtaláltam, a papírkacatok, amelyek közé szórva hozzánk hasonlónak vált, mindez nem vádaskodott elég erővel ellene, nem is beszélve felháborító igazságtalanságáról? Ezt mondogattam magamban, és közben, míg képzeletemben magam előtt láttam a szerencsétlen, kifosztott, reményeikben csalatkozott örökösöket, lassan egyre közelebb tartottam a tűzhöz a testamentumot.*

Végül úgy dönt, hogy a kiváló hitvitázó hírében álló, jámbor erkölcsű Bouin atyától kér tanácsot, mitévő legyen.

A végrendeletről szóló történet itt félbeszakad, Diderot az érdeklődés felcsigázására a késleltetési technikát alkalmazza, de ez a mesterkedés természetesnek hat.

A ház barátja és orvosa nyit rájuk, megvizsgálja a családfőt, majd a doktor egyik betegére, egy gazfickóra terelődik a szó, akire súlyos, talán halálos büntetés vár. Az orvosi etikával, ez esetben értelmetlenné vált paragrafussal áll szemben Diderot-Én szempontja: az embertársai ellen súlyosan vétő pusztuljon. Érvelésébe ismét beleszövődik egy történet, a pestises bűnözőről, akit a sírásó még élve hajított le a harmadik emeletről. *Doktor, hadd mondjam meg, hogy ez a sírásó, aki oly fürgén siettetett a gonosz pestisest a halálba, az én szememben kevésbé vétkes, mint az ügyes kezű orvos, aki éppen úgy, mint maga, meggyógyította volna.*

A mű főmotívuma most jelenik meg a vita folyamán leplezetlenül, éles nyíltsággal kimondva: a tételes törvények felett áll az a törvény, amelynek mércéje a közjó. A két törvénykezés az egyház tekintélyével alátámasztott államé és a mindenkor emberközpontú természetjogé ütközik még magasabb fokon az apa elbeszélésében, amelyet folytat az orvos távozása után.

Bouin atya válasza félreérthetetlen; erkölcsi kérdésben nem dönthetünk a vallással és állammal ellentétesen. A végrendelet értelmében kell eljárni. A késműves aláveti magát az általa elfogadott, érvényesnek vallott statikus-hierarchikus rendnek.

Igaz, némi kibúvóval az emberség felé. A magtárat, kamrát, pincét - fia, az abbé megbotránkozva, a Filozófus elégedetten hallja - megnyitotta az inségesek előtt. Egyenek, igyanak, a bűzát, a bort, az összes élelmiszert osszák szét egymás közt. Majd közli velük a végrendelet tartalmát.

Az író ismét bebizonyítja, hogy ért a drámai jelenetek ábrázolásához, szinte tűréshatárunkig fokozza az indulatokat és érzéseket: egyrészt a késműves rettegéssel vegyes iszonyatos erőfeszítését, hogy megmondja a nyomorgóknak, amit közölnie kell, másrészt a kifosztottak őrvölgyös kétségbeesését. *Voltak, akik a földre vetették magukat, hajukat tépték, tíz körmükkel estek neki arcuknak, mellüknek, másoknak tájékozott a szája, elkapták a gyermekeket lábuknál fogva és a padló kövezetén verték volna szét a fejüket, ha meg nem fékezik őket; a férfiak megragadtak, felforgattak, széttörték mindent, ami kezük ügyébe akadt, és azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a házat, s volt, aki üvöltözve körmével vágta a földet, mintha a plébános holttestét keresné, hogy szétszaggathassa. A szörnyű ricsajba belevegyült a gyerekek sikoltozása, akik osztottak a szülők kétségbeesésében, bár nem tudták az okát, belecsimpaszkodtak a szülők ruhájába, azok pedig durván ellökték őket.*

A késműves próbálkozása, hogy a törvény szerinti örökösre hasson, csődöt mondott. (A visszataszító gazdag könyvkereskedő alakjával Diderot alighanem könnyített valamicskét a Le Breton iránt érzett dühén.)

Az alapvető problémát alátámasztó újabb történet, amelyben ismét dönteni kell, a tanácsot kérő kalaposé, s a tanító szándék talán ránehezedne az elbeszélésre, ha az író kitűnő egyen-

súlyérzéssel fel nem oldaná *Én* csipkelődő megjegyzéseivel, s az új látogatók, a joviális perjel, a közjegyző és egy mérnök érkezésével. A kalapost is erkölcsi dilemma gyötri. Meghalt felesége hosszas betegsége minden javát felemésztette; a törvény értelmében az asszony hozományát vissza kellene adnia az oldalági rokonságnak.

A vita a tulajdon jogosságára is kiterjed. Diderot-*Én* leszögezi véleményét: *A tulajdon eredetileg azon alapul, amit munkával szereztünk meg, de hamarosan óvatos megszorítással él: vannak olyan igazságok, amelyek nem valók a bolondoknak, megtartom hát őket magamnak.*

A végrendelettel kapcsolatosan azonban nem óvatoskodik: emberi nyomorúság áll szemben az elvvel. Diderot szenvedélyesen vitázik halott apjával: *Én elégettem volna azt az igazságtalan okmányt! Azt mondom, el kellett volna égetni, a szívére kellett volna hallgatnia, amely azóta szüntelenül tiltakozik a tett ellen...* Bouin tanácsa csak azt bizonyítja, hogy a legvilágosabb agyú emberek előtt is milyen félelmes tekintélye van a vallás diktálta véleményeknek, s mily veszélyes az igazságtalan törvények, a hamis elvek hatása a természetes józan észre és igazságosságra. Az abbé - Diderot az elbeszélés megírása után rövidesen végleg összevész vele - tiltakozásként előadja a messinai varga történetét, aki a megvesztegetett vagy megfélemlített bírák közt maga vette kezébe az igazságszolgáltatást; nyomozó, vádló, bíró és ítélet-végrehajtó egy személyben, köpenye alatt puskát rejtegetve végzett a gonosztevőkkel. *Mily nemes megszállottság!* - kiált fel Diderot-*Én*, aki ezen a ponton ismét elődje a Sturm und Drangnak.

Az igazságot szolgáltató messinai varga, a gyilkoló hős magányos személyében testet ölt a Filozófus emberközpontú etikája. A varga története a crescendo, a további fokozás lehetetlen. Váltás következik. Hangneme ironikus. A betoppant kikapós menyecske révén szóba kerül a hitvesi hűség, illetve hűtlenség, s *Én* leszögezi a nézetét: aki a házastársak közül elsőként szegte meg az egyezményt, visszaadta a másik szabadságát.

A statikus és a mozgó, változó világ szembesítéséből, a kinyilatkoztatott vallás, a minden esetre érvényes törvény és az embert védő igazság konfrontációjából nem kétséges, melyik kerül ki győztesen. De a teljes győzelem mellé kérdőjelet vonnak az öreg késműves bölcs, megértő és kicsit gúnyos szavai: *Nem nagyon bánnám, ha a városunkban akadna egy-két olyan polgár is, amilyen te vagy. De elköltöznék innen, ha valamennyien így gondolkoznának.*

A FILOZÓFUS ÉS A CÁRNŐ

Bonyolult kapcsolat: Diderot mindenkifelett hálás II. Katalinnak, s a hála az ő moráljában a segítőkészséggel együtt első helyen áll. Nemcsak Rousseau-t és Holbach bárónét figyelemztette rá, maga is gyakorolta. Szeretni akarta azt, aki jót tett vele.

Elragadtatás is van részéről ebben a kapcsolatban, ami fokozódik, amikor személyesen megismeri az uralkodónőt; büszke a barátságukra. És remény is fűzi hozzá, hogy reformterveivel befolyásolhatja, s az óriási birodalom a felvilágosodás eszméi jegyében alakul át. A Filozófus Oroszországban keresi azt az archimédeszi pontot, ahonnan a világot megmozgathatja, ahol gondolatai cselekedetökké, törvényekké, intézményekké válnak.

Diderot-t a saját mítosza is viszi Szentpétervárra.

A hála késztette rá, hogy a Szentpéterváron dolgozó Falconet útján felhívja a cárnő figyelmét Rulhière-nek az 1762-es palotaforradalomról szóló írására.

A szobrász az ő ajánlására került az orosz fővárosba. II. Katalin elhatározta, hogy szobrot emeltet Nagy Péternek. Gróf Beckoj tábornokot - aki a szóbeszéd szerint a cárnő apja - bízta meg, hogy a nagyszabású tervhez megfelelő művészt találjon. A cárnő háromszázezer livre-t ajánlott fel, négyszázezer alatt nem akadt egyetlen vállalkozó sem, sőt Pajou hatszázezret kért. Ekkor hozta szóba a Filozófus Falconet-t, aki ez ideig bájos, kisméretű szobrokkal tett bizonyosságot tehetségéről. Diderot kritikai érzékét bizonyítja, hogy meglátta benne a monumentális alkotásokra is képes művészt.

Valószínű, hogy jelen volt, amikor Rulhière részleteket olvasott fel „Emlékirat”-ából Holbach báró szalonjában, és nyilván tudott arról is, hogy Geoffrinné meg akarta vásárolni az egykori követségi titkár kéziratát, hogy eltemesse. A felolvasások nagy visszhangot váltottak ki, s a Filozófus még rosszabbtól tartott, a nagy nyilvánosságtól, a nyomtatásban megjelenő feljegyzésektől. Írt hát ez ügyben Falconet-nak, akivel több ezer mérföldnyi távolságból is folytatta eszmecseréjét és vitáját az utókor elismeréséről. Az epés, megkeseredett szobrász ugyanis semmibe vette a kései jövődőt, amelytől Diderot oly sokat várt.

Falconet továbbította a hírt a cárnőnek. II. Katalin azt válaszolta, valószínűtlennek tartja, hogy egy követségi titkárnak tudomása volna róla, miként történtek valójában az események. „Köztünk szólva, tisztában vagyok vele, miként hazudoznak inkább naponta, mintsem hogy bevallják tájékozatlanságukat azoknak, akik azért fizetik őket, hogy hetet-havat összehordjanak arról, amit tudnak, vagy amiről sejtelmük sincs.” A cárnő tiltakozott az ellen, hogy Rulhière-t idézve, Diderot levelében *cervello di principessát* (uralkodónői agyat) említett. „Nos, ebben az eseményben semmi szerepe nem volt ilyesminek; a kérdés az volt: elpusztulni egy tébolyodottal, vagy fegyverkezni a tömeggel együtt, amely meg akart szabadulni tőle.” Az a véleménye, hogy a hajdani követségi titkártól meg kell vásárolni kéziratát, s ez ügyben utasítani fogja franciaországi követét.

Kotinszkij gróf, aki felváltotta az előző cári követet, Diderot barátját, Golicin herceget, hamarosan levelet kapott Őfelsége alkancellárjától; utasították, hogy „a megalapozatlan, következképpen hibás és felesleges irományt” Diderot segítségével vegye meg szerzőjétől.

Az alkancellár meghagyta Kotinszkijnek, hogy semmiképpen fel ne fedje, kinek a nevében jár el. Az árat illetően nem mutatkozott bőkezűnek. Ha Rulhière rááll az egyezsége, becsület-szavára jelentse ki írásban, hogy feljegyzéseiről nem őriz meg másolatot, és semmiféle módon nem fogja terjeszteni. Az óvatos alkancellár még azt is a követ lelkére kötötte, hogy Rulhière

nyilatkozatát, amelyben becsületszavát adja, ne bízsa a postára. Eszerint a futárpostai küldemény sem volt biztonságban?

A követ a kancellár levelével tüstént felkereste a Filozófust, akit feltehetően meghökkentett, hogy soraiból félhivatalos diplomáciai ügy kerekedett ki. Kotinszkij jelentéséből tudjuk, hogy a felajánlandó összeget is kevesellte; huszonnégyezer livre-re becsülte a vételárat a két-, esetleg három- vagy négyszáz dukáttal szemben, amire a követnek felhatalmazása volt. Egyébként nem tartotta valószínűnek, hogy a szerző dragonyos kapitány léte ráálljon a vásárra, mindazonáltal - úgy vélekedett - meg lehet próbálni.

Rulhière címét egyikük sem tudta. A követ a Filozófust kérte meg, hogy járjon utána, ő azonban nem nagyon tüsténkedett, mert ötnapi várakozás után Kotinszkij nekieredt, hogy kinyomozza, hol szállt meg Rulhière, ami azért nem volt nehéz, mert az „Emlékirat” szerzője bejáratos volt az Egmont grófi házba.

A cári diplomata kiemelte jelentésében, hogy Rulhière elég szegényes környezetben lakik; az ajánlaton nem sértődött meg, de bele sem egyezett, a halogatást választotta, és váltig azt hajtogatta, kéziratában semmi olyasmi nincsen, amit a cárnő kifogásolhatna, hogy számos részletet olvasott fel belőle olyan személyeknek, akik hódoló tisztelői Őfelségének, így D'Alembert-nek, Diderot-nak, Geoffrinnének. (Emlékezhetünk, hogy éppen Geoffrinné akarta megvásárolni a kéziratot.)

A diplomata másodszor Diderot kíséretében jelentkezett a szerzőnél; a Filozófus minden ékesszólását latba vetve igyekezett rávenni Rulhière-t az eladásra, de az hajthatatlan volt; a kéziratot csak abban az esetben hajlandó eladni, ha a követ biztosítja őt, hogy a cárnő névében jár el. Ilyen ütőkártyát a diplomata nem adhatott Rulhière kezébe.

A Filozófus annyira járatlan volt az intrikák szövevényeiben, hogy a követ bosszúságára kijelentette Rulhière-nek: helyesnek és méltányosnak tartja álláspontját.

Nem jött létre az egyezés, s úgy látszott, hogy a cárnő elejtette az ügyet. Valójában nyilván-tartotta és csak az alkalmat várta, hogy lecsapjon. S az alkalom el is érkezett.

A trónörökös, a jövőbeli XVI. Lajos öccse, Provence grófja azt az óhaját fejezte ki, hogy meg akarja ismerni a hírhedt feljegyzéseket. Rulhière ekkor megfeledezett az óvatosságról - a cári követtel való tárgyalás óta ugyanis nem tartott felolvasásokat munkájából -, és jelentkezett a királyi hercegnél. Csakhogy d'Aiguillon herceg külügyminiszter máris hívatta, meghagyta, hogy azonnal adja át neki kéziratát, sőt a szerzőt a Bastille-jal is megfenyegette. Rulhière „Emlékirata” csak 1797-ben jelent meg, akkor már se a cárnő, se ő nem élt, de az eltelt időszakban olyan fontos és izgalmas események történtek: forradalom, XVI. Lajos lefejezése, III. Gusztáv svéd király megölése, a direktórium háborúi, a feltörő Bonaparte hadisikerei, hogy az orosz palotaforradalom kulisszatitkai nem tarthattak számot nagy érdeklődésre.

A Filozófus ügybuzgalma más téren sem járt sikerrel. Áradozó szavak kíséretében ajánlotta Őfelsége figyelmébe, ismét Falconet közvetítésével a Quesnay doktor fiziokrata csoportjához tartozó közgazdászt, név szerint Le Mercier de la Rivière-t. *Ó, barátom, mily szánni való az a nemzet, amelynek ilyen polgárai háttérbe szorulnak, üldözik őket s kénytelenek idegenbe távozni elméjük fényével, jellemük erényességével.* Montesquieu annak idején a bajokat állapította meg, de ez a közgazdász az orvoslásnak is birtokában van.

Le Mercier a Filozófus ajánlására és a cárnő meghívására Szentpétervárra érkezett, de olyan fennhéjázóan viselkedett, hogy Katalin, bár reformterveiben szüksége volt egy nagy áttekin-tésű közgazdászra, százezer rubel kártérítéssel menesztette. „Azt képzelte rólunk, hogy négy lábon járunk, s ő szíveskedett idefáradni, hogy két lábra állítson bennünket”, írta Voltaire-nak.

A cárnőben nyilván kialakult egy kép könyvtárosa emberi tulajdonságairól, és tudni vélte, mi-
ben nem veheti komolyan. Lelkesedését és hozzáértését arra használta fel, hogy az Ermitázs
gyűjteményét gyarapítsa. Megbízta, tájékoztassa őt, ha értékes kép, szobor vagy rézkar-
c-gyűjtemény vásárolható meg.

A híres metszetgyűjtemény tulajdonosával Diderot nem járt szerencsével. „Ha szobámat
színültig megtöltené Lajos-aranyakkal, tulajdonképpen akkor is csak egyetlen darabom volna,
hiszen mindegyik egyforma. Az én hatvanezer metszetem közül pedig egy sem hasonlít a
másikra”, mondta a műgyűjtő Cayeux, amikor Diderot a cárnő nevében felkereste.

Éveken át járta az aukciókat, Murillót, Gérard Dou-t, van Loot vásárolt jutányosan, egy meg-
szorult kártyástól két Poussint szerzett potom áron, s amikor a kegyvesztett Choiseul herceg
eladta gyűjteményét, a legszebb darabok a cárnőhöz kerültek. De a nagy vétel a haláleset
miatt eladásra kerülő Crozat-gyűjtemény volt. Műértőt vett maga mellé, úgy válogatták ki az
alkotásokat. Őt Raffaello, nyolc Rembrandt, egy Leonardo, három Correggio, hét Van Dyck,
tíz Tizian, két Dürer, tizenkét Rubens és számos francia mester alkotásai kerültek Diderot
révén az Ermitázsba.

Az ügylet temérdek izgalommal járt. A festmények hat hétig vesztegeltek a Szajna-parti XV.
Lajos kikötőben; a tulajdonos részint az alacsony vízállásra, részint arra hivatkozva, hogy
csak tele hajótérrel indul el, addig vesztegelt, hogy mire hajója Rouenba érkezett, az Ezékiel
Proféta, amely Oroszországba szállította volna a műkincseket - a biztosítás erre a hajóra szolt
- már elindult. Új biztosítást kellett kötni. Diderot aggódott: az őszi viharok ideje közeledett.
Nyugtalanságát fokozta, hogy a közelmúltban elsüllyedt egy hajó a Balti-tengeren azokkal a
műkincsekkel, amelyeket a cári követ vásárolt uralkodónőjének. Izgalomban telt hetek után
befutott a hír: a Crozat-gyűjtemény festményei sértetlenül megérkeztek, de Diderotnak szem-
be kellett néznie a hazai vádakkal, hogy Franciaország műkincseit külföldre juttatja ki.

És közben a cárnő Beckoj és a franciaországi cári követ, de főként Falconet útján egyre-másra
meneszti a sürgető meghívásokat: udvarába várja a Filozófust.

Diderot maga is érezte, hogy tartozik ezzel a látogatással, csak hogy különböző okok miatt
ódzkodott tőle, a legfőbb köztük viszolygása az utazástól. Éveken át lelkesen bizonygatta, ég
a vágytól Katalinnál tisztelegni. *Esküszöm, hogy halálom előtt égig érő piramist emelek dicső-
ségére*, fogadkozott Beckojnak. Falconet-nak valamicskével óvatosabban, feltételes módon:
Ha eljutok Szentpétervárra, piramisomat két karomban viszem.

A piramis a francia nyelv teljes szókincsét tartalmazó értelmező szótár, amelyet oroszra fordí-
tanának le. *...ez a módja, hogy egy fejlett nemzet három vagy négy évszázados műveltségének
minden eredménye eljusson a születőhöz.* Az orosz fordítás elkészülte után a Filozófus el-
utazna Oroszországba, és ott megvitatná a fordítókkal a problémákat, ha szükséges, latinul is.

A vállalkozókedv már-már a fantasztikum határát éri el. Igaz, a munka részben az *Enciklo-
pédiá*-n alapulna, de egyszersmind lényegesen bővebb, átfogóbb lenne.

Beckoj is, Falconet is kitérő választ ad. *Engem akarnak, nem a munkámat*, vélekedik Diderot.
Előbb-utóbb rá kell szánnia magát az útra.

Jó ideig halogatja, különböző indokokra hivatkozva. Felesége beteges. (Ez igaz, és Diderot-
né, ha a kólika gyötri, csak férje főztében bíz.) Előhozakodik lánya oktatásával, nevelésével.
(Nyomós érv, hiszen de Vandeulné, visszapillantva fiatalságára, bármennyire igyekszik is
mentegetni anyját, megállapítja „Emlékezései”-ben, hogy „örökös zsémbelésével pokollá tette
otthonunkat, amelyben apám volt a vigasztaló angyal”.). Sőt szót ejt, apja idős kora miatt némi
restelkedéssel, apja barátnőjéről, aki „százszorta drágább életénél”.

De van egy olyan oka is, kivált 1768-1770 közt, amelyről a Filozófus érthetően hallgat. Az öregedő Diderot szerelemre lobbant. Ez a naplemente előtti érzelem elhalálozott barátja, Damilaville szeretőjéhez, de Maux-néhoz fűzi, neki ajánlja önportréjának is beillő kései színművét, amelynek címe *Jó-e, rossz-e?*

Az asszonyt tizenkét esztendősen adták férjhez egy javakorabeli jogászhoz. Kényszerű házasságáért a jelek szerint bőségesen kárpótolta magát. Férjzett lánya van, maga jóval túl a negyvenen, amikor a Filozófus lángra lobbant. Ő, aki úgy viszolyog az utazástól, a sivár és zajos Bourbonne fürdőben tölt két hónapot, mert de Maux-né és lánya ott kúrálja magát. (Ekkor készül el *A két bourbonne-i jóbarát* vázlat.) Az adatok arra vallanak, hogy a hölgy nem érte be a Filozófussal, új viszonyt kezdett, de a neves író is meg akarta tartani: *Inkább higgyem őt állhatatlannak, mint tisztességtelennek*, kesereg a kétségbeesett szerelmes Grimmnek. *Ismerje el, barátom, hogy legalábbis nagyon könnyelműen bánnak velem, ismerje el, hogy ebben a magatartásban nyoma sincs a gyöngédségnek...* És a feljajdulás: *Elmondhatatlan, mit szenvedtem, amióta visszajöttem. A kényszerű munka elfoglaltsága nélkül, azt hiszem, megőrülnék.*

Maux-né, aki *nem* őrizte meg Diderot leveleit, vonzó jelenség lehetett, mert a Filozófus 1778-ban egy tréfás verses önvallomást intézve hozzá azt írja, hogy az asszony még tizenöt évig a bolondját járathatja vele.

És Sophie? A barátnő, aki százszorta drágább neki életénél? Bizonyára így érezte. Így volt igaz. Tudta, hogy az egyik ember nem lehet a másik kizárólagos tulajdona. Vallotta, hogy jogunk van boldogságra törekedni, ha nem ártunk vele másnak. Az, ami barátnőjéhez fűzte, mélyebb, több, igazabb volt az idős korában rászakadt szenvedélynél. Nem hazudott, amikor azt írta neki: *Jó napot Volland kisasszony, szívem változatlan, így mondtam magának, és nem hazudok...*

*

És még egy ok az utazás halogatására: Angélique férjhezmenetele.

A gondos apa többfelé is próbálkozott, és milyen méltatlankodó, hosszú leveleket eresztett meg, hogy terve nem sikerült! Végül a Caroillon család legkisebb fiánál állapodott meg, aki apja birtoka után felvette a Vandeul nevet. A vőjelölt háromszor is felutazott Langres-ből Párizsba. Ott állt a zongora mellett, amikor Angélique játszott, és lapozta a kottát. A harmadik párizsi tartózkodás alatt megkérte a kezét.

Nanette százféle hibát talált a fiatalemberben; Angélique a szép hozományával különb házasságra számíthat. Az abbé tiltakozó levelet menesztett: a lány világi nevelést kapott, az ifjú alig jár templomba, az ilyen frigy felett nem lebeg az Úr áldása.

A friggyel egyelőre várnak, a szülők anyagi ügyekről tárgyalnak. Ráadásul a Filozófus, aki annyit buzgólkodott lánya férjhezmenetele érdekében, hirtelen megretten a gondolattól, hogy gyermeke elkerül a háztól. Nem kell sietni az esküvővel, Angélique korához képest fejletlen. Megírta nővérének, aki baráti kapcsolatot tart fenn Caroillonékkal, hogy várjanak még a házassággal két-három esztendeig. *Közd a családdal, hogy ezt a kikötést az előrelátás sugalmazza.*

Vandeul kitart, időnként megjelenik Párizsban. Diderot áradozva dicséri jövődöbéli vejét: értelmes, művelt, kiváltképpen a természettudományok érdeklik, egész lényé szívjóságra vall. Csak az a bökkenő, hogy még nem talált állást.

Vandeulnek állás kell. Diderot elment érdekében Neckerhez, a svájci származású dúsgazdag bankárhoz. Az idomtalanul elhízott Necker - felesége szerint eltévedt oroszlán a rókák és farkasok közt - furcsállta ezt a nagy buzgóságot. - Miért ragaszkodik annyira ahhoz a vidéki

fiatalemberhez? - A szavam köt hozzá, szereti a lányomat, a lányom is szereti, és nem tartanám becsületes eljárásnak, ha ok nélkül visszavonnám tőle a lányom kezét. - Beszélni fogok d'Aiguillon herceggel - mondta végül a bankár.

A kegyvesztett Choiseul utóda nemsokára hívatta Vandeult, de egyelőre be kellett érnie az állás reményével. S a szerelmes vidéki ifjúnak közben megnőtt az étvágya, új meg új anyagi kikötéssel hozakodik elő. Már három házassági szerződést fogalmaztak. Végül nem akar belemenni a közös jövedelembe.

Ez a vonakodás felbőszítette az apát. Ő helyezi el a vőlegényt, tekintélyes hozományt ad, és Caroillonék különválasztanak a jövedelmet. Nővérével üzent a családnak: *Angélique szereti Vandeult, de azt nem szereti, hogy alku tárgya lett; ha az ifjú így folytatja, hamarosan meg fogja vetni, s akkor vége a szerelemnek, ha kényszeríteni próbálnám, akkor se menne hozzá.*

Caroillonék végre engednek, de cserébe sürgetik az esküvő időpontját. A gondos apa anatómiai órákra járatta lányát, hogy se a házaselet, se a jövődöbeli anyaság ne érje készületlenül. Angélique ír nagybátyjának Langres szegénynegyedébe - a pap odaköltözött, hogy a szűkölködők közt élhessen -, és felkéri, hogy eskesse őt össze jövődöbelijével. Az abbé tudatja vele, hogy az esketést nem vállalja, s otthona a házaspár, valamint Angélique apja előtt a vallás okán zárva van.

Szent Prófétám, holnap öt és hat óra közt emelje két kezét az égnek, áldást kérve mindannyiunkra, írja az apa Grimmnek. Mennyire örült volna a lányom, ha ott láthatja Magát a templomban! Amióta csak eszmél, az anyja egyetlen jó barátot sem tűrt meg a közelében, most az esküvőjén is ezt teszi. Nem szeretném, ha ez a bántó és megdöbbenő magatartás olyan fájdalmasan érintené Magát, mint engem meg a fiatalokat.

Az esküvő után rátört a kétségbeesés. Sophie vidéken, Grimmnek meneszt néhány sort. *Barátom, egyedül vagyok, s egyre csak a magányomat érzem, de bánatom nem csupán a magányomból fakad. A gyötrelembe az is belevegyül, hogy Angélique nemcsak engem szeret. Ki hinné, hogy egy értelmes apa ilyen ostobán féltékenykedhet. Szembenéztem magammal, ki-nevettem magam és megkönnyebbültem.*

Az esküvő után néhány nappal nem állja tovább, látnia kell gyermekét. Azzal az ürüggyel toppan be, hogy hozott egy ezüst kávéskannát. Hordja az ajándékokat, vázát, gyertyatartót, fajanszokat. Váltig dicsekszik a fiatalokkal, Angélique csinosabb, mint valaha, két hónapba se telik, s olyan remek háziasszony válik belőle, mintha egész életében csak a háztartással foglalkozott volna; korán kel, kihasználja idejét, ellenőrzi a cselédeket. A férje remek ember, az egyetértés tökéletes.

Mire az ősz Sophie-t visszahozta Párizsba, előbukkannak a remek ember árnyoldalai. Parádézni akar feleségével, társaságbeli tucatárut, divatbábot faragna az elmélkedő, csendes élethez szokott Angélique-ből, akinek ez nincs ínyére. A bánatos apa Grimmnek panaszkodik. *Barátom, a vőm a gyermekemet üresfejű, jelentéktelen, fennhéjázó babává akarja silányítani, aki csak nyafog, cicomázkodik, rágalmaz, kelleti magát. Nem bánom, csináltasson neki új ruhákat, ha az, ami van, nem elegendő, de mi szükség rá, hogy a ruhát elborítsa a fodor, rücsszalag és csipke? Mért kell annyi pénzt elherdálni rongyokra? És ami a legfájóbb, ez a vő, aki vőlegény korában átszellemült arccal lapozta a kottákat, újabban fullánkös megjegyzéseket ereszt meg, hogy Angélique annyit veri a billentyűket.*

Vandeulnek még mindig nincs állása, a járadékokból költekezik. A Filozófus mozgósít mindenkit, aki számba jöhet, a késműves se lehetett volna kitartóbb, gondosabb. Végül Necker segít, állást szerez, és remény van rá, hogy Vandeul előbb-utóbb megkapja a királyi hercegek vasbányáinak és vasműveinek igazgatását.

Diderot hatévi halogatás után rászánja magát az oroszországi útra.

1773. június 11-én elindult. Feleségének felhatalmazást adott, kéziratait Naigeonra bízta.

ÚTON

Maga mögött hagyott hazája mélyponton. A király egyre mélyebbre süllyed a kicsapongásba. Az elhalálozott Pompadour kegyencnői helyét a párizsi alvilág szülötte, a pénzen árult Jeanne Bécu foglalta el, akit szeretője és forgalmazója, a kalandor Dubarry gróf, saját maga házasságán, feleségül adott fivéréhez, hogy a nő udvarképes legyen. A találkahelyek egykori áruja dönt miniszterek sorsáról, kegydíjakat osztogat. A színelőadásokat és ünnepélyeket, amelyekkel Pompadour szórakoztatta az uralkodót - olykor személyesen is fellépett -, a hírhedt Szarvas-hárem váltotta fel. A züllött közállapotokkal gazdasági romlás párosult. Az 1770-es éhínség országos méretűvé nőtt - a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* is megörökítette, és szó lesz róla Diderot egyéb írásaiban is.

A hatalom - gyakran megismétlődő jelenség - az erős kéz politikájával próbálkozik. A válságra elnyomással és megfélemlítéssel válaszol. Az új államminiszter, Maupeou indítványára 1771 januárjában feloszlatták a Legfelsőbb Politikai Bíróságot, amely a királyi rendeleteket beiktatta, tagjait száműzték Párizsból. A Filozófus, akinek bőségesen volt oka pálcát törni a makacsul konzervatív, elfogult testület felett, mégis teljes súlyával méri fel az intézkedést. A Legfelsőbb Bíróság tagjai tisztségüket pénzen vásárolták meg, s ez bizonyos fokú (igen csekély) függetlenséget adott nekik. Az újonnan kinevezettek egyértelműen a kormány végrehajtó szervei.

A további intézkedésekkel a törvényességnek még a látszatát is megsemmisítve a kormány a nyílt diktatúra útjára lépett. A gazdasági liberalizmusért, a földművelés reformjáért küzdő fiziokraták folyóiratát betiltották. A pénzügyminiszter, Terray abbé a költségvetés roppant hiányának terheit a lakosságra hárította. *Olyan válságos állapotba jutottunk, amely vagy rab-szolgaságba, vagy szabadságba torkollik*, írja Diderot Daskova hercegnőnek, II. Katalin egykori barátnőjének és segítőtársának a trónra lépésben, aki félig-meddig kegyvesztetten utazgat Európában. És 1771-ben egy levélben keserűen jegyzi meg, hogy maga körül süllyedő népet lát, amely ostobaságba és nyomorúságba száll alá.

Diderot-t hazájának közállapotai is arra készítetik jóllehet következetes ellenzője az abszolutizmusnak -, hogy reményeivel a teljhatalmú, de a felvilágosodás eszméit hangoztató II. Katalin felé forduljon.

Brüsszelen át érkezett Hágába, ahol a volt párizsi orosz követ, Golicin herceg fogadta, akit Hollandiába helyeztek át. A *Megtévesztés* című, néhány évtizede megtalált Diderot-dialógusból is tudjuk, hogy baráti kapcsolat fűzte a herceghez.

Három hónapot töltött a követség épületében, közben ide-oda utazgatva, múzeumokat látogatott, tudósokkal találkozott, jegyzeteket készített a közigazgatásról, az iparról, földművelésről, a gépekről, a kereskedelemről, ámuldozott a házakon, amelyeket kívül fecskendővel, belül spongyával mosnak tisztára, megállapította, hogy a lakosság sok teát, kávé, csokoládét fogyaszt, hiányolta a csinos nőket, s elragadtatva írt a cári követ feleségéről, aki fiatal, vidám, elmés és vonzó külsejű, számos nyelven beszél, zeneértő, s *úgy énekel, akár egy angyal*. Életében először látta a tengert - már megérkezése napján kikocsizott Seveningenbe, hogy *Neptunust és az ő hatalmas birodalmát* üdvözlje. Hollandiában ismerkedett meg a hírneves németalföldi tudóssal, Hemsterhuusszal, aki született pantomimosként jellemezte az élénk taglejtésekkel és mimikával beszélő Filozófust.

Minél jobban megismerem ezt az országot, annál inkább megszokom, írja. Semmi kedvet nem mutat a továbbutazásra. A benyomások során a vonzó új ismeretségeken kívül munkája is köti. Kiváltképpen termékeny időszak. Itt írja az *Első szatírá-t*, amelyben főként az emberek nyáj-ösztonével foglalkozik, dolgozik a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá-n*, a *Színész-paradoxon* végleges szövege itt alakul ki, s olvassa - tollal a kezében - Helvétius posztumusz munkáját, „Az emberről”-t, amelyről rövidesen megírja politikai, társadalmi nézeteit kifejtő művét, a *Helvétius cáfolatá-t*.

Helvétius könyvének előszavát, diplomáciai bonyodalmak okozóját eleinte Diderot-nak tulajdonították a francia kormánykörök. A II. Katalinnak ajánlott előszó keményen bírálta a hazai közállapotokat, s a francia kormány kiváltképpen sérelmezte, hogy Golicin herceg tiszteletpéldányokat osztogatott Helvétius munkájából. A francia érzékenységet joggal sebző részlet így hangzik: „Ez a nép nem válhat újra hírnevessé francia néven. Ez a lealacsonyodott nemzet Európa szégyenfoltja lett.” A francia külügyminiszter tiltakozó jegyzéket menesztett a cári udvarhoz akkreditált követéhez, utasítva, hogy adja át Panyin kancellárnak. A jegyzéket ezzel a mondattal zárta: „A Király bízik a rendszabályokban, amelyeket Ő Császári Felségének önnön méltóságának és hírnevének érzete sugall ez alkalomból.”

A csípős hangú külügyminiszteri jegyzékre a kancellár hasonlóképpen válaszolt. Leszögezte, hogy Golicin herceg nem olvasta Helvétius könyvét, következésképpen előszavát sem ismeri - ami igencsak kétséges -, egyébként pedig Oroszországnak ennél sokkal rosszabb sajtója volt Franciaországban. Panyin nyilván Chappe abbé Oroszországról, főként Szibériáról szóló útikönyvére célzott. A francia követ riposztzott; megkérdezte, hogy vajon az oroszországi útleírást őfelsége XV. Lajosnak ajánlotta-e a szerző, s a francia követ buzgólkodott-e terjesztésében.

Rövidesen tisztázódott, hogy a bevezetés nem Diderot-tól származik, de az udvarból kiszivárgó hír óvatosságra intette. Tudta, hogy Versailles-ban nem nézték jó szemmel utazását. A Necker házaspárnak fülébe jutott, hogy a király Dubarrynál egy zártkörű vacsorán azt kérdezte: - Mit akar Diderot Oroszországban? Úgy tudom, nem olyan vagyonos, hogy ilyen hosszú útnak nekivágjon. Azt felelték rá, hogy az utazás költségeit a cárnő viseli. A király d'Aiguillon herceghez fordult. - Erről ön egy szót sem ejtett előttem. - Nem láttam benne politikai vonatkozást, felség. - A király bosszús volt. - Diderot a filozófustábor követe lesz külföldön, s ártani fog, ahol csak tud.

Egy udvaronc elfogató parancsot ajánlott, de a király leintette: - Nem akarom a cárnő kedvét szegni Diderot miatt. Nem bánom, utazzék Diderot Oroszországba, de az Akadémiámba be nem teszi a lábát. Ott nem tűrök meg több filozófust meg ateistát.

A Filozófus egyelőre olyan jól érzi magát Hollandiában, hogy egyre halogatja az oroszországi utat. Grimm levelekben sürgeti. Az „Irodalmi Tudósítások” mozgékony és igencsak alkalmazkodó szerkesztője Pál trónörökös menyasszonya, Vilma hessen-darmstadti hercegnő kíséretének tagjaként készül az orosz fővárosba az esküvőre. Azt tervezte, hogy előzőleg Berlinben találkoznak Diderot-val, ott néhány napot II. Frigyes udvarában töltenek, s együtt érkeznek a cárnőhöz, csak hogy Diderot-nak semmi kedve a porosz királynál tisztelegni. Frigyes Európa bajkeverőjének tartja - nem alaptalanul -, és gyűlöletes előtte az a módszer, ahogyan az uralkodó a felvilágosodás leple alatt a zsarnoki hatalmat gyakorolja. A porosz uralkodót célozta meg *Egy zsarnok ellen* című írásában, amely Dieckmann kutatásai révén bukkant napvilágra annak a bizonyos normandiai kastélynak a szekrényéből. II. Frigyesről szól bökverse is - feltehetően 1765-ben vetette papírra -, amelyben megjósolja, ha a király még tíz évig marad a trónon, csupa gyilkosból, rabszolgából és vigécből fog állni az ország.

D'Alembert berlini útjának tapasztalatai sem lelkesítették. A király vendégének, Akadémiája tagjának poggyászát módszeres alapossggal motozták végig a határon, matematikajegyzeteit titkosírásnak minősítve el akarták kobozni, s csak akkor kapta vissza őket nagy nehezen, amikor kérésére előkerítettek egy matematikában jártas porosz tisztet.

Ugyan miféle eszmecserét folytathatna a Filozófus a porosz királlyal, aki egy kaszárnya-államban hirdeti a felvilágosodást!

Jellemző II. Frigyesre, hogy először meghívásokkal halmozta el Diderot-t, majd mikor látta, hogy végképp elkerüli udvarát, sértő, sőt megvető lekicsinyléssel nyilatkozott róla.

Grimm jó ideig reménykedett a látogatásban, mert írt gróf Nesselrodénak, Frigyes kamarásának, tartva a Filozófus indulatos természetétől, s a kamarás jóindulatába ajánlotta barátját, arra kérve: „Késztesse rá, hogy azt tegye, amit kell, és csupán azt. Kérdezze meg tőle, miért nem írt még.”

Barátságukban - amely Grimm részéről soha nem volt oly őszinte, oly mély, mint Diderot részéről, ilyen érzés nem is telt tőle - a berlini látogatás elmaradása az első túske.

Grimm már régóta úton van Szentpétervár felé a menyasszony kíséretében. A cárnő türelmetlenkedik. Követétől értesült, hogy leendő vendége regényt ír, Helvétius hátrahagyott művéhez készít jegyzeteket, naponta sétál a tengerparton, ellátogatott Utrechtbe és Amszterdamba, s elzarándokolt ahhoz a házhoz, amelynek egyik szobájában a felekezetéből kiközösített Spinoza lakott. Végül a franciaországi gyógyfürdőről hazatérő cári kamarás, Nariskin herceg készíti útra a késlekedő Filozófust. 1773. augusztus 20-án indulnak el.

A kamarás igyekszik szórakoztatni a neves vendéget. A Napkirály udvarába illő ékes franciásgal társalog. Lelkes híve a felvilágosodásnak, a cárnőről is sokat beszél. Őfelsége bámulatosan rövid idő alatt elsajátította az orosz nyelvet. Trónörökösné korában a hajnali órákban felkelt, és fel-alá járkálva hosszú szövegeket tanult meg szórul szóra, hogy az orosz fordulatokat elsajátítsa. Őfelsége dolgozószobájában, a Téli Palotában és az Ermitázsban egyaránt ott látható az aranyméhecske: az uralkodónő a szorgalom megtestesítőjét választotta jelképpül.

Sietniük kell, Nariskint kamarási tisztsége parancsolja a trónörökös esküvőjére, az éjszakákat is nagyrészt úton töltik, olykor negyvennyolc órát utaznak egyfolytában. Diderot-t gyomorgörcs gyötri, elbóbiskolva a saját kiáltására riad fel: azt álmodta, hogy Angélique - másállapot volt, amikor elvált tőle - belehalt a szülésbe.

Útközben kétszer betegedett meg. Narvában a német doktor a gyógyszeren kívül pihenőt rendelt, de reggel indultak tovább.

SZENTPÉTERVÁR

A síkságon véges-végig hatalmas, egyforma épületek apró ablakkal: a kaszárnnyák. Nagy Péter uralkodása alatt épültek. *Franciaországban a templomi szószékektől, Péterváron a kaszárnnyáktól rettegek*, mondja majd Diderot a cárnőnek.

Faházak bukkannak fel a mezőkbe torkolló utcákon és olaszos barokk meg kecsesen rokokó paloták, ötvenhárom napja van úton, elgyöngült a kimerültségtől. Falconet otthonában majd kipihen magát. Megállapodtak, hogy nála fog megszállni.

Benyit a házba, támolyog a fáradtságtól. Nariskin inasa lerakja a kezításkát, a poggyász a vámnál maradt vizsgálaton. A kályhapadkán gunnyasztó szolgának kézzel-lábbal magyarázza, hogy hívja gazdáját, és leroskad egy ülőhelyre. Falconet megjelenik és közli, hogy nem tudja

befogadni; fia egy hónapja érkezett Londonból, a Diderot-nak szánt szobában lakik, üres ágy nincs.

Falconet-nak többször is át kellett dolgoznia a készülő szobrot, Beckoj legutóbb túlonatúl monumentálisnak ítélte. A szobrász különböző okokból, amelyekben saját természetének, csípős megjegyzéseinek is része volt, félig-meddig kegyvesztett helyzetbe került. Elkeseredetten úgy érezte, hogy vesztére jött Szentpétervárra, hiszen biztos jövedelemről, megbecsült állásáról a sèvres-i porcelángyárban mondott le az emlékmű miatt. Az elcsigázott Diderot kituszkolása mégsem menthető a szobrász nehézségeivel, jöllehet a Filozófus igyekezett mehtegetni Falconet-t a felháborodott Nanette előtt, akinek indulata még a művész barátnőjére, a nála lakó fiatal és tehetséges szobrásznőre, Collot kisasszonyra is kiterjedt. Diderot csillapította feleségét, de alighanem Angélique-nek volt igaza, amikor azt írta, hogy apja „haláláig megsebződött”.

Mily pillanat lesz, midőn ajtaján kopogtatva belépek és karjaiba vetem magam, írta Párizsból a szobrásznak a Szentpétervárra készülő. A megérkezett tintát, tollat és papírt kért és néhány sort küldött Nariskin hercegnek, válaszát várva, hogy megszállhat-e nála. A fővárosban volt ugyan egy francia fogadó, de elgyötört állapotában nem érzett elég erőt magában, hogy oda-menjen. Falconet háza az Ermitázs közelében volt, a Névával párhuzamos utcában. Hamarosan megérkezett Nariskin fogata, hogy a hercegi palotába vigye az utast. A kamarás, akárcsak fivére és sógornője, kitüntető szívélýességgel fogadta Diderot-t, aki egész pétérvári tartózkodása idején náluk lakott.

Másnap harangzúgásra és ágyúlövésekre ébredt; kinézett az ablakon. Előtte az Izsák tér, a katedrális, paloták. Ha a kimerültség nem tartóztatná, akkor sem mehetne le az utcára. Poggyásza még mindig a vámon, parókáját elhagyta útközben.

Szobájából láthatta a lakodalmas menetet. „Az idő kivételesen szép volt”, tudósítja az utókort Sir Gunning angol követ. „A verőfény kiemelte a fogatok és öltözékek fényűző pompáját, ezt a felülmúlhatatlan nagyszerűséget.” Két hatlovas hintón a jegyespár, fehér és ezüst az egyik fogat, ezüst és fekete a másik, a cárnő nyolclovas hintója csupa bíbor és arany.

A hangok és színek kavargásában Diderot előtt talán felbukkant a kaszárnnyák övezte főváros mögött, amelyet egy uralkodó építtetett fel, az óriás birodalom. Kezdetlegesebb világ, mint az, ahonnan érkezett: ósanyag, felgyülemlett lehetőségek lappanganak benne.

Talán végiggondolta, összegezte magában mindazt, amit a cárnőről tud a Rulhière írásából, Katalin egykori bizalmasa, Daskova hercegnő elbeszéléséből, Beckoj és Nariskin áradozásaiból, epés megjegyzésekből, Katalinnak Voltaire-rel folyó levelezéséből, amelynek egy-egy részlete szájról szájra járt.

Tizennégy éves korában érkezett a cári udvarhoz szegényes kelengyével, civakodó anyja kíséretében - akkor még Sophie von Anhalt-Zerbstnek hívták. Házasságát a porosz király határozta el. Erzsébet cárnő, Nagy Péter lánya kiszámíthatatlan volt, bárdolatlan és félelmetes. Katalintól még a szülőágyon elvették fiát, évente kétszer láthatta. Férje lépten-nyomon megalázta, esztendőök hosszú során át a magány és a szenvedés volt tanítómestere. Daskova hercegnő, akivel Diderot Párizsban ismerkedett meg, azt mondta, az egész udvarnál két művelt ember volt: Katalin és ő. Egymásra kellett találniok. Kezdetől fogva csodálta esztét és lelkierejét. III. Péter iszonyú volt és nevetséges. Naphosszat katonásdit játszott bábokkal, oldalán karddal, kezében korbáccsal járt-kelt.

Rulhière szerint az összeesküvésnek két szála volt: az egyik a hatalomra törő Orlov-csoport, a másik a felvilágosodás felé hajló főnemesség, ehhez tartozott Daskova. A két csoport nem tudott egymásról, de a szálak Katalin kezében futottak össze.

Azon a júniusi estén, amikor az Orlov testvérek vezette összeesküvők egyike részegen kifecsegte, hogy a cárt le fogják mondatni, a meggondolatlant menten letartóztatták, s míg a kínvallatás folyt, a szabdalt arcú Alekszej Orlov gróf, Katalin kegyencének, Grigorijnak a fivére Petrodvorecbe vágatott az ott időző cárnéhoz. A cári gárdának le kell tenniük a hűségesküt az új uralkodónőnek, mielőtt a kínvallatás kiszedné a fogolyból a részleteket.

A szabdalt arcú hajnaltájt érkezett a nyári palotába, és rendelkezett, hogy azonnal keltsék fel a cárnét. Katalin hintóba ült. Tudta, hogy az életével játszik. Az Izmajlovói Ezred kaszárnýája előtt kiszállt a hintóból; a tábori pópa feléje ment a kereszttel. III. Péternek nem bocsátotta meg az ortodox egyház, hogy csak színleg tért át, s a Téli Palotában evangélikus templomot rendezett be, sőt egy ortodox istentiszteleten nyelvet öltött. Katalin letérdelt, megcsókolta a keresztet, a pópa megáldotta a felettébb igazhitű Jekatyerina Alekszandrovnát, az orosz birodalom cárnőjét.

A gárdaezredekben az Orlov fivérek befolyása érvényesült, a katonák felesküdték. Péter lemondott, és mielőtt az Orlovok felügyelete alatt elindult volna birtokára, ahová II. Katalin száműzte, úgy hírlett, engedélyt kért, hogy majmát, hegedűjét és szeretőjét magával vihesse. A cárnő csak a majmot és a hegedűt engedélyezte. Péter egyiknek se vette sokáig hasznát. Megfojtották.

AZ ESZMECSERÉK

Egyes források úgy vélik, hogy a Filozófust a Téli Palota bálján mutatták be a cárnőnek. A díszöltönyök, uniformisok és estélyi ruhák, az ékszerek és rendjelek pompájában az ő fekete öltönye volt az egyetlen sötét színfolt.

„Észak Szemirámisza” negyvenegyedik évében járt, és rettegésben eltöltött fiatalságáért bőségesen kárpótolta magát. Grigorij Orlovon, aki trónra segítette, régóta túladdott, Vaszilcsikovot nemrég menesztette, Potjomkin még nem volt soros. Diplomatak jelentése szerint arcán a nyájas derű mögött ebben az időben fáradság bujkál: Pugacsov felkelése terjed. Egyelőre titokban tartják, újév napján adnak ki majd először jelentést róla orosz nyelven.

Őfelsége Brutus lelkét egyesíti Kleopátra bájaival, írja a Filozófus Daskova hercegnőnek. A cárnő baráti hangon beszélget vele naponta kettőtől ötíg a nemrég épült Ermitázsban, ahol bizalmasait fogadja. Az udvari etikettet kizárták innen. Az előcsarnok falán francia nyelvű felirat: „Foglaljon helyet, ha jólesik, oda üljön, ahová tetszik, és ne várja, amíg százszor elmondják: a ház úrnője nem kedveli a ceremóniát. Érezze magát mindenki otthon!”

A cárnő dolgozójában folyik kettőjük közt a társalgás, de az aranykilincsre nyíló ajtón túl Panyin kancellár vagy megbízottja hegyezi a fülét és szolgáztatja a híreket az angol követnek.

A francia követ sem tétlenkedik, miként d’Aiguillon hercegnek küldött leveléből megállapítható. Jelenti a külügyminiszternek, hogy a Filozófust a cárnő naponta fogadja ebéd után, és hozzáfűzi: „Közöltem Diderot úrral, mit várok egy francia embertől. Megígérte nekem, hacsak lehetséges, eloszlatja az előítéleteket, amelyeket az uralkodónő irányunkban táplál, és megvilágítja előtte, hogy dicsősége fényét növelné a szoros kapcsolat azzal a nemzettel, amely más nemzetnél jobban tudja értékelni Ő Császári Felsége kiváló tulajdonságait.”

D’Aiguillon herceg postafordultával válaszol, „Ön igen helyesen járt el, hogy buzdította Diderot urat. Nem tudom, lehet-e eléggé számítani nézeteire, hogy feltételezzük: azokhoz az elvekhez fogja tartani magát, amelyekre Ön emlékeztette.”

A követ állítólag azzal is megbízta a Filozófust - a Bastille-jal fenyegetve, ha netán vonakodna -, fejtse ki a cárnőnek, hogy Versailles bevégzett tényként elfogadta Lengyelország

részleges felosztását. Diderot ezt meg is tette, de a saját nevében a Lengyelország testén osztzkodó három hatalmat, Ausztriát, Oroszországot és Poroszországot farkasoknak nevezte, és kijelentette, hogy a zsákmány előbb-utóbb súlyos viszályok oka lesz. Társadalmi és erkölcsi nézeteit summázó művében, az *Értekezés Claudius és Néró uralmáról* is elítélően szól Lengyelország megcsonkításáról: *Jóllehet napjainkban tapasztaltuk, hogy uralkodók eladják alattvalóikat és egymás között felosztanak tartományokat, egy emberi közösség nem nyáj.*

Valahányszor belépett a dolgozószobába, a cárnőt már ott találta. Nem olyan méltóságteljes, mint Katalin anyai barátnője, Geoffrinné, a tükörgyáros özvegye, akire az uralkodónő egy kissé neheztel, hogy Lengyelországból, ahol a királyt, Poniatowski Szaniszlót kereste fel, nem látogatott el udvarába; igen jártas az irodalomban, sőt maga is ír, a Szmolnij intézet ifjú növendékei számára készült színművét bírálatra adta át könyvtárosának. A cárnő közvetlennek tetszik, és kifürkészhetetlen.

A Filozófus, akinek oly kifinomult érzéke volt a *mögöttesre*, alighanem felmérte magában Katalin életét, a rettegetésben töltött évtizedeket. Láta mögötte Erzsébet cárnőt, aki bukott kegyenceit kínpadra vonatta, a satnya, iszákos, félkegyelmű férjét, aki gyűlölte, mert mérhetetlenül több volt nála, Grigorij Orlovot, a szerető és cinkostárs gránitarcát, a megfojtott, torkametszett, kivégzett, életfogytiglan klastromba zárt cári családtagok sorát, a pestisjárványokat, Pugacsovot, aki III. Péternek adta ki magát, s ha az ellesett hírek igazak, majd akkora területen fosztogat és perzsel, mint maga Franciaország.

A cárnő is, a Filozófus is mást akar. II. Katalin elsősorban kulturális terveket, pedagógiai reformokat vár Diderot-tól, aki nagymértékben emeli udvara szellemi rangját; értékeli és élvezi könyvtárosa bámulatos tudását, eredetiségét, villódzó, sokfelé vágó gondolatait, és szeretné birodalmában tartani. A Filozófus reformterveivel ki akarja emelni elmaradottságából ezt az óriási birodalmat.

Beszélgéseiket, igaz, valójában Diderot fejtegetéseit hiteles dokumentum őrzi. A vendég ugyanis jegyzeteket készített eszmecseréikről, s ezeket összegezve átnyújtotta elutazása előtt a cárnőnek. Az uralkodó, aki részint nagy figyelemmel, részint színlelt türelemmel hallgatta könyvtárosát, sutba dobta az *Eszmecserék II. Katalinnal* (Entretiens avec Catherine II) című kéziratot művet, amelyet a Szentpéterváron kutató Tourneux ásott ki a feledésből és tett közzé 1899-ben.

A cárnő és a Filozófus eszmecseréinek alapja részint Montesquieu nagy hatású műve, „A törvények szelleme”, amelynek nyomán készült és soha el nem készült II. Katalin alkotmánya, részint pedig a fiziokrata tanok. A cárnő az utóbbiaktól remélte birodalmában az elmaradt földművelés és a kezdetlegesnek is alig mondható ipar fejlődését, de óvatosan azt is latolgatta, hogy a gazdasági liberalizmusra törekvő fiziokrata eszmék számos ponton ütköznek az Oroszországban kiváltképpen erős feudális kötöttségekkel.

Lánglelkű reformer - bár a jelző fellengzős, ez esetben a helyén van - áll szemben a reformokra törekvő, de a nehézségekkel nagyon is számoló egyeduralkodóval, aki nemcsak ragaszkodik egyeduraltmához, hanem meggyőződése, hogy ragaszkodnia *kell* hozzá.

Diderot tudja, hogy a hatalom kelepce is; mélyrehatóan fejtegeti II. Katalinnak, hogy az uralkodó tettei gyakran bonyolult kölcsönhatások függvényei, tapintatosan felmentve a cárnőt, s egyszersmind utat is mutatva: megosztott hatalom és felelősség az uralkodó és a nemzet közt. Önbecsülésére is hatni akar: - *Felség, az értelmes ember tudja, milyennek kellene lennie a társadalomnak, a tapasztalt azt tudja, hogy milyen, s a lángész tudja, miként kell megváltoztatni, hogy jobb legyen.* Legeredetibb gondolatait, legmerészebb bírálatait, javaslatait a *Denis, a Filozófus révedezései* címet viselő fejezetben fejti ki.

Levelek és memoárok részletei érzékeltetik II. Katalin benső magatartását az eszmecserék folyamán. *Néha százesztendőös bölcsnek látom, máskor tizenkét éves gyermeknek*, mondja könyvtárosának. Úgy hallgatja, mint *buzgó iskolás lányka szigorú mesterét*, de végül leinti.

Az összefogott szerkezetű *Eszmecserék* - Diderot ezúttal nem csapong, nem a „lappangó rendnek” engedelmeskedik, nyilván tekintettel van II. Katalin pedánsan módszeres elméjére - gondolatilag három részre tagozódnak. Ismertetik és bírálják a korabeli Franciaország helyzetét, visszatekintve az előzményekre; majd Diderot általánosságban rátér a szükséges reformokra, végül pedig Oroszország helyzetére, kérdéseket tesz fel, s most már ezekkel kapcsolatosan fejti ki reformterveit.

Az elfajzott ember (Maupeou) bevezette állapotban hazája siralmas sorsra jutott. *Mi a közös miniszterünk és a nemzet közt? A miniszternek megvan a maga elgondolása, amely kétségtelenül nem a miénk.* Részben mélypontra jutott hazája helyzetéből vonja le a tanulságokat, s adja elő elgondolásait.

Példákkal bizonygatja, hogy az egyeduralom egy idő elteltével katasztrófához vezet. A készülő új törvénykönyvhöz fűzött javaslataiban, amelyeket majd Hollandiából küld el a cárnőnek, részletesen is foglalkozik ezzel a kérdéssel. Parlamentarizmus bevezetését indítványozza, és mindenekelőtt iparosítást sürget, amelynek során Oroszországban a hatalom támogatásával kialakulna a harmadik rend, a polgárság. *Amennyire lehetséges magánszemélynek belelátni az uralkodó gondolataiba, cári Felsőség titokban egy Harmadik Rend kialakítására törekszik, burkolja tanácsát udvarias csomagolásba.*

A köznevelés kiterjesztését és színvonala emelését javasolja - nézetei ebben a kérdésben találkoznak a Katalinéival.

A cárnőt meglepi, hogy könyvtárosa mennyi mindent tud birodalmáról. Tudja, hogy a földművelés elmaradott, a rossz utak miatt egyes vidékeken éhínség pusztít, máshol az elsőrangú termőföld kiaknáztatlanul marad, az öntöttvas és az acél a helytelen munkamódszerek miatt olyan silány, hogy Svédországból és német területről kell behozni, a kereskedelem nagyrészt idegen kézben, a szakemberek zöme is külföldi, kevés a mesterember, holott a palota páva-termének falikárpitja, amelybe jobbágyok szőtték bele legszebb meséiket, bizonyítja, mire képes a muzsik. Tudja, hogy a lelenházakban a tizenkét évet betöltött gyerekeknek egy rubelt nyomnak a markába és kiteszik őket az utcára, ahelyett hogy mesterségre tanítanák ki és műhelyekben foglalkoztatnák őket. A francia filozófus orosz műveltséget sürget, s a gazdasági fejlődés velejárójaként felvázolódik a jobbágyság felszabadítása.

A luxus hasznosságát és káros voltát hosszasan fejtegethette, mert összefoglalójában külön fejezetet szán rá. A probléma egyébként a „levegőben” van, francia és angol közgazdászok foglalkoznak vele, és talán a legnagyobb visszhanggal és persze elfogultan Rousseau.

Diderot a fiziokrata felfogás értelmében kétféle fényűzést: jót és rosszat vagy talán inkább hasznosat és feleslegeset, sőt károsat különböztet meg. A hasznosak új munkaalkalmakat adnak, műhelyeket, manufaktúrákat hívnak életre, tehát gyarapítják a nemzeti jövedelmet. A felesleges luxus: nagyszámú személyzet tartása, hazardjátékok, kegydíjak osztogatása, mindez valójában pocsékolás.

Záporoznak a kérdések. Oroszország lakossága az egyik adat szerint miért 18, a másik adat szerint 20 millió? Mi a lakosság összetétele? A fővárosban a paloták mögött elnyúló üres földeken s a kalyibák helyére miért nem épülnek házak, miért nem hív magához Szentpétervár mesterembereket a népből, miért nem szabadítják fel az ügyes kezű jobbágyokat? Miért nincs a főváros az ország központjában, ahol utak futnak össze? A szív sem helyezkedik el ujjunk hegyén. Szentpétervár művi metropolis, a földrajzi, gazdasági adottságok mind a hajdani főváros, Moszkva mellett szólnak. Kik vásárolhatnak birtokot? Hány szerzetesrendház van? A

zsidók ki vannak-e tiltva Oroszország területéről? Az élelmiszerek az országon belüli forgalomban vám alá esnek-e? Szabályozzák-e törvények, és ha igen, milyen törvények a földesúr és a jobbágy kapcsolatát?

A cárnő válaszol. Időnként őszintén. Birtokot csak a nemes vásárolhat birodalmában. A zsidókat Erzsébet cárnő tiltotta ki; hallgatólagosan megtűrik őket, Szentpétervár területén nyolc van belőlük. A belső élelmiszer-forgalom vám alá esik.

A jobbágyok helyzetéről - Diderot rabszolgáknak nevezte őket - olyan rózsás képet festett a cárnő, hogy a Filozófus aligha vette komolyan. Katalin a saját szemével látta, hogy a jobbágy padlásán öt-hat évi gabona termése van fölhalmozva. Vannak tartományok, ahol naponta sült pulyka kerül az asztalra, mert a tyúkot lefitymálják. S a földművelők röghöz kötött, adható-vehető szolgasorsa korántsem veti vissza a földművelést - könyvtárosa ugyanis erről is érdeklődött. II. Katalin kijelentette, hogy a földműves egyetlen országban sem ragaszkodik úgy a földhöz, otthonához, mint birodalmában.

Mindketten szerepet is játszanak, sőt olykor túljátsszák szerepüket. A cárnő megszokta, hogy a nyájasság és a bölcs megértés álarcát viselje. Amíg rettegésben élt, szerénynek látszott, amióta uralkodó, jóindulatú, tárgyalásra és méltányos vitára kész embernek. A Filozófus magyaráz, elérzékenyül, humorát csillogtatja, időnként hízeleg is, hogy célt érjen, sőt néha pojácáskodik. Grimm leveléből tudjuk, hogy túláradó érzelmeiben megragadja a cárnő karját, kezére paskol. II. Katalin kis asztalt állíttatott kettőjük közé.

Katalin így figyelmeztette a reformokat nagy lendülettel fejtegetőt: - Ön papíron dolgozik. Filozófus uram, a tollával, én emberekkel, s az ő bőrük nem olyan türelmes, mint az ön papírja. - Diderot beismerte, hogy olykor meggondolatlan, de baloldalt belül van egy szigorú bírója, az tanúsítja, hogy sosem álnok vagy gonosz, s az igaz szívre hivatkozik, amely a csalódásokon túl a jövő felé jelez.

A cárnő olykor különös kérdéseket tesz fel a Filozófusnak. Hogyan vélekednek róla Franciaországban, kivált trónra lépésével kapcsolatosan? (Mi van a kérdése mögött: gúny? többlet tudás?) Ugyan mi mást felelhet rá könyvtárosa, mint azt, hogy Katalin tehetségéről, bölcs politikájáról, határozottságáról és jóságáról, egész uralkodásáról nemcsak a felvilágosodás tábora vagy a miniszterek, hanem úgyszólván mindenki nagy elismeréssel beszél Párizsban, s a lemondott III. Pétert eszelős zsarnoknak tartják.

Katalin a porosz királyt is szóba hozza, akinek birodalmában apja tábornokként szolgált; a pártfogóból vetélytárssá vált Frigyesről mit tartanak Franciaországban.

Diderot kifejti, hogy Frigyes az udvar is, a filozófusok is egyaránt gyűlölik, de különböző okokból. A felvilágosodás hívei elvi szempontból: becstelen politikusnak tartják, Európa örökös bajkeverőjének, aki nemes eszmék mögé rejtí hatalmi céljait. Az udvar azért gyűlöli, mert Frigyes tehetséges ember és talán keresztezi Versailles jelenlegi terveit, de ha a tervek megváltoznak, nem fogja gyűlölni, csak irigyelni. Ám amikor a cárnő és a Filozófus közt felvetődik a kérdés, van-e olyan ember, aki nemcsak hajlamainál fogva, hanem eltökéltségből is gonosz, és Diderot példaként a porosz királyt nevezi meg, Katalin tüstént másra tereli a szót.

A Filozófust lelkendező, de esetlen udvaroncnak is lefestették, főként Suard „Emlékiratai” hagyták az utókorra azt a képet. Cáfolatként elegendő a cárnővel folytatott *Eszmecserék* egyetlen mondatára hivatkozni. A filozófusok politikai szerepéről szólva Diderot ezt írja: *A mindig a balsors mélypontján bekövetkező forradalmaknak olyan következményeit készítik elő, amelyek kárpótolnak a kiontott vérért.* Világosabban aligha lehetne megfogalmazni a jogos aggályok fölé emelkedő igenlő válaszát egy esetleges forradalomról és a filozófia társadalmat átalakító feladatáról. S az egyeduralkodóról ugyancsak a II. Katalinnal folytatott beszélgetésekben megállapítja: *Az egyeduralkodó, még ha a legjobb ember is, bűnt követ el,*

amikor kizárólag a saját akaratát követve kormányoz. Jó pásztor ő, aki alattvalóit egy nyáj szintjére szorítja... Szabad nemzetet nem érhet nagyobb szerencsétlenség, mint két vagy három egymást követő felvilágosult despota. Három Erzsébethez hasonló uralkodó egymás után, s az angol nemzet észrevétlenül a szolgaság állapotába jutott volna, amelynek végét senki nem láthatná előre.

Egyébként a cárnő az egyetlen, akitől értesüléseket szerez a birodalom állapotáról. A szent-pétervári Akadémia, amely őt is, Grimmet is megérkeztek után hamarosan tagjává választotta, nem ad választ Szibériáról érdeklődő kérdéseire, holott akadémiai székfoglalóján olvasta fel őket, és hallgatói meggyőződhetnek, hogy komoly ismeretek birtokában tudakozódik. Diderot több ízben szorgalmazta eredménytelenül a választ.

Általában szívélyes udvariassággal térnek ki minden felvilágosítás elől. A metropolita a megboldogult Erzsébet cárnő bibliáját nyújtja át emlékül, de nem ad tájékoztatást az egyházi ügyekről, a vámhivatal cári igazgatója, München gróf nem hajlandó nyilatkozni az importról és exportról, pedig Diderot szívhez szólóan kéri: *Bocsássa meg az alkalmatlankodást egy külföldi részéről, aki nem szeretne teljesen tudatlanul hazatérni.* A nyájas Beckoj gróf, tábornok és kamarás, nevelésügyön és irodalmon kívül másról nem hajlandó társalogni, az új törvénykönyvet előkészítő bizottság tagjai Montesquieu-ből idéznek, ha a jobbgyság különböző kategóriáiról faggatja őket, Grigorij Orlov ismeri az ország belügyeit, de elutasító merevségén megtörik minden ékesszólás.

*

Próbáljunk számot adni elfoglaltságáról. Elsősorban a mindennapos, majd heti háromszori beszélgetések a cárnővel, amelyekre alaposan felkészült, s amelyek felkeltették Grimm irigységét. Idővel Diderot maga idézi Grimm fullánkos megjegyzését: igaz, hogy a Filozófus a délutánjait, de ő meg az estéit töltötte a cárnő társaságában.

Sokat betegeskedett. Alighanem falánksága és a mozgáshiány volt az oka egyre visszatérő gyomorbántalmainak. Lánya a hideget és a nedvességet okolta: „Meggyőződésem, hogy ez az út megrövidítette életét.” Amikor egészségi állapota engedte, az *Eszmecserék*-en dolgozott, folytatta Helvétius művének cáfolatát, és modellt ült a képhez, amelyet egy helybeli festő készített róla. Oroszul is tanulgatott, bizonyos az aláhúzások és széljegyzetek egy orosz nyelvtenban, meg az orosz nyelvű könyvek, amelyeket magával vitt Párizsba. Megtekintette a Szmolnij lánynevelő intézetet, időnként meglátogatta Falconet-t - ami igazán nagylelkűségre vallott -, magasztalta a készülő szobrot és bizonyára ereje megfeszítésével eljár az udvari ünnepekre. A trónörökös német származású titkára, aki még Párizsból ismerte őt, így ír róla: „Jelen van minden ünnepségen, gálaestélyen, a bálokon, és mindig fekete öltönyt visel. Az itteniek róla alkotott ítéletét befolyásolja a különössége. Vannak, akik elragadtatással tekintenek fel rá. Mások meg azt mondják: Hát ennyi az egész?... Úgy vélem, roppantul nehéz fenntartani a nagy hírnevet és igencsak veszélyes dolgozószobánkból egy ragyogó udvarhoz kerülni...”

A kárörömrre kész udvari emberek előtt tekintélyét alighanem megnyirbálta a berlini irodalmi folyóiratban közzétett epés kritika. A cikk, amelynek szerzője feltehetően Samuel Formey, a Porosz Királyi Akadémia titkára, de sugalmazója II. Frigyes volt, lecseplte Diderot egész munkásságát. Filozófiai írásait „az értelmetlenség szövevényének”, a *Fecsegő csecsebecsék*-et „az oktalanság és illetlenség mintapéldájának” nevezte, darabjai nem alkalmasak előadásra, s elolvasásra is alig-alig, az *Enciklopédiá*-t Brucker művéből ollózták ki, de ugyancsak elmarad mögötte. A cikk kézzől kézre járt a cári udvarban.

Joggal érezte elégtételnek, hogy a cárnő felajánlotta az *Enciklopédia* oroszországi kiadását. A Filozófus szívét megdobogtatta a terv. A csonkított szövegeket helyreállítva, az orosz vonatkozású résszel kibővíve jelenne meg a mű. A cárnő úgy vélte, a munkálatok Párizsból is irányíthatók egy ideig, az anyagiakat Diderot beszélje meg Beckojjal.

Az előzetes számítások szerint az *Enciklopédia* kiadása negyvenezer rubelére kerülne a cári kincstárnak; az összeg járadéka a Filozófust illeti, aki a jó hírt sietve megírta feleségének, lelkére kötve, hogy szót ne ejtsen róla, *elsősorban azért, mert az ügylet, jóllehet valószínű, még nem biztos, másodszor gyermekeink miatt, akik nyaggatnának bennünket, hogy tőkéhez jussanak tőlünk abból az összegből, amelyet szent és sérthetetlen letétnek kell tekintenünk, és még további más okok miatt, amelyek eszedbe jutnak anélkül, hogy megemlíteném őket...* Ezúttal megéri a fáradságot ez az *Enciklopédia*, és semmi bajom nem származik belőle, mert külföldi udvarnak dolgozom egy uralkodónő pártfogása alatt. A francia kormány az ország dicsőségét és érdekét látja majd benne, és semmi mást, én meg hasznosan töltöm el életem utolsó éveit a te és gyermekeink érdekében.

Már arra gondol, hogy elköltöznék a Taranne utcából, ahol annyi emeletet kell megmászni. Csakhogy az ügylet valóban nem biztos. Beckoj, noha az *Enciklopédia*-ból befolyó jövedelmet nevelőotthonokra és árvaházakra fordíthatná, köntörfalaz, kitérő válaszokat ad, nyájasan mosolyog és nem intézkedik. A Filozófus nem tudhatja, hogy a birodalom súlyos válságba került, a Pugacsov-lázadás rohamosan terjed. A híreket szigorú titokban tartják, de diplomáciai jelentések megemlítik, hogy a cárnő trónja veszélyben van.

Diderot utolsó heteiben Szentpéterváron a jelekből ítélve passzivitásba süllyedt. Újév napja és március 5-re eső elutazása között ő, aki barátainak, ismerőseinek 20-30 oldalas leveleket is küldött, mindössze hármat írt, az egyiket Daskova hercegnőnek, figyelmébe ajánlva a francia Crillon grófot, a másodikat az orosz Akadémiának, újra választ kérve Szibériára vonatkozó kérdéseire, hiszen a tervezett *Enciklopédia* számára - jó ideig reménykedik még benne - ugyancsak szüksége van az adatokra. A harmadik búcsúlevél a cárnőnek szólt.

„Diderot úr azt mondta nekem, hogy senkinek sem ír”, közli Crillon D’Alembert-rel január végén. Testi rosszullét vagy inkább az elhatalmasodó csüggedtség az oka?

A cárnő egy görög származású követségi titkárt adott mellé kísérelül, Grimm jellemzése szerint szeretetre méltó és megbízható embert, akit Diderot igen megkedvelt.

Szentpétervári tartózkodása alatt kitért az értékes ajándékok elől, amelyekkel II. Katalin el akarta halmazni. A cárnő a hideg beálltával felajánlotta, hogy csináltasson cobolybundát az udvari szücsnél, a vendég csupán rókabundát fogadott el, amelyet egy megjegyzés szerint a polgárság alacsony rétegeiben viselnek. Katalin személyesen akart muffról gondoskodni, a Filozófus azzal tért ki, hogy szórakozott ember lévén ügyis elveszti, mire a cárnő: - Láncot varratok rá és a gallérja alá erősítjük, mint a gyerekeknek.

Utolsó találkozásukkor megkérdezte: - Mit tehetek önért? - Diderot emlékként Katalin feketészséjét kérte, a cárnő lehúzta egyik gyűrűjét. Az útiköltségre háromezer rubelt utalt ki, ami tizenkétezer-hatszáz livre-nek felelt meg. Az összeg feléből Diderot ajándékokat nyújtott át az uralkodónőnek és vendéglátóinak, Nariskinéknak.

Katalin arra kérte, ne jöjjön el utolsó látogatásra; a búcsúzás elszomorít. Diderot mellszobrát, amelyet Falconet tanítványa, Collot kisasszony mintázott a Filozófusról, dolgozószobájában tartotta.

*

Voltaire-nek küldött leveleiben II. Katalin könyvtárosát okosan magasztalta. „Képelete kiapadhatatlan, a legrendkívülibb emberek közé sorolom, akik valaha is éltek”, s egy másik levelében: „Bámulatra méltó szellem... valamennyi ember szívének az övéhez hasonlónak kellene lennie.”

Diderot halála után a Filozófus javaslatairól azt írta Grimmnek: „merő fecsegés, amelyből hiányzik a tények ismerete, az óvatos okosság, az előrelátás”... ha megfogadja, „minden fel-forgatódott volna” birodalmában.

HAZAFELÉ

A cárnő gondoskodásából új, kényelmes batárban indult útnak, amelyben aludni is lehetett. Csakhogy Mitauban összetört a fogat, a Dvinán átkelve a jég szakadt be alattuk, Diderot a veszélyen túlesve nyolcstrófás tréfás-keserű versben örökítette meg a kalandot. Útközben háziköntöst viselt, hogy öltözékére hivatkozva sehol ne kelljen látogatást tennie. A háziköntöst említette meg Hamburgban Emmanuel Bachnak, akihez levelet menesztve így mutatkozott be: *Francia vagyok. Nevem Diderot. Hazámban némi megbecsülésnek örvendek íróemberként. Néhány színművet írtam, köztük A családatya talán nem ismeretlen ön előtt. Szerkesztője vagyok az Enciklopédiának... Lányom, aki az ön szerzeményeit játssza, régóta az Ön csodálatára késztet engem. ...Pétervárról jövök, postakocsival, kabátom alatt háziköntösben és váltóruha nélkül, ha nem így volna, nem mulasztanám el tiszteletemet tenni a hírneves Emmanuelnél.*

A levél nem maradt eredménytelen, a zeneszerző megígérte, hogy dedikált szonátákat küld neki.

Kimerülten érkezett Hágába; megviselt öregembernek látszott. Ismét barátjánál, Golicin hercegnél szállt meg. Sokat aludt, hatalmas aktivitása mintha megroppant volna. Leveleiben áradozva magasztalta a cárnőt, ezúttal nem Brutus, hanem Caesar lelke lakozik benne egyesülve Kleopátra varázsával. De mennyi mindent elárul a Neckernének írott levél néhány mondata: *Nagyon bizalmasan megvalloM Magának, hogy mi, filozófusok, akikről úgy vélni, leginkább tudjuk, mi a despotizmus, csalóka képet örzünk róla. Micsoda különbség az Oudry festette tigris és az erdő ragadozója közt.*

Neckernének azt is bevallja, valójában nem látta Oroszországot, és sajnálja, hogy nem élt az alkalommal és nem látogatott el Moszkvába. *Pétervár csupán az udvar*, nagyurak palotáinak és parasztok kalyibáinak egyvelege. Igaz, hozzátehetné még, hogy a kalyibák száma sokkal nagyobb. Megérkezte előtt öt évvel Szentpétervár 5699 épülete közül mindössze 573 készült kőből.

Néhány hét múlva erőre kapott. Hazájából biztató hírek érkeztek Hágába. XV. Lajos meghalt. Utódjától, a puritán XVI. Lajostól a botrányos korrupció megszűnését várják és reformokat remélnek. Maupeou-t menesztette az új uralkodó, a felosztatott Legfelsőbb Politikai Bíróság, a parlament tisztségviselőit hamarosan visszahelyezi munkakörükbe. Diderot hajdani kollégiumi társa, Sartine, akihez barátságféle fűzi, miniszter lesz, a fiziokraták, élükön Turgot-val, aki a pénzügyek vezetését veszi kézbe, fontos helyekre kerülnek a gazdasági életben.

Úgy tetszik, a reformok kora beköszöntött.

Diderot is reménykedik, főként Turgot kinevezésének örül, bár a vetélytárshoz, Neckerhez fűzi személyes jó kapcsolat. Igen nagyra tartja Turgot-t, a cárnőnek is kifejtette, ő az egyetlen ember, aki kiemelheti Franciaországot kétségbeejtő állapotából.

Második hágai tartózkodása idején dolgozta ki az *Észrevételek*-et (Observations), teljes címén *Észrevételek Ő Császári Felsége Útmutatásához a küldötteknek a törvények készítése céljából*.

Akárcsak a legtöbb Diderot-mű, valójában ez is dialógus. Párbeszéd, vita a Filozófus és a szöveg között, amelyet a cárnő intézett az általa kinevezett küldöttekhez, akiknek feladata a törvénykönyv elkészítése. Ezt az „Útmutatás”-t Diderot minden valószínűség szerint Hollandiában olvasta el: II. Katalin kifejti benne, hogy az orosz birodalomban az egyetlen lehetséges államforma az önkényuralom, ez biztosítja a nemzet üdvét, sőt - különös okfejtés! - a szabadságát is. A cárnő az egyeduralom nevében hirdet humanizmust, vallási türelmet, rója meg a fanatizmus minden formáját, kárhoztatja a kínvallatást és a kínzással párosuló kivégzést - jóllehet Pugacsovot válogatott kínzások között végzik ki.

A korlátlan uralom tételével száll szembe Diderot, már az *Észrevételek* indító soraiban leszögezve: *Az egyetlen igazi legfőbb uralkodó a nemzet; igazi törvényhozó nincs és nem lehet a népen kívül; ritkaság, hogy egy nép alávesse magát a rákényszerített törvényeknek, de szeretni, tisztelni fogja őket, engedelmeskedik nekik, és saját műveként védelmezi mindegyiket, ha ő a szerzője... Katalin is, Montesquieu is munkájuk elején Istenre hivatkoztak; jobban tették volna, ha az emberek boldogságát biztosító törvények szükségességével kezdik.*

A cárnő „Útmutatás”-ában emberséges bánásmódra int a jobbágyokkal szemben, s ezzel beéri; Diderot a minden embert megillető szabadságjogára hivatkozva felszabadításuk mellett emel szót, de addig is, amíg ez végbemegy, vásárolhassanak földet, rendelkezhessenek ők is tulajdonnal, amit ő emberi személyiségünk kiteljesedése egyik biztosítékának tekint.

Nem áztatja magát: *Sok idő fog eltelni, míg ezek a szerencsétlenek kijutnak nyomorúságukból. Jó ideje már, hogy a mi parasztjaink szerezhetnek tulajdont és helyzetük alig javult. Azt vallom, ha a földművelésnek annyira kedveznének, amennyire megérdemli, az ügy gyorsabban menne...*

S a félreérthetetlen célzás a Pugacsov-felkelésre: *Kitűnő eszköz az urak elleni lázadás megelőzésére: ne legyenek jobbágyok... Egyetlen módja van a lakosság növelésének: ha a népet boldoggá tesszük. Az emberek szaporodnak és megmaradnak abban az országban, ahol jól érzik magukat, s ott érzik jól magukat, ahol a szabadság és a tulajdon szent. A szabadság és tulajdon ott szent, ahol mindenkire vonatkozik a törvény és az adó, s ahol az adó arányos a társadalom szükségleteivel, behajtása a vagyonokkal... Abban a mértékben, ahogyan egy nép elvesztette a szabadság és a tulajdon érzetét, romlásnak indul, lealacsonyodik, a szolgaság felé hajlik. Ha rabszolgává vált, elveszett, még élete birtokosának sem érzi magát. Az igazság és igazságtalanság fogalma megsemmisült benne. A fanatizmus nélkül, amelyet más országok gyűlölete sugall neki, nem volna hazája. Ahol ez a fanatizmus hiányzik, a kiválasztottak az ország elhagyását tervezik, a kisembereket pedig csak bénító ostobaságuk tartja vissza; hasonlatosak a nyomorult kutyaákhhoz, amelyek visszamennek a házba, ahol ütik és éheztetik őket.*

Az utolsó passzusnál megállapítja: *látom a lemondott önkényuralkodó nevét, de maga az önkényuralom megmaradt a monarchia neve alatt.*

Az *Észrevételek* végső, alighanem kétségbeesett próbálkozás a felvilágosodás hirdette demokrácia és a hatalom összefogására.

Diderot továbbra is magasztalja a cárnőt, aki valóban jótevője, s ő mindvégig hálás is, hiszen II. Katalin kívánságára dolgozza ki az orosz egyetemi oktatás tervét. A cárnő azzal a kéréssel fordult a filozófus urakhoz, valójában Diderot-hoz és Grimmhez, fejtsék ki az egyetemi oktatásra vonatkozó javaslataikat. Grimm beérte néhány oldallal, Diderot részletes, a közép-, sőt az alsófokú oktatásra is kiterjedő tervezetet küldött Szentpétervárra. Ő, aki a klasszikus nyelveknek és irodalomnak oly kiváló ismerője volt, a középfokú tanítás első szakaszában nem

javasolja a latint, helyette az empirikus ismeretekre helyezi a súlyt. Sürgeti a jó tankönyvek bevezetését, s azt ajánlja, hogy a felsőfokú matematikai oktatás szakkönyvével bízzák meg D'Alembert-t. Az egyetemi karok közül az orvost tartja a legfontosabbnak. *A rossz orvos felér egy járvánnyal.* Alapos érvekkel fejtegeti, hogy az oktatási intézmények az állam kezében legyenek, s Grimmnek írt leveléből tudjuk, elkeseríti, hogy a cárnő, aki deistának vallja magát, oly nagy teret enged a jezsuitáknak. Ugyancsak az „Irodalmi Tudósítások” az udvarokat sorra látogató és hamarosan német birodalmi báróvá emelkedő Diderot szerkesztőjénél tudakozódik több ízben, miként vélekedik Katalin a tervezetről, amelyet ő rövid idő alatt írt meg, úgy vélve, hogy a cárnőnek mielőbb szüksége van rá.

A Diderot pedagógiai elgondolásai iránt érdeklődőknek ezt a tervet és az 1776 táján íródott *Esszé a tanulásról*-t ajánlatos elolvasni, nem a Párizsban sokat időző Forbach grófnének levélformában kifejtett nézeteket - Diderot ebben az írásában igencsak nagyapó-stílusban moralizál.

A Szentpétervárról visszatérő mélyreható politikai változáson ment át. Nem II. Katalin úgynevezett felvilágosult abszolutizmusáról, nem a cári birodalomról ír tanulmányt, hanem a köztársasági Hollandiáról, sőt Dieckmann kutatásai alapján valószínűnek tartják, hogy oroszországi jegyzeteit elégette. II. Katalinhoz fűződő politikai illúzióit végleg felszámolta, s a Filozófus, aki mindaddig az alkotmányos monarchia híve volt, republikánus lesz.

Hollandiai utazás-ában (Voyage de Hollande), amelyet a kritika méltán emel Stendhal „Útirajzai” mellé, Diderot riportszerű oldalakon rögzíti benyomásait múzeumokról, koncertekről, az amszterdami zsinagógákról, szélmalmokról, kétkezi dolgozókról, a seveningeni halászokról, a telt idomú nőkről, akik Rubens-festményekre kíváncsiak, a foglalkozásokkal járó ártalmakról, a háziasszonyról, akit rábírt, hogy havi kiadásainak jegyzékét tételek szerint adja át neki, a cégházakról és a kereskedőkről s a gyarmatosításról is, amelyet mélységesen elítél; mélyreható elemzésekkel ábrázolja a németalföldi társadalmat ellentmondásaival együtt. Tanulmányozza a holland alkotmányt, amely kivételes a 18. században, és jóformán ismeretlen a külföldiek előtt, hiszen kortársai köztársaságról szólva általában az ókor felé tekintenek, Athénra, Spártára, Rómára hivatkoznak. A francia forradalom girondistái és jakobinusai is ezt teszik.

Hollandia a Filozófus szemében az az ország, ahol nem ütközünk *sem a visszataszító nyomorúság, sem a zsarnokság látványába. Bevallom, minél többet vizsgálom Hollandia alkotmányát, annál bölcsebbnek tetszik nekem... De vajon megfelel-e egy nagy birodalomnak?*

Az amerikai függetlenségi háború válaszol majd a kérdésre.

SZÓKRATÉSZ ÉS SENECA

Seneca életéről szóló művében, amely kibővítve az *Értekezés Claudius és Néró uralkodásáról* címet viseli, Diderot így szól hozzánk:

Legkevésbé sem írok megtervezett munkát, legkevésbé sem vagyok szerző; olvasok vagy beszélgetek, kérdezek és válaszolok. Ha csupán engem hallanak, szaggatottságot, sőt talán homályt fognak szememre vetni, főként azokban a részekben, ahol Seneca műveit vizsgálom, s úgy olvasnak majd - nem állítom, hogy annyi élvezettel -, ahogyan La Rochefoucauld „Maximái”-t vagy La Bruyère egy-egy fejezetét olvassák; ám ha felváltva vetnek figyelő tekintetet hol Seneca szövegére, hol meg az enyémre, akkor ez utóbbiban annál több rendet és világosságot fedeznek fel, minél inkább helyezkednek az én álláspontomra, minél több analógiát találnak Seneca közt és köztem, s észreveszik, hogy a tanulmány különböző szereplőinek lelkével együtt a sajátomat is vizsgálom.

Az 1778-ban megjelent *Értekezés Seneca életéről*-ben a párizsi Szókratész, aki oly öntudatosan vállalta és hangoztatta ezt a jelzőt, aki negyvenes éveiben drámát készült írni a daimonionja szavát követő, a hatalommal való egyezkedést visszautasító Szókratész haláláról, a római filozófussal azonosul.

A 18. század azt tartotta, s ez a nézet nagyjából manapság is fennáll, hogy a sztoikus Seneca emberi magatartása, a közéletben vállalt szerepe nincs összhangban filozófiája, a sztoa erkölcsi világnézetével. Így vélekedett Diderot is. 1745-ben a Shaftesbury-kommentárokból ezt írja: *...a bölcs Seneca, aki több gondot fordított vagyona felhalmozására, mint a veszélyes kötelesség vállalására, beéri azzal, hogy eltereli a figyelmet a zsarnok kegyetlenségéről paráznságát helyezve előtérbe.*

1778-ban írt művében Diderot azzal hökkenti meg olvasóit, hogy lendületes hévvel, megejtő elemzésekkel bizonygatja: a hatalommal egyezkedő Seneca megannyi közhasznú kompromisszumot kötött, s amennyire csak módjában volt, megakadályozta vagy legalábbis korlátozta a rosszat. Claudius és Néró korában - akárcsak Diderot hazájában, a párhuzam kínálkozik - az egyetlen járható út a bölcs egyezkedése.

Bonyolult szálak vezetnek Diderot-Szókratésztől Diderot-Senecáig. Egyrészt a megpróbáltatásai: a vincennes-i fogság, az emésztő aggodalom ellátatlanul maradt gyermekéért és állapotos feleségéért, az *Enciklopédiá*-t ért támadások, az engedély visszavonása, a Legfelsőbb Politikai Bíróság elmarasztaló ítélete, a személye elleni hajsza, másrészt befolyásos pártfogói, Malesherbes, Sartine és végül II. Katalin, aki jómódba juttatta. Diderot azonosulása Senecával egy hosszú, a hatvanas évek derekán elkezdődött folyamat eredménye.

A Diderot-Seneca jelenség kiteljesedéséhez az is hozzájárult, mégpedig nem elhanyagolható mértékben, hogy nemcsak „családatyává”, hanem apóssá, sőt kétszeresen nagyapává vált. A Filozófus iparkodik, hogy becs- és pénzvágyó és ugyancsak rámenős vejét nagyobb jövedelmekhez juttassa. Külföldről hazatérve Diderot veje ügyében ha lehetséges, még buzgóbban kilincsel a magas rangú pártfogóknál, mint elutazása előtt.

A pénzügyeket vezető Turgot hozzáférhetetlen. Egyébként maga Diderot sem tartja ildomosnak és ésszerűnek Turgot-hoz fordulni, hiszen ő a vetélytárs, a pénzügyminiszterségre törekvő Necker bankár házáat látogatja. Nyaggatja azonban a tengerészeti miniszterre emelkedett Sartine-t hajógerendák szállításának monopóliumáért Vandeul részére. *Unokák nőnek fel körülöttem, s annak ellenére, hogy régi kapcsolat fűz a pénzügyminiszterhez... szerény kis vagyonom nem gyarapodott... A becsvágyat, amelynek a saját ügyeimben teljesen híján vagyok, gyermekeimért érzem... Szeretném őket gazdagnak, igen. Uram, nagyon gazdagnak látni.*

Nem riad vissza attól sem, hogy egy másik ügyben közvetett úton a király öccséhez, a pazarlásairól hírhedt Artois grófjához, a jövőbeli X. Károlyhoz forduljon. Vandeul erőszakosságát mi sem jellemzi jobban, mint hogy feleségét is mozgósítja, őt küldi a Királyi Épületek felügyelőjéhez, miután az Diderot kérését udvariasan megtagadta.

A szállítási koncessziókért talpaló Filozófus - Vandeulnek már van tekintélyes jövedelmet biztosító állása! - nem valami épületes látvány, kivált, ha felidéződnek bennünk mondásai a hajdani szókratészi énjéről, de el kell vetnünk azt a képet, amely főként Robespierre ítékezése nyomán maradt az utókorra; eszerint a cárnő pénzelte Diderot feladta hajdani nézeteit.

Diderot azt vallotta, hogy egyik ember nem lehet a másik tulajdona, s e szerint is élt. Magasztalta II. Katalint részint hálából, részint kiábrándultsággal és keserőséggel keveredő csodálatból és vonzalomból, de kisajátítani nem hagyta magát. Olyannyira nem hagyta, hogy társadalombírálatát életének utolsó évtizedében a legerősebb.

Paradox helyzet állt elő: az egyezkedő, megalkuvó Senecát felmentő, sőt felmagasztosító műben Diderot hevesen támadja az elnyomás minden fajtáját, a korrupció mesterkedéseit, a haszonlesés mértéktelen elburjánzását, és sürgeti a valamennyi embert megillető szabadság jogát.

A százarcú Diderot belső szükségét érzi, hogy új eszményképet, új azonosulást keressen. *A Seneca életéről* önmaga mentsége, öngazolás és vitairat a hajdani baráttal, a közönyössé válni soha nem tudó Jean-Jacques Rousseau-val, akit műve megírásakor Diderot az elpusztult szeretet indulatával gyűlöl.

A Filozófus évek óta elkerüli az utcát, amelyben Rousseau lakik.

Jean-Jacques menekülve hagyta el hazáját, Svájcot - előzőleg két évig porosz területen élt -, Svájból Angliába utazott Hume-hoz, de rövidesen összeveszett vele, Normandiába ment Conti herceghez, onnan Lyonba, onnan megint tovább, végül vissza Párizsba, ahol kottamásolásból tartotta fenn magát és élettársát. Vesebaja miatt örmény kaftánban indult nap nap után hosszú sétákra, áhítatos tekintetek és gúnyos pillantások követték, rajongó fiatalemberek szólították meg, közele, hogy fejezeteket tudnak betéve műveiből, s menekülnének ők is ebből a fojtogató, elaggott társadalomból, amely elsorvasztja egyéniségük legnemesebb értékeit; egy ifjú pár kéz a kézben elébe állva áldását kérte, megilletődésével küszködve rántotta meg lakásán a csengőzsinórt áhítatos tisztelője, a jövőbeli Roland-né, a francia forradalom nagy egyénisége, de nem sikerült bejutnia a magányos ábrándozóhoz, Thérèse azzal utasította el, hogy Rousseau beteg, fáradt, senkit nem fogad.

Szűkösen élt, szegényesen, gyanakodva és sebzetten.

„Felesleges aggódni Rousseau miatt; hű kedvese, a világhír mindenhová vele tart”, állapította meg Grimm. Csakhogy Diderot szemében Rousseau nem aggodalma célpontja, bár talán sajnálkozást is érez iránta, hanem élő figyelmeztetés a megalkuvást nem ismerő életformára. Hová vezetett a hajthatatlanság? Öt gyermeke lelencházban, soha meg nem tudják, ki volt az apjuk, mert a szülők még csak jelt sem tettek a pólyára. Maga Rousseau gyanakvástól mérgezően, önmagát elszigetelve, szakítva az emberekkel, akár a „Mizantróp” Alceste-je, akiről Jean-Jacques mondta ki először, hogy nem komikus figura, csak a társaságbeli nyáj-lények mulattak és mulatnak rajta. Alceste-et a Filozófus sem tarthatja nevetségesnek, de mintha azt vitatná, hogy vele szemben a józanul egyezkedő, mértéktartó Philinte-nek van igaza.

Diderot nyíltan ki nem mondott vitája Rousseau-val eleinte a maga igazolásáért folyik. Hamarosan rettegés is fűti.

Rousseau évek óta dolgozik a „Vallomásai”-n; pártfogója, Conti herceg német származású titkára hírül adja Grimmnek - régi ismerősök -, hogy Jean-Jacques emlékirataiban sorra rágalmazza hajdani barátait. A felháborodott Grimm, akit álnokságon, cselszövésen kívül azzal is jellemez, hogy kis kefével félórakig simítgatja szemöldökét, részletekkel szolgál Diderot-nak. Rousseau azzal vádolja jótevőjét, d’Épinay-nét - Grimm élettársát -, hogy a magányos álmodozó szerelmi titkai után szimatolt, meg akarta kaparintani d’Houdetot-né leveleit, amelyeket Rousseau külön csomagban őrzött.

Rövidesen kiderül, hogy a bankár sem őrizhetné gondosabban üzleti leveleit, mint Rousseau azokat a sorokat, amelyeket barátaitól kapott. D’Épinay-né egy ízben, az őszi esőzés beálltával alig használt barhent alsószoknyát küldött át a remetelakba néhány sor kíséretében, hogy varrattasson belőle meleg mellényt; ezt a cédulát is eltette. Szájáról szájra jártak Párizsban a hírek a részletekről, amelyeket a „magányos álmodozó” Conti herceg házában és másutt is felolvasott. Diderot megtudta, egykori barátja azzal vádolja, hogy nem tartja meg adott szavát, s összeesküvést szőtt ellene Grimm-mel, hogy tapintatlan és erőszakos. Feltehetően még sötétebb jellemzéstől tartott. A riadalom olyan nagy volt, hogy d’Épinay-né a Cenzúrahivatal vezetőjéhez fordult, ne engedélyezze a „Vallomások” megjelenését. Rousseau 1778. július 2-án bekövetkezett halála után valóságos pánikhangulat vett erőt mindenkin, akinek köze volt hozzá. Számolni kellett azzal, hogy a „Vallomások” előbb-utóbb megjelennek, és ismerték Jean-Jacques hatalmát a lelkeken.

Ez a magyarázata, de nem a mentsége Diderot elkeseredett támadásának Rousseau ellen a *Seneca életé-ről* szövegében, amelyet a *Claudius és Nero uralkodásáról* szóló tanulmányában még sokkal szenvedélyesebb hangnemben ismét meg. Diderot fél a halottól.

Samuel Romilly angol jogtudós, aki fiatal korában, 1781-ben tisztelgő látogatást tett a Taranne utcában, így számol be a Filozófusról: „...oly közvetlenül beszélgetett velem, mintha régi, meghitt ismerősök volnánk. Rousseau, politika és vallás volt társalgásának fő tárgya. Rousseau »Vallomásai«-nak megjelenése abban az időben a küszöbön állt; abból a keserűségből, ahogyan Diderot a könyvről és szerzőjéről beszélt, nyilvánvaló volt, hogy retteg megjelenésétől.”

Rettegés, a sebzettség dühe diktálja Rousseau elleni támadását: *Rousseau már nem él. Jóllehet közülünk szinte mindenkitől hosszú évekig elfogadta a jótékonyág segítségét és a barátság szolgálatait, s engem, elismerve és hangoztatva ártatlanságomat, alattomosan és gyáván megsértett, én nem üldöztem és nem gyűlöltem. Becsültem az író, de nem becsültem az embert, s a megvetés hideg érzelem, amely nem ösztönöz heves eljárásra. Nehezteléseim mindössze abban nyilvánult meg, hogy visszautasítottam megismételt közeledési kísérleteit.*

A fennmaradt adatok szerint egyetlen kivétellel Diderot részéről történt ismételt közeledési kísérlet.

Emléke nem ébreszt haragot bennem, de ha Jean-Jacques becsületes ember volt, ebből arra lehetne következtetni, s a gonoszok következtettek is, hogy hosszú ideig elfajzottakkal volt körülvéve. Művei számos lapján ő maga sugallja ezt a következtetést az olvasó rosszindulatának, s minél híresebb lett tehetsége és állítólagos erkölcsi szigora okán, annál inkább szükségét érzem, hogy megtörjem a hallgatást.

Nem szatírák írók, hanem a saját védőbeszédemet és azoknak a polgártársaimnak - meglehetősen sokan vannak - védőbeszédét, akik kedvesek nekem; szent kötelességet teljesítek. Mért nem teljesítettem előbb ezt a kötelességet, mért nem térek ki itt vitathatatlan tények részletezésére? Védői közül többen ismerik és helyeslik okaimat. ...Rousseau maga is, egyik posztumusz munkájában, amelyben örülnek, gőgösnek, álnoknak és hazugnak vallja magát, felfedte részben az igazságot; az idő bevégzi, ami hátravan, a halottnak igazság szolgáltat,

amikor majd az élők megszomorítása nélkül lehet igazságot szolgáltatni. Ami engem illet, elmondtam mindent, amit elmondhattam anélkül, hogy szemrehányásoknak tenném ki magam, és nem térek vissza rá többet.

Hosszú oldalakon zúdítja vádjait Rousseau-ra.

A támadás inkább használt, mint ártott Jean-Jacques emlékének. „A legsértőbb becsmérések gyűjteménye...”, igaz, ezt az akadémikus szellemet képviselő La Hire írta. „Világos, Diderot azért háborog annyira, hogy képmása megjelenik a „Vallomások”-ban, mert festője visszatartó vonásokat mutatott be”, így nyilatkozik Jean-Jacques egyik tisztelője.

A mérleg serpenyője a halott javára billent. 1782 júniusában a Francia Színház ismét műsorra tűzte Palissot darabját, a *Filozófusok*-at, de a közönség tüntetésétől tartva, sőt állítólag felső utasításra, kihagyták azt a részt, amelyben Rousseau négykézláb, nyers zöldséget rágva lép színre.

*

A *Seneca életéről* megírását döntő fontosságú esemény előzte meg: az amerikai szabadságharc, amelyet Franciaország katonailag támogatott, hogy a vetélytárs Angliát győngítse. Az angol gyarmat független lett. A Hollandia államformájával kapcsolatos probléma eldőlt Diderot szemében: hazája kiterjedését sokszorosan meghaladó területen alakult meg az alkotmányos köztársaság. A küzdelem, amelynek szakaszait kezdettől fogva aggódo reménykedéssel figyelte, felvázolja előtte a népakaraton nyugvó társadalom képét.

Fontos, de baljós változás történt Franciaországban. Turgot-t menesztette a sokáig habozó és végül mindig rosszul döntő XVI. Lajos, és Neckert nevezte ki helyére. A bankár pénzügyminisztersége elé sokan nagy várakozással néztek, Diderot nem tartozott közéjük. *Lehetetlen, hogy javítson a helyzeten, de remélem, ez nem akadályozza meg abban az egyszerű feladatban, hogy a rosszat elkerülje, összegezi véleményét.*

A *Seneca életéről* Necker támogatása révén engedéllyel jelent meg, igaz, írója neve nélkül, de ez senkit meg nem tévesztett.

A mű már címével is azt bizonyítja a *Szókratész halála* ellenében, hogy Seneca élete fontosabb halálánál; példáját követve a mindenkori filozófus résztvevő legyen, eszméivel mutasson utat a hatalomnak vagy tanácsaival legalábbis mérsékelje túlkapásait. *Kétségtelen, hogy Senecának tekintélye volt a zsarnok előtt, egyrészt a bölcs tekintélye a kicsapongó előtt, másrészt nevelői vagy cenzori minőségében. Az ő és Burrhus erőfeszítései állították meg végrehajtásra váró gyilkosságok folyamatát. Seneca volt az egyetlen ember az udvarnál, akit Néró tiszteletben tartott.* Tegyük hozzá: annyira nem, hogy életben hagyja.

A Senecával kapcsolatos Tacitus-szövegeket franciára fordító (kitűnően, állapítja meg a kritika) és megjegyzéseit hozzáfűző Diderot félreérthetetlenül önmagáról is beszél. *Viseld el és tartsd magad távol!* - ez a sztoa egyik sarkalatos tanítása. A hatvanas éveiben járó Filozófus elviselte, ami rá méretett - nem utolsósorban feleségét -, de nem tartja magát távol. Az emberek közé beilleszkedve, párbeszédben a hatalommal (II. Katalin, Malesherbes, Sartine, Necker) emeli fel szavát, és milyen erővel, a mindenkit egyaránt és egyformán megillető jogokért, és leleplezi, támadja, ami követelésével ellentétes. Alceste ostromozó bírálata az okos Philinte szájából hangzik el, Denis Diderot így nyeri meg sok évtizedes pörét Jean-Jacques Rousseau ellenében. *A közigazdász szerepe az adminisztrációban azonos a sztoikuséval a morálban. Mindketten csakis a szerencsétlenség idején elviselhetők* - írja II. Katalinnak.

Minthogy a *Seneca életéről* engedéllyel jelent meg, Diderot kénytelen volt helyenként enyhíteni bírálatán, hiszen a párhuzam az I. évszázad bomlásnak induló római birodalma és hazája, sőt Európa számos állama közt szembetűnő. Így is messze világító útmutatást adva

emeli fel szavát az embernek bármely jogcímen történő kisajátítása ellen. A Seneca-szöveghez fűzött egyik kommentárjában ezt írja: *A rabszolgák kétségbeesése annyi embert pusztít el, mint az uralkodók szeszélyei. - Kívánnám, hogy így legyen! - Vajon a rabszolga rendelkezik-e élet és halál jogával ura felett? - Ki kételkedik benne? Bárcsak ezek a szerencsétlenek, akiket elraboltak, eladtak, megvásároltak, újra eladtak és az igavonó állat sorsára kényszerítettek, egytől egyig oly erővel volnának meggyőződve róla, mint én.*

Diderot, semmi kétség, a feketék rabszolgaságáról ír, de mint minden jó szöveg, az övé is túlmutat önmagán. Rabszolga az a nép is, amelyik nem ura sorsának. Az érintettek füle meghallja a célzást.

AZ AMERIKAI FELKELŐKHÖZ

XVI. Lajos, minthogy országa hatalmi okokból az északamerikai függetlenségi háborút támogatta, kénytelen elismerni az új köztársaságot. Így jelenhetett meg a *Seneca életéről*-ben függelékként Diderot szárnyaló szövege, politikai világnézetének és reményeinek patetikus összefoglalása: *Az amerikai felkelőkhöz.*

Az évszázadokon át tartó általános elnyomás után a nemrég végbement forradalom a tengeren túl nyújtson menedéket Európa valamennyi lakójának a fanatizmus és zsarnokság elől, és világítsa meg az embereket kormányzók elméjét hatalmuk igazságos használatára! A bátor amerikai férfiak feleségük bántalmazása, gyermekeik meggyilkolása, házuk lerombolása, termőföldjeik feldúlása, városaik felégetése árán vállalták, hogy vérüket ontják és meghalnak, semhogy elveszítsék szabadságuk legcsekélyebb részét is; vállalták, hogy elejét vegyék a gazdagság roppant felhalmozódásának és egyenlőtlen felosztásának, az elpuhultságnak, az erkölcsök megromlásának.

Diderot ciklikus történelemszemlélete, amely a társadalmak létét az élőlényekéhez hasonlóan látja és szakaszokra osztja, sugallja a következő sorokat:

Bár késleltethetnénk, legalább néhány századig a világunk minden jelenségere kiszabott ítéletet, amely születést, virágkört, hanyatlást és véget szabott ki a létezőkre.

A szöveg ótestamentumi, Ézsaiás prófétát idéző hévvel ostromozza azokat - Diderot-nak egyik kedvelt olvasmánya az Ószövetség -, akik a saját hatalmi céljaik igájába kényszerítenék ezt az ígéretes társadalmat.

Bár nyelné el a föld a köztársaságnak azt a tartományát, amely valaha is elég hatalmas és elég esztelen lenne, hogy más tartományok leigázására törjön! Bár sose jönné a világra vagy halna meg azonnal a hóhér pallosától avagy egy új Brutus törétől az a polgár, aki annyira hatalmas és annyira ellensége a saját boldogságának, hogy egy ország urává akar lenni!...

Ne feledjék, hogy az államot nem az arany és nem is a lakosainak sokasága, hanem az erkölcs tartja fenn.

Ezer ember, aki nem félti életét, félelmesebb a vagyonáért rettegő tízezernél.

Mindegyiknek ott legyen házában, földjén, szerszámai, ekéje mellett puskája, kardja, pangonója!

Legyenek mind katonák!

A jogait és tulajdonát védő nép felkészülése a harcra, a *legyenek mind katonák!* mintha válaszolna II. Frigyes kihívó mondására: „Abból faragok magamnak katonát, akiből akarok.”

Diderot érett korának egyik jellegzetes gondolata, hogy politika és erkölcs szorosan összefügg, ezért óvja a fiatal amerikai köztársaságot a gazdagság hajszolásától és a meggazdagodással járó veszélyektől. Tagadhatatlan, hogy feltolakszik a kérdés, miért talpal hát ő maga olyan szívósan szállítási koncesszióért veje számára, mért akarja, hogy „gyermekei”, Angélique és férje gazdagok, nagyon gazdagok legyenek. Egyrészt nyilván azért tüsténkedik, mert Vandeul nem hagyja nyugton, másrészt a saját keserves tapasztalatából már jó ideje megértette, hogy az adott társadalmi körülmények közt a vagyon nyújt biztonságot, sőt az átlagembernek tekintélyt is.

Következésképpen pálcát tört azonban a pénz öncélú felhalmozása és még nagyobb erővel a pazarlás felett. Kivált levelezésében találni sok példát a könnyelműség elítélésére, amely mögött ő tétlenséget, munka nélküli pénzszerzést lát. (Például a különféle címeken járó kegydíjak, egy személynek akár négy is.) Emlékezhetünk, milyen keserűen panaszkodott Grimmnek, hogy veje cicomázkodásra akarja szoktatni Angélique-ot. A Sophie-nak írt leveleiben hol az ostoba hiúságon méltatlankodik (egy bizonyos ember százezer écut szórt ki azért, hogy *kastélyát tizenkét lábbal növelje*), hol a kurtizán könnyelműsége miatt, aki kétmilliót vert el, mielőtt a harmincadik évét elérte volna. Ugyancsak barátnőjének szóló leveléből tudjuk, némi habozás után letett róla, hogy egy ismerős fiatalembert, akinek családja tönkrement, jól fizetett sinecurába segítsen. *A korabeli jóképű fiatalember, aki nem ostoba, vajon arra született, hogy egyék, igyék, aludjék, vadásszon és pocakot eresszen? Az anyja helyében én inkább tudnám hajósinasnak vagy Vesztfáliában muskétával a vállán. Akkor legalább megismerkednék a munkával meg a nélkülözéssel.*

*

A *Seneca életéről* bővített formája, az *Értekezés Claudius és Nero uralkodásáról* olyan félreérthetetlen párhuzamokat von a hanyatló, korrupt római és francia társadalom s a szánalmasan gyöngé, uralkodásra képtelen Claudius és XVI. Lajos közt, oly élesen bírálja a kegyencnök politikai szerepét, a tisztségek (bíróság, hadsereg) megvásárolhatóságát, a reformok elgáncsolását, hogy Franciaországban csak erős szövegcsontkítások árán jelenhetett volna meg. Külföldön adták hát ki, s a párizsi rendőrfőkapitány, Le Noir hallgatólagos beleegyezésével hatszáz példány Párizsba érkezett - de a véletlen folytán nem Le Noir rendőreinek a kezébe, akiknek főkapitányával Diderot-nak jó kapcsolata volt, hanem a könyvkereskedők egyesületéhez. A fejlemények Le Noir feljegyzéseiből ismeretesek. A király figyelmét felhívták a könyvre, XVI. Lajos kijelentette: „Ez a filozófus a vallás ellensége és megbüntetendő.” Diderot-t beidézték, a főkapitány szerint többször is, s ő kénytelen volt ismételtelen kijelenteni, hogy hibásnak érzi magát.

*

Diderot-Seneca életkörülményeiről nem vagyunk híján az adatoknak; egy részüket ő maga szolgáltatja.

Mindenekelőtt a megváltozott környezet a Taranne utcai manzárdszobában. Geoffrinné ajándéka, az új, díszes háziköntös apránként átalakította az egész helyiséget. A *Sírárok régi háziköntösömről*, Diderot-nak ez a kis remekműve tréfás-keserűen beszéli el az új ruhadarab hozta rátukmálódott életformát.

*Sírárok régi háziköntösömről
avagy*

Tájékoztató azoknak, akik inkább bővelkednek jó izlésben, mint vagyonban.

Mért nem tartottam meg? Egymásnak voltunk teremtvén ő meg én. Észrevétlenül idomult testem minden hajlatához, festői voltam benne és szép. Ez a másik merev, mintha ki volna keményítve, mesterkéltté tesz. Nem mutatkozott olyan szükséglet, amelyet a régi készségesen ki

nem elégített; a szűkölködés csaknem mindig szolgálatkész. Ha valamelyik könyvem poros volt, az eleje ajánlkozott, hogy letörölje. Ha a sűrű tinta vonakodott kifolyni tollamból, ő előzékenyen odanyújtotta egyik oldalát. Hosszú fekete csíkok tanúskodtak rajta a nekem tett gyakori szolgálatokról. Ezek a hosszú csíkok az irodalmárt, az író, a dolgozó embert jelezték. Most gazdag henyélőnek látszom, nem tudni, ki vagyok.

Védelmében nem rettegtem sem egy inas ügyetlenségétől, sem a sajátométól, akárcsak a tűz szikrájától vagy a vízfolyástól. Régi háziköntösömnek ura és parancsolója voltam, az újnak rabszolgája lettem.

Az aranygyapjat őrző sárkány sem volt nyugtalanabb, mint én. Rám nehezedik a gond.

A szenvedély elragadta aggastyán, aki egy fiatal ledér kénye-kedvének szolgáltatta ki magát, reggeltől estig azt hajtogatja: Hol az én jó öreg gazdasszonyom? Milyen démon kerített hatalmába, amikor ennek a kedvéért elkergettem őt! S aztán sír és sóhajtozik.

Én nem sírok, nem sóhajtozom, de minden pillanatban elmondom: Átkozott legyen, aki kitalálta, hogy a köznapi szövetnek bíborszínűre festve felrúgtassa az árát! Átkozott legyen a drága pénzen vett holmi, amit viselek. Hol az én régi, alázatos, kényelmes, avított köntösöm?

Barátaim, becsüljétek meg régi barátaitokat. Barátaim, rettegjétek a gazdagság veszélyétől! Okuljatok példamból! A szegénységnek megvannak a maga kiváltságai, a bőségnek a kellemetlenségei.

Ó, Diogenész! ha látnád tanítványodat Arisztipposz pompás köpenyében, hogy nevetnél! Ó, Arisztipposz, ezt a pompás köpenyt sok hitványsággal fizetted meg! Micsoda különbség a te meghunyászkodó, elpuhult életed és a rongyokat hordó filozófus szabad és bátor élete közt! Elhagytam a hordót, ahol uralkodó voltam, hogy egy zsarnokot szolgáljak.

És ez még nem minden, barátom. Hallgassa meg a fényűzés pusztításait, a szokássá váló luxus következményeit!

Régi háziköntösöm illett a szedett-vedett tárgyak közé, amelyek körülvettek. Szalmaszék, munkaasztal, egy bergamói kárpit, fenyőfa polc, amelyen néhány könyv volt, keret nélküli, homályos metszetek a sarkuknál a kárpitra szegezve; a metszetek közt három vagy négy gipszlenyomat régi háziköntösömmel együtt - mindez a lehető legharmonikusabb szűkölködésről vallott.

Az összhangnak vége. Nincs többé együttes, megszűnt az egység, a szépség.

Egy parasztasszony látványa nem tölt el viszolygással. A fejét borító durva vászon, az arcába hulló zilált haj, nyílt rongyai, az avított rövid szoknya, amely csak lábszára közepéig ér, meztelen, sárral borított lába nem sérti a szemem; egy állapotot tükröz, amelyet tisztellek; összességében annak a szükséges és szerencsétlen helyzetnek, amely szánalommal tölt el. De élményes fog el, s a parfümillat ellenére lépteimet szaporára fogva, tekintetem elfordítva sietek el a kitarított nő mellett, akinek szakadozott kezelője, piszkos selyemharisnyája, vásott cipője a tegnapi bőséget felváltó mának a nyomorúságát tárja fel.

Ilyen lett volna a szobám, ha a parancsoló skarlát köntös nem alakított volna át mindent hasonmására.

Az egyszerű faliszőttes helyére, amelyet oly sokáig elfoglalt, damaszkárpit nyomult.

Két Poussin-metszetet - egyik sem volt híján a művészetnek - „A sivatagban hulló manna”-t és az „Eszter Ahasvérus előtt”-öt csúfosan elűzte Rubens „Öregember”-e - ő a szomorú „Eszter”-t kergette el, a „Hulló manna”-at pedig Vernet „Vihar”-a szórta szét.

A szalmafonatú széket az előszobába szorította ki egy maroken-bőrrel behúzott karosszék.

Homérosz, Vergilius, Horatius, Cicero megkönnyítették a terhük alatt meghajló fenyőfa polcot, s egy berakásos szekrénybe vonultak, amely méltóbb hozzájuk, mint hozzám.

Kandallóm párkányát egy nagy tükör kerítette hatalmába.

A két kedves gipszfigurát - Falconet barátságának köszönhetem őket, és mindkettőt saját kezűleg javította ki - elköltöztette egy kuporgó Vénusz. A modern agyagon diadalmaskodott az antik bronz.

A munkaasztal még megvetette lábát a temérdek nyomtatvány és a kéziratkazalok menedékében; úgy látszott, sokáig megvédi a fenyegető veszélytől. Ám egy napon utolérte a végzet, és renyhességem ellenére nyomtatványaim és papírjaim egy értékes íróasztal rekeszeiben sorakoznak.

Gyászos ösztöne az illendőségnek! Finom és romlásba döntő tapintat, parancsoló izlés, amely változtat, sutba dob, épít, rombol, kiüríti az apák pénzesládikóját, a lányokat hozományuktól, a fiúkat taníttatásuktól fosztja meg; te, annyi szépség és annyi baj okozója, te, aki munkaasztalom helyére a végzetes és költséges íróasztalt állítottad, te döntöd romlásba a nemzeteket, s egy napon talán miattad kerülnek ingóságaim árverésre, s a becsüs rekedt hangján kiáltja: - hűsz Lajos-arany a kuporgó Vénusz!

Az üres hely az íróasztal polca és Vernet „Vihar”-a közt bántotta a szemet. Ezt az ürességet ingaóra tölti be; és milyen ingaóra! Geoffrinné-féle, az arany vetekedik rajta a bronzsal.

Ablakom mellett volt egy üres sarok. Ez a sarok egy szekreterert kívánt, és megkapta.

Hajdani szerény körülményeimből csak a durva posztoszőnyeg maradt. Érzem, hogy ez a silány szőnyeg kirí mostani fényűzésemből. De megesküdtem és esküszöm, hogy Denis, a filozófus lába soha nem fog remekbe készült szőnyegen tapodni, hogy ezt a régit megtartom, miként a kunyhójából palotába költöztetett paraszt sem válik meg facipőjétől. Midőn reggelként, a pompázatos bíborral borítva belépek dolgozószobámba, ha tekintetem leszegezve megpillantom jól ismert rongyszőnyegemet, hajdani állapotomra emlékeztet, s a gőg megtorpan szívem előtt.

Nem, barátom, a fényűzés nem rontott meg. Ajtóm még mindig nyitva áll a hozzám forduló szükség előtt, és most is változatlanul készségesnek talál. Meghallgatom, tanácsot adok, megsegítem, sajnálom. Lelkem nem keményedett meg, nem hordom fenn az orrom. Teherbíró vagyok és jóindulatú, mint azelőtt. Változatlanul őszinte és érzékeny. Fényűzésem új keletű, a méreg még nem hat. De idővel, ki tudja, mit hoz a sors? Mi várható attól, aki megfélemedezett feleségéről, lányáról, adósságba verte magát, megszűnt férj és apa lenni, s ahelyett, hogy biztonságos zárú pénzesládába tenné a hasznos célra szánt összeget...

Ó, szent próféta, emelje kezét az égre, imádkozzék veszélyben lévő barátjáért, és mondja meg Istennek: Ha azt látod, Uram, hogy a gazdagság megrontja Denis szívét, ne kíméld a műremekeket, amelyeken imádatlalt csüng; pusztítsd el őket, és Denis-t vezess vissza eredeti szegénységébe; én pedig azt fogom mondani az Égnek: Ó, Istenem, megnyugszom a szent próféta imájának foganatában, s a te akaratodban! Lemondok mindenről; végy vissza mindent; igen, mindent, a Vernet-festmény kivételével. Ó, hagyd meg nekem a Vernet-képet! Nem a festő alkotása, a Tiéd az. Kíméld meg a barátság létrehozta művet, amely a Tiéd is. Nézd ezt a kikötőt, s mellette jobbra azt a magasba törő tornyot; nézd ezt a szélszaggatta öreg fát! Mily szép ez így együtt! S a sötét színek fölött nézd a zöldellő sziklákat! Hatalmas kezed így formálta ki; jótékony kezed így borította be növényzettel. Nézd ezt az egyenetlen lépcsőzetes területet, amely a sziklák lábától a tengerig lejt. A rongálódások képe ez, amelyeket az idő akaratodból ejt a világ legszilárdabb jelenségein. Napod másként világította volna meg? Isten! ha megsemmisíted ezt a művészi festményt, féltékeny Istennek fognak tartani. Légy

könyörületes a parton elszórtan látható szerencsétlenekhez! Érd be azzal, hogy föltártad előttük a feneketlen mélységet. Azért mentetted meg, hogy elveszejtsd őket? Hallgasd meg az imáját annak ott, aki hálát ad neked! Segítsd ezt a másikat erőfeszítéseiben, aki vagyona roncsait szedi össze! Zárd el füled annak a dühöngőnek káromlásai elől: gyümölcsöző hazatérést remélt, békés visszavonultságot tervezett; ez volt az utolsó útja. A hajón százszor is megszámlolta ujjain vagyonát; eltervezte, miként használja fel, és most minden reménye füstbe ment, alig maradt annyija, ami testét beborítja. Szívedet hassa meg e házastársak egymás iránt való gyöngédsége! Nézd, milyen rémületet keltettél ebben a nőben! Hálát ad neked, hogy megkímélted. Am gyermekük, aki még kicsiny és nem tudja, milyen veszélynek tette ki őt meg apját, anyját, hű útitársával foglalatatoskodik; kutyájára igazítja rá a nyakörvet. Könyörülj meg az ártatlanon! Tekints le erre az anyára, aki férjével együtt frissiben szabadult a hullámokból; nem önmagáért reszketett, hanem gyermekéért. Nézd, hogyan szorítja keblére, nézd, hogyan csókolgatja! Ó, Uram, szemléld a tengert, amelyet Te teremtetél. Szemléld, midőn leheleted felkavarja, s midőn kezded lecsendesíti. Szemléld a komor felhőket, amelyeket összevontál, s amelyek akaratomnak engedelmeskedve szétszózódtak. Már oszlanak, távolodnak, a nap fénye már ott tükröződik a víz felületén; a pirosuló horizont nyugalmat ígér. Milyen távoli ez a horizont! nem ér össze a tengerrel. Az ég leereszkedik és mintha a földgolyó körül forogna. Derítsd fel teljesen az eget; add vissza teljesen nyugalma a tengernek! Engedd meg ezeknek a matrózoknak, hogy lefuttassák hajójukat a zátonyról; segítsd őket munkájukban, adj erőt nekik, és hagyd meg nekem a festményemet! Hagyd meg nekem, mint a vesszőt, amellyel megfenyítet a hívságos embert! Már nem engem látogatnak, nem engem akarnak hallani; Vernet-t csodálják nálam. A festő megalázta a filozófust.

Ó, barátom, az én szép Vernet-képem! Tárgya egy katasztrófa nélküli vihar elülte. A hullámok még nyugtalanok, az eget felhők borítják, a matrózok a zátonyra futott hajón szorgoskodnak, a közeli hegyekből emberek verődtek össze. Mily találékony ez a művész! Csupán néhány főalakra volt szüksége, hogy a választott pillanat minden vonatkozását ábrázolja. Milyen igaz ez a jelenet! milyen könnyedén, természetesen és erőteljesen festett meg mindent! Meg akarom őrizni barátságának ezt a tanújelét. Azt akarom, hogy vőm adja át gyermekeinek, gyermekei a saját ivadékaiknak, s azok a belőlük sarjadt utódoknak...

Idővel az adósságok kiegyenlítődnék, a lelkiismeret-furdalás elcsitul, s örööm háborítatlan lesz. Ne tartsanak tőle, hogy elragad a gyűjtőszenvedély. Régi barátaimat megőrzöm, számuk nem változott. Lais az enyém, de én nem vagyok Laisé. Boldog vagyok karjai közt, de kész vagyok átengedni annak, akit majd szeret, s akit boldogabbá tesz, mint engem. És hogy meg-sűgjam titkomat: ez a Lais, aki oly drágán árulja magát a többieknek, nekem semmibe sem került.¹²

A segítséget kérők változatlanul rátörnek - Diderot-né indulatában a rüheseknek nevezi őket. Vandeulné emelkedett stílusban ír róluk, de a megindultsággal vegyes rosszallás érezhető beszámolójából: „Apám élete háromnegyed részét arra fordította, hogy segítse mindazokat, akiknek szükségük volt erszényére, tehetségére, összeköttetéseire. A saját szememmel láttam, hogy dolgozója valóságos bolt volt, ahol az ingyenvásárlók egymásnak adták a kilincset... Volt néhány igen érdemes barátja, de a lángeszű emberek ugyancsak ismerik idejük értékét és fukarkodnak vele. Minden bekopogtató előtt kinyíló ajtaja olyan egyéneket vonzott oda, akiknek kedvét kellett volna szegniük, hogy nyugalma és munkáját feláldozza értük.”

Naigeonnak, aki tapintatosan megdorgálta, hogy panaszkodik az élet rövidegére és mégis túri, hogy a sajátját ellopják, azt válaszolta: *Nem lopják el, odaadom.* S ugyancsak Vandeulné beszél el annak az éhenkórász fiatalembernek az esetét, aki apjához egy róla írt pamflettel

¹² Lais görög kurtizán volt; a célzás arra vonatkozik, hogy a Vernet-képet Diderot ajándékba kapta.

állított be, azt remélve, hogy Diderot megvásárolja tőle. A Filozófus jobb kereseti lehetőséget ajánl a zsarolónak: forduljon az orléans-i herceg vakbuzgó fivéréhez, aki gyűlöli őt, hódoló verses ajánlás kíséretében nyújtsa át irományát, s minthogy a fiatalember nem tud verselni, azon nyomban megírja helyette, „...a gúnyirat szerzője elmegy a herceghez, huszonöt Lajos-aranyat kap tőle, s néhány nap múlva ismét bekopogtat apámhoz, aki szelíden azt tanácsolja neki, keressen magának kevésbé megalázó foglalkozást.”

A történet talán kikerekített, de egészében valószínű. Maga Diderot is szól a saját „ügyefogyottságig menő jóindulatáról”. Persze ez esetben jellegzetes humorát, iróniáját is megcsillogtatta.

*

A nők, akik boldogságot és gyötrelmet hoztak életébe, még mindig súllyal léteznek körülötte. A köteléket, amely barátnőjéhez fűzi, nem gyöngítik a fellobbanások, s az öregedő férfi lángolása de Maux asszony iránt még mindig tart. És jön egy új vonzalom is, a nevelőnőből dúsgazdag bankárnévá emelkedett Neckerné iránt.

A svájci lelkészcsaládból származó erényes, okos és becsvágyó Necker asszony is fogadónapokat tart. Geoffrinnénál hétfőn és szerdán gyűlnek össze, Holbach báróéknál csütörtökön és vasárnap, Neckeréknél kedden és pénteken. A házaspár lelkesedik a felvilágosodásért, de megőrizte buzgó kálvinizmusát. Szalonjuk a bankár tekintélyét szolgálja. A fogadásokat párizsi házukban és vidéki kastélyukban rendezik, a vallásos katolikus vendégek számára böjtös ételeket is készít a szakács, s azokat a látogatókat, akiknek nincs saját fogatuk, Necker batárja viszi a birtokra.

Tudja, egyedül rajtam múlik, hogy a fejembe ne szálljon a dicsőség, írta a Filozófus, nem valami tapintatosan Sophie-nak, akit a szokásos hosszú kényszerszertartózkodás köt birtokukhoz. *Itt van Necker asszony, egy csinos és igen művelt nő, aki valósággal bolondul értem, szinte üldöz, hogy menjek el hozzájuk.*

A Párizs környéki kastély nagy parkjában a Filozófus szívesen cseveg a vonzó házi-asszonnyal, és gyakran veti fel a szerelmi hűség és a féltékenység problémáját. (Hajdanában Sophie-nak fejtegette hosszasan az effajta kérdéseket.) Egy anyaságra szenvedélyesen vágyó fiatal nő mostoha körülményei miatt nem ment férjhez. A férfi, aki sajnálja és tiszteli, ám szerelmes a saját feleségébe, vállalkozhat-e rá, hogy anyává tegye a lányt? Neckerné úgy vélekedik, hogy a hűségesküt minden körülmény közt meg kell tartani.

Csevegésüket olykor egy csúnyácska, okos szemű kislány is hallgatja: Neckerék gyermeke, a jövődöbéli neves író, de Staël asszony.

Neckeréknél gyűlt össze 1770 áprilisában tizenhét filozófus és író, hogy közös elhatározással megrendeljék Voltaire szobrát Pigalle-nál. Diderot a háziasszony jobbán ült. Ő sugallta az elgondolást, hogy a szobrász meztelenül mintázza meg a ferney-i patriarkát.

Milyen hálás téma volna a beszámoló a végre-valahára megtörténő találkozásról a hosszú önkéntes száműzetésből 1778 februárjában Párizsba érkező Voltaire és Diderot közt! Van is feljegyzés „Európa élő lelkiismerete” és a Filozófus eszmecseréjéről; eszerint Shakespeare-ről is beszélgettek, akit Voltaire tudvalevően nem kedvelt, Diderot pedig szenvedélyesen magasztalt, kijelentve: akárcsak annak az óriási Szent Kristóf-szobornak, amely akkoriban a Notre-Dame-ban volt látható, Shakespeare-nek sem érünk fel a bokáig se.

Egy kortárs újságíró is beszámolt találkozásukról. Diderot utólag hasonlaltal hódolt volna Voltaire-nek: Akár a tündérmesék ódon, omladozó palotája, amelyben egy öreg varázsló lakik. Voltaire, aki a beszélgetés során nem jutott szóhoz, az újságíró szerint így summázta

véleményét: Diderot kétségkívül ragyogó elme, de a természet megtagadta tőle a párbeszéd képességét.

Csak hogy a találkozás nem történt meg. Diderot nem kereste fel tisztelgő látogatáson a törődött és hamarosan agyonünnepelt Voltaire-t. Sèvres-ben érte halálhíre, amely néhány héttel előzte meg a Rousseau-ét.

EGYETLEN ERÉNY VAN: AZ IGAZSÁGOSSÁG, EGYETLEN KÖTELESSÉG: A BOLDOGSÁG

Ezekkel a szavakkal foglalta össze a Filozófus a cárnőnek nemcsak a saját nézetét életünk alakításáról, az embertársainkhoz fűződő kötelekekről, hanem nyilván még nagyobb súllyal az irányelvet a hatalom birtokosainak elhatározásaikhoz, döntéseikhez és céljaikhoz. Voltaképpen politikai írásainak lényegét foglalja össze a néhány szóban.

Kétségtelen, hogy Diderot-nak nincsen olyan nagyszabású politikai műve, mint Rousseau „Társadalmi szerződés”-e, de legtöbb írásában kezdettől fogva jelen van a társadalmi problémák vizsgálata, a politika valamilyen formájában. *Ha a vallásról és a kormányzatról hallgatnom kell, többé semmi mondanivalóm nem lesz*, jelentette ki már filozófiai munkássága elején.

Politikai jellegű írásai egészen a hetvenes évek legelejéig, tehát az oroszországi tapasztalatokig alkalmiak, többnyire az *Enciklopédia* számára vagy az *Enciklopédia* körüli harcokban jöttek létre, gyakran válaszként egy-egy időszakos problémára, feleletként egy támadásra (*Apologie de l'abbé de Prades* - Prades abbé védelmében. *Lettre sur le commerce de la librairie* - A könyvkereskedésről), amelyet a könyvkereskedők felkérésére írt, de a sajtószabadságról is értekezik benne.

Kezdetől fogva szemben áll - bizonyosság rá az *Enciklopédiá*-nak a politikai autoritásról szóló cikke - a hivatalos állásponttal, a hatalmát Isten akaratából gyakorló király uralmának jogosságával, tehát a transzcendentalitásból eredő teljhatalmú monarchiával. Diderot nyilván Hobbes nyomán, akinek a negyvenes évek végén már ismerte társadalombölcseleti munkáit, és Rousseau-val egyetértésben a népet vallja a hatalom eredeti birtokosának; a nép ruházta át hatalmát az uralkodóra, aki következőképpen csupán letéteményese, nem tulajdonosa.

Mindvégig következetesen hirdeti a közösségtől származó természetjog igazát, s ezen a téren csupán az óvatos vagy szenvedélyesen követelő megfogalmazás közt van különbség. Az ötvenes években a jezsuitákkal folytatott vitában mérséklettel nyilatkozik, hiszen az *Enciklopédiá*-t állandóan fenyegeti a betiltás veszélye, a II. Katalinnal folytatott beszélgetései során és kései íásaiban teljes nyíltsággal fejt ki nézeteit.

Korántsem ilyen áttekinthető az igazságosság problémája a társadalomban. Diderot dédelgett gondolata szerint a társadalom az ember mélyen gyökeredző társaslény voltán alapul. *A társadalom az emberek szükségleteiből, a kormányzat a hibáiból jött létre*, következésképpen a kormányzat van alárendelve a társadalomnak és nem fordítva.

Idővel Diderot-t egyre többet foglalkoztatja a Rousseau felvetette nagy probléma: utat tévesztett-e az emberiség, amikor a természetes társulásból, az őállapotból bonyolult társadalmi struktúrákat hozott létre? A Filozófus válasza egyértelmű, jóllehet a visszasságokat élesen látja: *Nem érem be vele, ha azt mondják nekem, kevesebb a bűn, azt is akarom hallani, hogy több a boldogság*. Bonyolultabb a másik kérdés: a már meglévő társadalmi struktúrában mi tekinthető igazságosnak? Íásaiban olykor alapvető elveivel ellentétesnek látszó követelményeket hangoztat, de csupán látszatra, mert ami a saját nézete cáfolatának tűnik, valójában a probléma tágabb, árnyaltabb, emberközeli értelmezése. Diderot dialektikus gondolkodása társadalomfilozófiáját is áthatja. Az állításait egy-egy *ám* követi, az igent nem, a tételt kivétel. A Filozófus igazságossága nem a lehuny szemű Justitia, aki részrehajlason és száналmon felülemelkedve egy elv értelmében oszt, ítélkezik. Az ő Justitia istenasszonya ugyancsak nyitva tartja szemét, s tekintetét a változó emberi állapotokra szegezi.

Az igazságosság nevében Diderot következetes ellensége a kiváltságoknak, a feudális előjogoknak, s a képességek szabad kibontakozásán alapuló társadalom létrejöttéért küzd. Az

Enciklopédiá-ban nagy teret adott a fiziokratáknak, gyakran magasztalta Turgot kiváló képességeit, reformterveit annak ellenére, hogy személy szerint neheztelt rá, hiszen Turgot abban az oly gyötrelmes 1759. esztendőben cserbenhagyta az *Enciklopédiá*-t, jöllehet a szerkesztő levélben kérte, hogy ne vegye vissza cikkeit. Kétségtelen, hogy a fiziokratához hasonlóan, akik ökonomistáknak is nevezték magukat, a Filozófus a gazdasági liberalizmus híve, és mégis azzal döbbenti meg elvbarátait, hogy a gabonakereskedelemben az állami beavatkozás szükségességét fejtegeti *Galiani védelmében* című nagy port felvert munkájában.

Galiani, a nápolyi királyság diplomatája közgazdasági író és történész; az ő révén ismerte meg Diderot a történelmi evolucionizmus elméletét, amely szerint a társadalmak élete az élőlényekéhez hasonlóan szakaszokra oszlik. Galiani elveti az íróasztalon felállított elméleteket; a gazdasági életben tények vannak, ezeket kell megfigyelni és következtetéseket levonni belőlük. A nápolyi közgazdász azt állítja, hogy a gazdasági liberalizmus, kivált az elsődleges fogyasztási cikkek kereskedelmében, bizonyos esetekben a lakosság súlyos sérelmére valósul meg.

A diplomataként Párizsban élő Galiani eszméit „Dialógusok” című művében fejtette ki, de mielőtt kézírata nyomdába került volna, visszarendelték hazájába, s ő a Filozófusra bízta munkája kinyomtatásának elintézését. Diderot eleget tett a kérésnek, a *D’Alembert álma* kidolgozásával egyidőben bajlódott az idegen kézirattal, tárgyalt Galiani nevében a kiadóval, átnézte a korrektúrát. A „Dialógusok” az 1769. esztendő végén jelent meg, s a fiziokraták, akik néhány éve érték el a gabona exportjának teljes felszabadítását, rögvest felzúdultak. A közgazdászcsoporthoz Morellet abbé támadása a legjelentősebb.

Különös helyzet: Diderot beavatkozik, és egyik barátja, Galiani mellett áll ki, a másik barátja, Morellet abbé ellenében a *Galiani védelmében* című munkájában. Szemére veti a fiziokratáknak, hogy a valóság hozta helyzeteknek fittyet hányva a priori módon állítják fel tételüket, és minden körülmények közt ragaszkodnának hozzá.

Mi történik gyenge termés idején? - veti fel a kérdést. A spekuláció, amely elé nem emel gátat törvényes rendelet, felveszi az árat; a korlátlan gazdasági szabadság következménye ilyenkor éhínség, esetleg lázadások. Diderot fejtegetéséből az is következik, hogy a gazdasági liberalizmus, az erők kibontakozása - jöllehet előrelépést jelent az előjogokra épült, megkötöttségekkel teli „ancien régime” társadalmával szemben - korántsem hozza meg a közösség jólétét.

Két évtized múlva az állami beavatkozás, a gabona- és a kenyérár maximálásának kérdése robbant ki egy késhegyig menő ellentétet a francia forradalomnak a szabadságjogokból jottányit sem engedő pártja, a jómódú polgárságot képviselő girondisták és a jakobinusok közt. (Abban persze a girondistáknak volt igazuk, hogy előre látták: az árak maximálása után a kenyér és a gabona eltűnik a piacokról.)

Galiani védelmében írt munkájában Diderot cáfolatként azzal is érvel, hogy Morellet nyilván nem volt soha közvetlen tanúja éhínségnek. Nos, ő volt, langres-i tartózkodása idején, 1770-ben, tanúskodnak róla polemizáló műve megrázó oldalai s az *Utazás Langres-ban és Bourbonne-ban* néhány sora. *A népet nem a szavak táplálják*, veti oda a fiziokratáknak.

A szorgos kereskedő s a „tözsér” nem szükségképpen a haladás előmozdítója, saját gyarapodásával egyszersmind a közjólét bajnoka, ahogyan a Filozófus derűlátó korának színe-java vélte. (Ne feledkezzünk meg róla, hogy ez a felfogás az uralkodó réteg parazitáival s a rendi társadalomnak a fejlődést gátló megkötöttségeivel szemben alakult ki.) *A kereskedő rossz honpolgár, hagyná elpusztulni honfitársait, hogy egy pénzdarabbal többet keressen*, írja indulattal a Filozófus a *Hollandiai utazás*-ban, ahol az arisztokratikus Franciaország elé követésre méltó példaként a polgári németalföldi köztársaságot állítja.

Igen, Diderot *csaknem* valamennyi állítását tagadás követi, hogy az ellentét magasabb rendű, mindig emberszabású, embert szolgáló igazságban foglalja össze. S éppen abban az időben, amikor a *Galiani védelmében*-en, tehát a szabadságjog merev alkalmazásának cáfolatán dolgozik, érlelődik meg benne és kerül ki a keze alól az *Egy zsarnok ellen*, és az *Uralkodók politikai elvei*-nek első változata, amelyekben oly szenvedélyes és meggyőző erővel emeli fel szavát az önkény ellen, leleplezve mesterkedéseit.

*Állhatatosan ellenségnek tartani azt, akit nem lehet barátként számon tartani, barátnak pedig csak azt, akinek érdekében áll, hogy barátunk legyen... Csak annak engedjük meg, hogy szóljon, aki teljesen tehetetlen... Elhítni alattvalóinkkal, hogy a rossz, amit okozunk nekik, javukat szolgálja... Bűnösnek kikiáltani embereket, ez a kegyetlen miniszterek egyetlen segédforrása ahhoz, hogy romlásba döntsék azokat a becsületes embereket, akik terhükre vannak.*¹³

Maga az erény fogalma sem ellentmondásmentes Diderot-nál, legalábbis szakadék van a Filozófus tudatosan vállalt hajlama és világnézete közt. Az erény az ő szemében - már szó esett róla - csakis társadalmi jellegű, az emberekre irányuló cselekedet, tehát tulajdonképpen *politikai magatartás*. Csakhogy Diderot egyénisége folytán tiszteli és szükségesnek tartja az erős szenvedélyeket: *Hiszen tudja, én mindig is a nagy szenvedélyek szószólója voltam, egyedül ők indítanak meg*, írja Sophie Volland-nak, s így folytatja: *Igen, akár csodálattal, akár borzadállyal töltönek el, erősen átérzem őket. A génusz művei általuk jönnek létre és velük pusztulnak el; szenvedélyekből születik a bűnöző és a lelkesült.* Másutt kijelenti: *Csodálom az emberi természetet, akkor is, ha iszonyatos.* De la Pommeraye-néről szólva, aki fondorlatos módon egy prostituáltat vétetett el hűtlen kedvesével, ezt írja levelében: *Maga indulatba jön Pommeraye-né neve hallatára, s így kiált fel: - Ó, a szörnyű asszony! ó, a képmutató! Ó, a bűnös! Ne kiáltson fel, ne háborogjon, ne legyen elfogult; érveljünk! Naponta elkövetnek sötétebb cselekedeteket tehetség nélkül. Gyűlölheti Pommeraye asszonyt, retteghet tőle, de nem veti meg. Bosszúja szörnyű, de fikarcnyi érdek sem szennyezi be.* És valamiféle egyenleget felállítva: *...ha a gonoszoknak nem volna energiájuk a bűnben, a jók nem volnának ugyanolyan energikusak az erényben.*

Igaz, szól ő a szenvedély átszellemült megnyilvánulásáról, mintha mentegetőzne másfajta kijelentéseiről: *Szeretem a fanatikusokat, nem azokat, akik abszurd hittételt tárnak elénk és tört szegezve torkunknak azt üvöltik: Hidd el, vagy meghalsz!, hanem azokat, akik szenvedéllyel hódolnak valamely sajátos és ártatlan hajlamnak, mit sem találnak hozzá hasonlíthatónak, teljes erejükből védelmezik, s az utcákon menve, házakba betérve nem lándzsát, hanem szillogizmust tartanak készenlétben, s akik elhaladnak vagy megállnak mellettük, azokat arra biztatják, hogy tegyenek le a képtelenségről, ismerjék el az ő Dulcineájuk felsőbbségét a világ valamennyi lényé felett.*

Olykor illúzióba burkolja a kérdést: a gonoszt saját elvetemültsége bünteti meg, az erény jutalma erkölcsösségünk tudatában rejlik. *Igaz-e, hogy az ég elegendőt tett Seneca számára, amikor jónak teremtette? Nérónak elegendő büntetés, hogy gonosznak született? Így hiszem, igen, így, és ha választanom kellene a szerencsés gonosztevő és a becsületes szerencsétlen ember sorsa közt, nem haboznék.*

A végleg érvényes választ talán a XV. Lajost megsebesítő Damiens-ről írt sorok adják: *Volt köztünk egy ember, aki merényletet mert elkövetni uralkodója ellen, s amikor kihirdették előtte az ítéletet, hogy testét vaskampókkal szaggatják, zubogóra olvasztott ércel öntik le, lángoló kátrányba mártják, majd egy állványra fektetve lovakkal szaggattatják széjjel, a borzalmas ítéletet hallva csak annyit mondott hidegvérrel: - Nehéz napnak nézek elébe.* Diderot levonja a messze sugárzóan jelentős következtetést: *Azok az emberek, akiket a természet*

¹³ Győry János fordítása.

merész tettekre választott ki, talán tőlük független okok miatt vetődnek a dicsőségbe vagy a gyalázatba.

Erény és bűn ellentétét magasrendű igazságban oldja fel: a társadalom jó vagy rossz szervezettségétől függ, hogy az emberben lévő energia merre tör utat magának. Ezért visolyog a középszerű, a leszűkült lelkektől, a simára csiszolódott „kavicsemberektől”, s főként ezért előfutára a romantikának. *Politika és erkölcs kéz a kézben halad*, mondja ki egyik levelében. Derűlátása ebben a kérdésben határtalan.

A javak többé-kevésbé igazságos vagy legalábbis nem kiáltóan igazságtalan megoszlásán és a képességek szabad kibontakozásának biztosításán kívül Diderot az erény megjutalmazását is sürgeti. *Csupán büntetni tudunk; amennyire telik tőlünk, útját álljuk a gonoszoknak, de nem tudjuk kicsíráztatni a jót. És talán nem is volna szükség a bűn megtorlására, ha az erényt jutalom illetné. A bűnt érdekből követik el; szívesen gyakorolnák az erényt ugyanabból az indokból, és ráadásul még megbecsüléssel és biztonsággal járna. Ahol a jótevő embert teli erszény illeti meg, ott nincs szükség lopni.*

*

A tulajdon megoszlásának igazságosságát illetően nem kapunk egyértelmű választ Diderot-tól. Feltüntették a szocializmus előhírnökeként is, akárcsak a vidéki papot, Meslier-t, a „Testamentum” című, sokáig kéziratban terjedő mű szerzőjét, akinek hatása tagadhatatlan a Filozófus politikai nézeteire. A falusi plébános szavai akár az övéi is lehetnének: „Minden ember egyenlő a természet szerint. Valamennyinek egyenlően van joga élni és a földön járni, egyenlően örülni szabadságának és részesülni a föld javaiból hasznosan munkálkodva”, írja Meslier, de a fiziokraták barátja nem sorolta, nem sorolhatta a társadalmi visszasságok közé, mint a vidéki pap „a föld javainak az emberek által történő kisajátítását”. Diderot a magántulajdon jogát sérthetetlennek tartja, személyiségünk olyan tartozékának, amelyet a politikai hatalom nem kezdhet ki, kivételt csupán az egyházi birtokokkal kapcsolatosan tesz, és nyitva hagyja a kérdést, az állam kezelésébe menjenek-e át vagy fizetség ellenében szétosztásra kerüljenek.

Diderot állítólagos szocializmusa, amelyre a francia forradalom „dühöngői”; Hébert és hívei s a kommunisztikus Babeuf hivatkoznak, abból az óhajból áll, hogy az életszint különbsége csökkenjen a gazdagok és a szűkösen élők vagy éppenséggel a szűkölködők közt. Ennek az elvnek értelmében kimondja: *Az egyenlően megosztó tiszta jövedelem kíváncsabb a nagyobb, de igen egyenlőtlenül megosztó tiszta jövedelemnél, amely a népet két osztályra hasítja: az egyik dúskál a javakban, a másik nyomorban tengődik.*

AZ EMBER FÉLTÉKENYEN ÖRKÖDJÖN SZABADSÁGA FELETT

A *természetes ember* két mélyen gyökerező ösztönét, a szexualitást, *ezt a legnagyobb, legédesebb és legártatlanabb élvezetet* (Tahiti őslakóiról szóló művében, a *Függelék*-ben esik majd sok szó róla), valamint az ősi, állatban és emberben közös szabadságvágyat a történelem folyamán keletkezett társadalmak elfojtották, meghamisították, a civilizáció kelepcéjébe zárták. Diderot műveiben egyre fokozódó erővel ábrázolja a társadalom okozta szörnyű eltorzulásokat.

Az ember eredendő szabadságvágya ütközik össze nem a szükségszerűséggel, hanem a zsarnokság rákényszerítette szolgálattal. Diderot nem a fátummal, a társadalommal hadakozik.

A rabul ejtett madár szétveri fejét kalitkája rácsain. A zárdába kényszerített apáca így kering, így zúzza magát össze a börtönévé vált rendház falain, a vezeklők pincecellájában üvölt, akár a vadállat, őrvongva veri fejét a falba, s ha módjában állna, végezne magával. Vállalja a szökés veszélyét, a nélkülözést, az ínséget, mert legalább megismeri a szabadság árát.

Az „unokaöcs” nem hajlandó megfizetni a szabadság árát. Az apáca Suzanne-jával ellentétben Rameau a meghunyászkodást, a kiszolgáltatottságot választja, vicsorgó gyűlölettel és megvetéssel azok iránt, akiknek lakájává szegődött. Én, aki vele szemben a filozófia adta függetlenséget képviseli, többször is hiába buzdítja, hogy vállaljon tisztas munkát.

A szabadság, az egyén önrendelkezési jogának problémáját Diderot szépirodalmi művei nagy részében felveti, így a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdájá*-ban is, hiszen a szolgát bölcsessége, humora, tevékenysége messze az úr fölé emeli. Mégis, kétségtelen, hogy azok az írásai, amelyekben hitet tesz a szabadsághoz való elévülhetetlen jogunk mellett - mindaddig, amíg a másét nem sérti - az 1770-es évek kezdetétől íródtak. Az öregedő Filozófus, akit kora, társadalmi helyzete, személyes tapasztalatai arra ösztönöznének, hogy fogadja el a fennálló „társadalmi szerződést”, erővel emeli fel szavát a nyílt vagy a leplezett zsarnokság ellen. Mintha egyre tudatosabban és lankadatlanul, saját kényelemszeretetén, egyezkedésre való hajlandóságán felülkerekedve vállalná küldetését, amely olykor nemcsak figyelmeztetés, hanem felhívás is.

Nem alacsonyodunk le, hogy növeljük azoknak a gyalázatos íróknak számát, akik tehetségüket arra fordítják, hogy a politikával igazolják azt, amit az erkölcs elítél, írta Diderot feltehetően 1772-ben.

Pálcát tör az egyeduralkodó felett, még ha a felvilágosult jelzöt viseli is: *Megegyezni a teljhatalmú uralkodóval a társadalom javára annyit jelent, mint elismerni, hogy a rosszra vonatkozóan is teljhatalmú úr, holott nem az sem az egyik, sem a másik területen.* A hajlamai szerint reformert a történelmi-társadalmi tények arra készítetik, hogy kimondja: *Az alattvalók, akik összefognak és igazságot szolgáltatnak maguknak a rossz uralkodók ellenében, nem illethetők a gyűlöletes gyilkos elnevezéssel: nem illethetők még abban az esetben sem, ha azzal a jó uralkodóval végeznének, aki a közakarat ellenére tette volna a jót. Büntetés illeti őt annál az oknál fogva, hogy túllépte jogait.* A forradalmat az idős Filozófus elfajult állapotokban a nemzeti megújulás eszközének tekinti.

Azt a mélyreható változást, amely oroszországi tartózkodása alatt és nyomán ment végbe benne, szembeszökően példázza a *Helvétius cáfolata*. Alaposan belemélyedt „Az emberről” című könyv szövegébe, három ízben olvasta el, először, emlékezhetünk, Hollandiában.

A szenzualista Helvétius, kétségkívül Locke nyomán, azt tartja, hogy a csecsemő agya üres lap, amelyet az élete folyamán őt érő benyomások jegyeznek tele. Hogyan módosul, miként módosítható az ember? Helvétius szerint a nevelés és az anyagi ösztönzés által, az egyéniség tehát kizárólag a társadalmi determináltság eredménye, és végeredményben mindenből minden lehet. Ezt a leegyszerűsített antropológiát a Filozófus nem fogadja el. *A szerző azt kívánja bemutatni, hogy az emberi szellemek különbözőségének ez az egyetlen elve, a zsenialitás kizárólagos alapja csakúgy, mint a tehetségé és erényé: végül pedig a véletlennek tulajdonítja a nevelés és a jellemformálás sikerét: nekem úgy tűnik, hogy ez mindennek a semmire való visszavezetése, egyidejűleg apológiája és satírája a nevelésnek,* állapítja meg Diderot. *(Az ön determinált embere egyszersmind a legmeghatározatlanabb, írja máshol.)* A reménytelenségbe torkolló teljes átalakíthatóság elvével szemben egy dialektikusabb determinizmust vázol fel. A társadalmi megváltoztathatóság biztosítékát ő az emberi fejlődés során kialakult és eredendővé vált erényérzetben valamiféle *romolhatatlanságban* látja. Ludassy Máriát idézve meggyőződése: „Az emberi fajhoz való tartozást valahogy még az embertelen körülmények is közvetítik minden emberi szervezet felé. És ez az emberien és egyénien reagáló

struktúra biztosíthatja a természetes humanitás-minimumokat inhumánus körülmények (tudatosan rossz társadalmi nevelés, illetve a véletlenek negatív összejátszása) közepette is.” A neveléstani probléma filozófiaivá tágult.

Helvétius úgyszólván egyenlőségjelet tesz az emberi faj és az állatvilág közé az öt érzékszerv alapján. *Embere öt, igencsak tökéletlen állat egyesülésére redukálódik*, írja Diderot a *Cáfolatban*. Ő is úgy véli, hogy az ember az élőlények végső láncszeme, de tagadja, hogy szellemi-erkölcsi lényének vizsgálatánál az állatvilágból lehetne kiindulni vagy ezen a téren állat és ember közt párhuzamot vonni. *Képtelen vagyok elfogadni ilyenfajta általánosításokat: ember vagyok, és emberszabású magyarázatokra tartok igényt.*

Ám a Helvétius könyvével folytatott polémia számunkra legizgalmasabb része nem a szenzualizmus cáfolata.

„MINDENFAJTA DESPOTIZMUS ELÍTÉLÉSE”

„Mi sem jobb - jelentette ki a porosz király a berlini Akadémián tartott beszédében -, mint az igazságos, emberséges és erényes uralkodók önkényes kormányzása.”

És ön, Helvétius, dicséretként idézi ezt a maximát! Az igazságos és felvilágosult uralkodó önkényes kormányzása mindig rossz. Erényeinek száma a legveszélyesebb és leghathatósabb csábítás: észrevétlenül rászoktatja a népet, hogy szeresse, tisztelje és szolgálja utódját akkor is, ha az gonosz és ostoba. Megfosztja a népet a fontolgatás jogától, attól, hogy akarjon vagy ne akarjon, hogy ellenszegüljön uralkodója szándékának még akkor is, amikor azt rendeli el, ami jó: ám a szembenállás joga, ha esztelenségre irányul is, szent, enélkül az alattvalók hasonlatosak volnának egy nyájhoz, amelynek követeléseit azzal az ürüggyel vennék semmibe, hogy úgyis az Úr vezet a dús legelőkre... A saját kénye-kedvére kormányzó tirannus a gaztettek legnagyobbikát követi el. Mi jellemzi a despotát? A jóság vagy a gonoszság? Semmiképpen; ennek a két fogalomnak semmi köze meghatározásához. Nem a hatalom felhasználási módja, hanem a kiterjedése fontos neki. És visszatér a II. Katalinnak már kifejtett gondolatára: a méltányos, felvilágosult önkényuralkodók is szerencsétlenséget zúdítanak országukra. A Filozófus szétszaggatja a felvilágosult önkényuralkodók „észrevétlen forradalmához” fűződő, a „jó zsarnokkal a zsarnokság ellen” illúziót.

Az angol társadalmi állapotokat, a parlamentarizmust demokráciaként magasztaló szerzőt így bírálja: *Amit itt Ön lefest, az legfeljebb republikánus, de nem demokratikus berendezés.* Rámutat a gyarmatosító liberális anyaország és a meghódított gyarmatok közti ellentétre. Anglia hatalmának okát Helvétius a kormányformájában keresi. *De minek tulajdoníthatók Skócia és Írország szolgasága, a mostani kegyetlen gyarmati háború szörnyűségei?*, kérdi Diderot. Helvétius eszménye: különböző vagyoni helyzet, egyenlő boldogság és szabadság. A Filozófus leszögezi: az egyenlő boldogság lehetőségében kételkedem, az egyenlő szabadságot tagadom. A demokrácia - miként majd a *Seneca életéről*-ben kifejti a saját munkán alapuló tulajdon által, a fiatal amerikai köztársaságban valósul meg.

A javak egyenetlen megoszlásáról elmélkedő Helvétiusnak, aki semmi módot nem lát a kirívó különbségek csökkentésére, hacsak meg nem sértjük a tulajdon szentségét, Diderot az *arany fontosságának csökkentését javasolja* oly módon, hogy az állami tisztségeket tanulmányi versennyel vagy pályázattal töltsék be. *Ebben az esetben a gazdag apa így szól majd fiához: Ha csupán kastélyokra, ebekre, nőkre, lovakra, ínycsiklandozó ételekre és kiváló borokra vágyol, megkapod, de ha becsvágyat érzel magadban, hogy valaki légy a társadalomban, ez már a te dolgod, nem az enyém; szorgoskodj éjjel-nappal, művelődj, mert én minden vagyonommal csupán hivatalszolgát faraghatok belőled.*

Ebben az esetben a képzettségnek nagy jelentősége lesz, és a gyermek érezni fogja fontosságát, mert ha megkérdi, ki Franciaország kancellárja, gyakran azt hallja, hogy apja asztalosának, szabójának, esetleg cipészének a fia.

Ha a pályázókat erkölcsaik és elméleti képességeik szerint bírálják el, ha a vétkek ugyanolyan biztos okai a kizárásnak, mint a tudatlanság, becsületes és hozzáértő emberek fogják betölteni a tisztségeket.

A fenti mondatban az utópiáig kalandozó Filozófus zsűrire bízna az erkölcsi rátermettség megítélését? - politikai téren eljutott a forradalmiságig, ám a gazdasági élet vonatkozásaiban mindvégig óvatos reformer marad.

Mégis milyen szenvedélyes erővel panaszozza fel a nehéz testi munkát végző emberek keserű sorsát, válaszként Helvétius könyvének a gazdagokról és a szegényekről szóló részére. Diderot soraiban nyoma sincs már annak a derűlátásnak, amelyről az *Enciklopédia*-ban a műhelyeket és mesterségeket ábrázoló képek tanúskodnak.

*

„Az unalom csaknem olyan félelmetes rossz, mint az ínség,” állapítja meg Helvétius, a dúsgazdag adóbérlő. Így nyilatkozik a gazdag ember, aki soha nem volt híján az ebédnek, vágja oda neki Diderot. ...számos olyan foglalkozás van a társadalomban, amely elcsigázza az embert, gyorsan kimeríti erejét, megrövidíti életét, és bármekkora bér illetné is a munkát, nem akadályozhatjuk meg a munkás panaszának gyakoriságát és jogosságát.

Gondolt-e ön valaha is arra, hány szerencsétlen nyomorodik el menthetetlenül a bányákban, az ólom feldolgozása közben, pöcegödrök tisztításában?

Csupán a nyomortól való rettegés és az eltompultság kényszerítheti az embereket ezekre a munkákra. Igen, a gazdag étvágya mit sem különbözik a szegényétől. Sőt azt hiszem, hogy az utóbbi mohóbb és erőteljesebb, de mindkét fél egészségét és javát szolgálná, ha a szegényt a gazdag, a gazdagot a szegény étlendjére fogná. A naplopó dúskál a válogatott ételekben, a robotoló kenyéren és vízen él, és mindketten a természet megszabta határidő letelte előtt pusztulnak el, az egyik csömörben, a másik a nélkülözésben.

...Vagy mondjunk le a fémekről, vagy a bányák ne legyenek dögletesek.

A Harz-hegység roppant kiterjedésű bányáiban ezer meg ezer ember robotol; alig ismerik a napvilágot, ritkán érik meg a harminc évet. Találni ott asszonyokat, akiknek tizenkét férjük is volt.

Ha bezárják ezeket a hatalmas sárboltokat, tönkremegy az állam, és Szászország valamennyi alattvalója éhen pusztul vagy kivándorlásra kényszerül.

És Franciaországban is hány ilyen szörnyű műhely van, jöllehet kevesebben dolgoznak bennük?

Diderot, aki hosszú ideig az ipar fejletlenségét látta az egyik fontos társadalmi problémának - gondoljunk a cárnővel folytatott eszmecserékre vagy az *Enciklopédia* idevágó cikkeire - a *Cáfolat*-ban szembenéz a túlfejlődés tragikus veszélyével. A technika nem az állam, hanem a nép ügye, szögezte le egykor. Az öregedő férfi felismerte, hogy a tömegek jólétét biztosítani hivatott technika, az ipar a művelői ellen fordul. A Filozófus a társadalom gyászos tökéletesedéséről szól.

Van-e szabadulás az útvesztőből, amelybe a civilizáció vezette a társadalmakat?

Semmiképpen a Rousseau kínálta. Diderot egyaránt vitázik Helvétius gazdagember-szemléletével (a munka unaloműző) és Rousseau-val, aki a szörnyűségek elől a kezdetlegesség természetes állapotába menekülne. Ó, Jean-Jacques, milyen rossz ügy védője volt Ön, midőn

a természeti állapotot védelmezte a társadalmi állapottal szemben. Diderot, jóllehet a dilemmákat felismeri, sőt gyötrelmesen át is éli, az elidegenedést soha nem tekinti a történelmi fejlődés szükségszerű velejárójának. A civilizáció értékeinek rousseau-i megtagadása nem lehet követendő út.

A felismerés kínzó szorítójából az emberbe vetett makacs, szárnyaló hite emeli ki. A sötét látás hosszabb-rövidebb ideig tartó, de mindig átmeneti időszakai után igazi álláspontja, amelyhez újra meg újra visszatér, az a meggyőződés, hogy az emberek lelkük mélyén kénytelenek tisztelni az erényt. *Egy gazember úgy beszél és cselekszik, ahogyan neki tetszik, de nem érezhet úgy, ahogyan akar.*

Az igazságot üldözik, de nem vethetik meg, írja a Cáfolat-ban.

Mit tehet hát az igazság az emberiség üdvéért? Idővel mindent. Nem tudom, miként történik meg, de végül is győz, és mindvégig ő lesz a legerősebb.

A TÁRSADALOM AZ EMBEREK SZÜKSÉGLETEIBŐL JÖTT LÉTRE, A KORMÁNYZAT HIBÁIKBÓL

Rousseau kimondta, hogy a föld igazság szerint nem lehet senkié. Diderot azt mondta ki, hogy az ember nem lehet senkié sem. A Raynal abbé nevéhez fűződő „A két India története”, amelynek a Filozófus egyre növekvő mértékben volt munkatársa - Meister szerint az egymást követő új átdolgozott kiadásoknak egyharmada az ő tollából származik -, a korszak egyik legjelentősebb történelemfilozófiai műve. Hatalmas visszhangot keltett, 1781-től 1787-ig húsznál több kiadást ért meg, a francia forradalom nemzedéke, girondisták, jakobinusok idéztek belőle, hivatkoztak rá, s miként Yves Benot megállapítja, segített nekik felülkerekedniök begyepesedett gondolkodásformulákon. Maga Robespierre is, aki pedig nem kedvelte az ateista enciklopédistákat, nagyra becsülte ezt a könyvet.

A mű tulajdonképpeni tárgya a gyarmatosítás. Elvi álláspontját erről a kérdésről Diderot már az *Enciklopédia* Fajok című fejezetében leszögezte: *eredetileg csupán egyetlen emberfaj volt*, s a differenciálódás nem jelent magasabb vagy alacsonyrendűséget. De „A két India története” - s ez a Filozófus érdeme - nem kevésbé szól a forradalom előtti Franciaországról, magáról Európáról, a hatalomról és a nép szerepéről. A zsarnokság megnyilvánulási formája belül a monarchia, kívül a gyarmatosítás, ebből következik a hatalomnak és a primitív társadalomnak az egész művön végighúzódó ellentéte.

A nép mint politikai tényező jelentős változáson ment át a Filozófus gondolatvilágában. Az *Enciklopédia* korszakában még a szellemi arisztokrácia enyhe lenézésével tekintett rá. Felsőbbségéről tanúskodnak az effajta megjegyzések: az állapotos nők látványa megindultságra készíti, akkor is, ha a *népből származnak*, vagy: depopularizálódni annyi, mint nemesebbé válni, amit az utókor gyakran a fejére olvasott, jóllehet a fosztóképzővel ellátott igenév alighanem a tömegből való kiemelkedést, az átlagot meghaladó törekvést, a szellemi kiválasztódást jelenti. Kétségkívül tartott a papságnak a népre gyakorolt hatásától - jogosan, miként majd a francia forradalomban a vendée-i felkelés bebizonyítja: keserűen emlegette a nép passzivitását, amely kiszolgáltatja a zsarnokságnak. „A két India történeté”-ben felismeri a nép történelemformáló erejét: *Nem, nem, az igazságnak előbb vagy utóbb diadalmaskodnia kell. Ha nem így lenne, a néphez fordulnék, s azt mondanám neki: Ti, akiknek hangja hány-szor meg nem remegtette uraitokat, mire vártok? Mire tartogattjátok a fáklyákat és az utcák kövezetét?*

És leszögezi: *Ha a népek elégedettek a kormányformával, megtartják. Ha boldogtalanok, akkor nem a mások véleménye készíti őket a változtatásra, hanem az, hogy nem bírják tovább a szenvedést. Üdvös megmozdulás, amelyet az elnyomók lázadásnak neveznek, jóllehet csupán az elnyomott embernek, sőt az el nem nyomottnak is természetes és elidegeníthetetlen joga.*

A filozófusok hivatása a tetté váló igazság hirdetése, akárcsak évtizedek múlva a romantika próféta-költőinek.

Valamennyi nemzet filozófusai... legyen bátorságotok felvilágosítani testvéreiteket... kergessek szégyenpírt a sok ezer felbérelt rabszolga arcára, akik uraik parancsára hajlandók elpusztítani polgártársaikat. Keltsétek fel lelükben a természet és az emberség szavát a társadalmi törvények megcsúfolása ellen... s a felvilágosult népek egyesült erővel álljanak végre bosszút az emberi faj dicsőségére.

„A két India történeté”-t a Legfelsőbb Politikai Bíróság elítélte, Raynal abbé, a hivatalos szerző letartóztatását elrendelték.

Hallom ablakom alatt a kiabálást: az abbét elítélték. Olvasom az ítéletet. Elovastam, írja Grimmnek címzett hosszú és talán kiadásra szánt, az utókornak is szóló levelében Diderot, amelyben pálcát tör barátja felett.

Grimm ugyanis Vandeulné jelenlétében egy társaságban metsző gúnnyal támadta az éles szimatú irodalmár szerint elfogadás előtt álló abbét.

Diderot a Raynal abbé védelmében írt nyílt levélben keményen nekitámad Grimmnek.

Elsősorban nem igaz, hogy gyávaság megtámadni azt, aki nem bír bosszút állni. Elegendő ok, hogy rászolgált a támadásra.

Továbbá nem örültség megtámadni azt, aki bosszút tud állni. Az erény, az ártatlanság, az igazság ügyét védve a bosszú megvetése nemeslelkűség. Nem örültek egytől egyig mindazok, akik kiteszik magukat a gonosz bosszújának.

Grimm dilemmája lakatot tesz a felvilágosult, a becsületes ember, a filozófus szájára, ha az erkölcsről, a hatalom túlkapásairól, a vallásról, a kormányzatról, a vétkekről, a tévedésekről, az előítéletekről szól, megannyi kérdés, amely egyedül méltó rá, hogy a jóra irányuló elmét foglalkoztassa.

Grimm fensőbbeséges vagy inkább fitymáló gúnyosságára célozva így folytatja: *Azt hiszem, maga nevet... Ó, barátom, látom én, hogy a lelke összeszűkül Pétervárott, Potsdamban s a nagyurak előszobáiban.* És kimondja, amit a legsúlyosabb vádnak tart: *...Maga - talán nincs is tudatában - a felvilágosodás egyik legrejtettebb, de egyik legveszedelmesebb ellensége lett. Velünk él, de gyűlöl bennünket.*

Hosszasan növekvő feszültség robbant ki ebben az írásban, amelyet Diderot így zár: *Ezt a sebtében írt levelet vajon elküldöm-e Magának? Igen. De mikor? Amikor eléggé becsülöm majd ahhoz, hogy feltételezzem: harag nélkül olvassa el.*

A Raynal abbé védelme Grimm úrnak címezve nemcsak a Filozófus emelkedett nézeteiről, hanem mértéktelen jóhiszeműségéről is tanúskodik. Az „Irodalmi Tudósítások” szerkesztője uralkodó előfizetőinek köszönhetette könnyű megélhetését, társadalmi tekintélyét, rangját a szellemi életben, a német birodalmi báróságot is beleértve. A felvilágosodás számára szellemi irányzat volt, nem világnézet. Hajbókoló udvaroncként viselkedett a cárnővel, a porosz királlyal és nyilván a német fejedelemségek és hercegségek uralkodóival is, akiket gyakran sorra látogatott. Diderot-val ellentétben, aki kitért Katalin kézzelfogható kegye elől, ő dús ajándékokkal érkezett vissza Pétervárról, s mint a gerinctelen lényeket általában, ingerültséggel töltötte el mások jellemessége. Művelt, zenében és képzőművészetben hozzáértő

literátor lévén, de híján az alkotás képességének, a nagy tehetség alighanem felbőszítette, megnyilvánulásai megannyi tűszúrásként emlékeztették a saját áttörhetetlen határait. Mindez magyarázata, de nem mentsége Diderot és más alkotók - így Rousseau - elleni perfidiájának. „A két India története” elítéltetése és a Raynal elleni elfogatási parancs kiadása idején - az abbénak sikerült idejében elszöknie - Grimm a szerkesztést átadta már Meisternek, de érdekeltségét az „Irodalmi Tudósítások”-ban megtartotta. A nyílt levél szövegéből arra következtethetni, hogy Grimm már előzőleg óvatosságra intette a Filozófust.

AZ EGYETLEN KÖTELESSÉG: A BOLDOGSÁG

Az egyéné és a közösségé, mert a kettő Diderot szemében elválaszthatatlan. A boldogság, amire vágyunk, amit elvesztettünk, amihez jogunk van, s amit az állam és a vallás törvényei számtalan tabuval zárnak el előlünk. *Nyomorunk természetének rövid történetét* Diderot így foglalja össze a rousseau-i gondolat nyomán a *Függelék Bougainville utazásához* című munkájában: *Volt egyszer egy természetes ember. Belébújtattak egy mesterséges embert, mire a barlangban életre szóló polgárháború támadt. Hol a természetes ember az erősebb, hol a mesterséges ember teríti le őt, de mindkét esetben ide-oda rángatják, gyötrik, kínozzák, kerékbe törik a szomorú szörnyszülöttet. Szüntelenül nyög szegény, szüntelenül szerencsétlen, hol mert a dicsőség ál-lelkesedése hevíti és részegíti, hol mert ál-gyalázat alázza meg és teríti le.*¹⁴

A civilizáció társadalmi eltorzították az embert, gúzsba kötötték benne a természet energiáját. A Filozófus feltárja a nyomorúságot, olykor gyógymódot is ajánl: politikában demokráciát, az ösztönéletben lázadást az askézis szelleme és a kényszerű monogámia ellen, s a két nem kölcsönös megértő magatartását; hol meg azon elmélkedik, miként lehetne a túl-érett, túlbonyolódott társadalomból visszalépni egy ősbibb, természetközeli, emberszabásúbb közösség felé, hol meg felvázolja ennek a társadalomnak a képét, Tahiti szigetét, amely felfedezése óta egészen Gauguinig a pogány édent jelentette a szomszédos képzeletnek.

Ennek az édennek a képe korántsem ábrándja Diderot-nak, hanem történelemfilozófiai, szociológiai elmélkedéseinek egyik tétele: a természet energiája szükségszerűen épen maradt a primitív népekben, ha a gyarmatosítás nem süllyesztette őket rabszolgasorsba.

A bizonyítást elméletéhez Bougainville 1771-ben megjelent könyve, az „Utazás a föld körül” szolgáltatta. A neves utazó egy vadembert is hozott magával Tahiti szigetről, és bemutatta jó néhány párizsi szalonban, ahol kellőképpen megcsodálhatták, akárcsak annak idején Voltaire indiánját.

A Filozófus első kézből, magától Bougainville-től szerezte értesüléseit a szigetlakók életmódjáról, akik ösközösségben élnek, s a férfiak és nők teljes szexuális szabadságot élveznek. A *Függelék* tehát a felfedező beszámolója alapján, de ellenében is jött létre, mert Bougainville azzal a gögös felsőbbbséggel nyilatkozott a bennszülöttekről, amellyel a civilizáció fertőzte meg a fehér bőrű emberek tudatát. Diderot vitába is szállt vele: *Ó, Bougainville uram, vitorlázzon el az ártatlan és szerencsés tahitibeliak partjairól. Ők boldogok, s ön szükségképpen feldúlja boldogságukat.* És nyilván a párizsi társaságokban végigvezetett bennszülöttre célozva: *Ez az ember, akit tulajdonába vett, mintha állat vagy növény volna, a természet gyermeke, akárcsak ön. ...Hadd éljen a saját erkölce szerint, jobbak azok, mint az öné.*

A *Függelék Bougainville utazásához*-t 1773-ban közölte az „Irodalmi Tudósítások”, de nem a mai ismert terjedelmében.

¹⁴ Győry János fordítása.

A mű első részének alcíme: *Párbeszéd A. és B. között arról, hogy milyen káros erkölcsi eszméket kapcsolni egynémely fizikai ténykedéshez, melyben ilyesmik nincsenek.*

A mottó egy Horatius-szatíra részlete: *Ám mennyivel jobb, mégpedig ezektől teljesen elűtő örömeket kínál neked a természet amely ki tudja elégíteni a maga keltette vágyakat -, ha ugyan helyesen akarsz gazdálkodni, és nem kevered össze a kíváncsú dolgokat az ártalmassákkal. Vagy talán azt hiszed, hogy teljesen mindegy, a magad hibájából vagy a körülmények folytán szenvedsz hiányt?*

A Bougainville egyéniségéről, felfedező voltáról folytatott párbeszéd A. és B. között csak futólag érinti a *Függelékben* meggyőző erővel, részletesen, úgyszólván minden vonatkozásában kifejtett alapgondolatot: *Lépten-nyomon megfigyelhető, hogy a természetfölötti és isteni intézmények megerősödnek és állandósulnak, s az idők folyamán polgári és nemzeti intézményekké alakulnak át, a polgári és nemzeti intézmények pedig szentesítődnek, természetfölötti és isteni szabályokká fajlulnak.*

Diderot először Tahiti bennszülötteinek egyik főnöke, az aggastyán szájába adja tiltakozását a megnyomorító társadalmi intézmények, szokások és törvények ellen, majd feszült, szellemes, fordulatos dialógusban a bennszülött Oru vitázik a hajó lelkészével.

Oru a sziget szokása szerint felajánlja feleségét és lányait a papnak. A vendégszeretet e megnyilvánulása a nőknek nincs ellenére, mert a lelkész jóképű fiatal férfi. Lényeges mozzanat ez, mert a szerelmi vagy csupán szexuális egyesülésnek a Filozófus szerint kölcsönösségen kell alapulnia, teljes egyenlőséget követel a két nem közt, s a ritka - nemcsak századában ritka - írók közé tartozik, aki a nők biológiai sajátosságait tekintetbe véve írásaiban megértő részvétellel szól róluk. *Szinte valamennyi országban a törvények kegyetlensége összefogott a természet kegyetlenségével a nők ellen. Együgyű gyermekként kezelik őket. Elsősorban az intézményeket és a szokásokat okolja: Kínszenvedés számukra engedelmeskedni uruknak, ha viszolyognak tőle. Láttam borzadálytól reszketni egy tisztességes nőt, amikor hitvese közeledett hozzá. A nő Diderot szemében nem a gyönyör eszköze vagy az anyaság fennkölt megtestesítője, hanem ember, akinek biológiai-pszichológiai adottságaira felfigyel, és korát messze megelőzve Freudhoz méltó pontos láttelepet ad róla. Nők mennyire sajnállak benneteket! Hány asszony hal meg anélkül, hogy megismerte volna a gyönyör teljességét... Kevésbé urai érzékeiknek, mint mi, a megjutalmazás kevésbé gyors és kevésbé biztos számukra. Várakozásukban százszor is csalódnak.*

Az életörömhöz való jogot képviselő vadembernek a lelkész papi mivoltára, a vallás parancsára hivatkozik, majd Oru kérdésére elmagyarázza, mi a vallás.

Lelkész: Mi azt hisszük, hogy ez a világ és mindaz, amit magába foglal, egy munkásnak a műve.

Oru: A munkásnak van lába, feje, keze?

Lelkész: Nincsen.

Oru: Hol tanyázik?

Lelkész: Mindenütt... Ő nem öregszik. Ő beszélt őseinkhez. Ő adott törvényeket nekik. Előírta, hogy tiszteljék őt. Bizonyos cselekedeteket megparancsolt nekik, mint jótetteket, más cselekedetektől mint rosszaktól, eltiltotta őket.

Oru: Értem. És az egyik cselekedet, amelytől eltiltotta őket az, hogy asszonnyal vagy lánnyal háljanak. Miért teremtett hát két nemet?

Lelkész: Azért, hogy egyesüljenek. De bizonyos elengedhetetlen feltételek mellett, bizonyos szertartások után, amelynek következményeként lesz egy férfi egy nő és csak azé a nő, valamint egy nő egy férfi és csak azé a férfi.

Oru: Így hát megesett egy nővel, hogy mással hált együtt, mint a férjével vagy egy férjjel, hogy mással hált együtt, mint a feleségével... De ez nem történhet meg egyáltalán, mert ő ott van, s ez nem tetszik neki és meg tudja akadályozni.

Lelkész: Nem. Ő hagyja őket cselekedni, ők pedig vétkeznek az Isten törvénye ellen (mert így hívjuk a nagy munkást), az ország törvényei ellen és gonosztettet követnek el.

Oru kifejti véleményét.

Ezeket a furcsa előírásokat természetellenesnek tartom és észellenesnek is. Azért csinálták, hogy megsokszorozzák a bűnöket, s hogy minden pillanatban megsértsék az öreg munkást, aki mindent kéz nélkül, fej nélkül és szerszám nélkül alkotott, aki mindenütt ott van, és akit sehol sem lehet látni, aki ma is van és holnap is lesz és egy nappal sem öregebb, aki parancsol és nem engedelmeskedik neki, aki megakadályozhat valamit és nem akadályozza meg. Természetellenesek ezek az előírások, mert feltételezik, hogy egy gondolkodó, érző és szabad lény egy hozzá hasonló lény tulajdona lehet. Min is alapulhat ez a jog? Nem látod, hogy a te hazádban összekeverték azt, aminek nincs érzőképessege, se gondolata, se vágya, se akarata azzal, ami szabad, aminek akarata és vágya van, amely odaadható és visszautasítható egy pillanatra, odaadható vagy visszautasítható mindörökre, amely panaszkodik és szenved, nem válhatik eladhatóvá és megvehetővé anélkül, hogy lényre el ne halványodnék és ne követnének el erőszakot természetén. Ellenkeznek ezek az előírások a lények általános törvényével. Van-e valami, ami esztelenebbnek tűnne fel szemedben, mint oly előírás, amely száműzi a bennünk lévő változást, amely oly állhatatosságot követel, amely bennünk lehetetlen, amely megsérti a hím és nőstény szabadságát, amidőn egymáshoz köti őket. Van-e ellentmondóbb, mint az a hűség, amely a legszeszélyesebb élvezetet egyetlen egyénre korlátozza: mint egy eskü, melyet húsból való két lény tesz arra, hogy nem fognak megváltozni, egy égboltozat alatt, amely egyetlen pillanatig sem ugyanaz, barlangokban, amelyek összeomlással fenyegetnek, egy szikla alatt, amely majd porrá törik, egy kővön, amely meginog? (Ez a rész Musset kedvelt szövege volt.) A féltékenység is rettegés a saját elégtelenségünktől (Diderot-nak volt alkalma szenvedő félként tanulmányozni), igazságtalan érzés az emberben, hamis erkölcsünk következménye és a tulajdonjog kiterjesztése egy érző, gondolkodó, akaró és szabad lényre.

Az egyetlen erkölcsi törvény, amelyet Oru elismer, amire törekedni kell: *javára lenni a köznek és hasznára az egyénnek.*

A szerelmi szabadság a természet nagy célját, utódok létrehozását, az emberi nem fenntartását szolgálja. Tahiti lakói minden újszülöttet drága ajándéknak tekintenek. A gyermekáldást nem kuszálja össze a kapzsiság, gyűlölködést, lázadást szító tulajdon.

Kommunistikus eszméket hirdet ebben a műben Diderot? Igen is, meg nem is. Tudja, hogy visszalépni egy kezdetleges, ősi társadalmi struktúrába lehetetlen. (Rousseau is tudta!) Egyetért Rousseau-val abban, hogy a gazdasági fejlődés növeli az egyenlőtlenséget, de az egyenlőséget ő némi kételyek után a gazdasági gyarapodásban reméli megvalósíthatónak, a mikéntet nyitott kérdésként hagyva. *Mert könnyebb kulturálttá válni, mint a civilizációról lemondani*, összegezi nézetét a Tahiti szigetéről visszatérő utas.

A Filozófus a távoli jövőben megvalósítható célként azt kívánja, hogy a törvények, intézmények és szokások ne legyenek oly ellentétesek az emberi természettel. A történelem folyamán az emberiség háromféle törvénynek volt és van alávetve: a természet, az állam és a vallás törvényeinek, s arra ítéltetett, hogy egymás után szegje meg őket, mert egyik sincs összhangban a másikkal.

A *Függelék* oly mélyreható erővel fejezte ki a civilizált társadalomba szorult ember rossz közérzetét, amilyenre Freudig aligha volt példa.

A VÉG

Utolsó esztendeiben egyre ritkultak körülötte az életető emberi kapcsolatok.

Langres-ban lakó nővérével időnként levelet váltott, öccsével már régen szakított. Közeledési kísérletei egytől egyig megtörttek a pap merev dogmatizmusán - igaz, a Filozófus is orra alá dörgölte a hitbuzgónak egyrészt fanatizmusát, másrészt vétségeit anyanyelvük szabályai ellen. Az abbé ismételt dörgedelmeire, ádáz jóslataira türelmét veszítve minden további vitát, szemrehányást elvágó sorokkal válaszolt.

Ó, testvérem, teljesedjék be jóslatod! Halálos ágyamon hadd forduljon ellenem teljes erővel Isten létezése, a lélek halhatatlansága, a büntetés és a jutalmazás igazságos kiosztása, az atyai intelmek, az anyai útmutatások, a vallásos szülők jó példája; én abban a pillanatban sem leszek bánatosabb, mint most. Mindig őszinte leszek önmagammal. Ha a Kegyelem felnyitja a szemem, beismerem tévedésemet anélkül, hogy kétségbeesnék, minthogy tévedésem nem szándékos, s egyébként is nézeteim nem befolyásolták életviteletem. Ha vallásos keresztény lettem volna, ugyanazt teszem, amit ez ideig tettem, és úgyszólván semmit mindabból, amit Te cselekedsz, kedves abbém.

Az utolsó mondat befejezése aligha igazságos, hiszen a pap is buzgón jótékonykodott, olyanmire, hogy Langres szegénynegyedébe költözött, mert az ínségesek között akart élni. A Filozófus ezt annak idején kifogásolta.

...Érdemes filozófus vagyok, méltatlan a sértésekre, érzékeny a rágalomra, az igazságtalanságra, az ádázásra, a gonoszságra, de kész keserűség, szemrehányás, neheztelés nélkül fogadni testvéreimet, ha találkozni akar velem. De addig: békesség és csend. Nem akarok több levelet kapni. Nem akarok több választ írni.

Barátai, fegyvertársai sorra halnak meg. Lespinasse kisasszony, Geoffrinné, Le Breton, az *Enciklopédia* kiadója, Jaucourt lovag, a kitartó, áldozatkész munkatárs, d'Épinay-né, akinek kastélyában annyit időzött. Angliában meghalt Hume, akinek az emberi gondolkozás mechanizmusát feltáró könyvének oly sokat köszönhetett és Garrick, a nagy angol színész, akinek játéka, egyénisége nyomán íródott a *Színészparadoxon* első megfogalmazása.

S akik megmaradtak ...Sophie Volland betegeskedik, Holbach bárót kólika gyötri, igaz, a zsémbessége alábbhagyott, a vonzó és kacér de Maux-nénak, a „végzet asszonyának” gennyedzik az egyik füle, látási zavarokkal küszködik, s éjszakánként alig alszik a viszketegségtől.

Diderot, az ő szavait idézve, eljutott abba a korba, *amelyben számoljuk az éveket, s amely szomszédos a hónapokat számoló korról; és már egészen közeli az a kor, midőn a napokat számoljuk. Úgyszólván valamennyien rokkanttá válunk. A reggelinél egyikünk arról panaszkodik, hogy rosszul aludt, a másik felkeltekor fáradtabb, mint amikor lepihent; ki a gyomrát, ki a hátát fájlalja, ki a tüdejével, ki a fogaival, a látásával bajlódik. Nyomorúságos kocsit vonszolunk, mindig rozoga valahol, s a rozogaság egyre súlyosbodik és terjed addig a szerencsés vagy szerencsétlen pillanatig, amikor a kocsi meg a vezetője elpatkol...*

Egészsége az 1783. évtől kezdve rohamosan hanyatlott.

Semmi bajom, csak érzem az öregség súlyát, mondogatta. *Fogaim vagy kihulltak, vagy mozognak, hamarosan levesen meg pépen fogok élni és motyogok, ami ugyancsak nagy előny lesz embertársaimnak, mert nem hallják, amit mondok, s apró kellemetlenség nekem. Hallásom egyre gyengül, akárcsak a látásom. A felszerelés nagy része útnak indult, s állíthatom, hogy közönyösen nézem a nagy utazás előkészületeit.* S a sűrűn emlegetett túlvilágra célozva

így tréfálkozott: *Nyugalankodjanak a gonoszok. A magamfajta jóhiszemű számárnak csak annyit mondhatnak: Ostoba voltál!*

Alighanem a szív működése akadozott, mert lába megdagadt, nehezen baktatott fel dolgozó-szobájába vagy az utcáról lakásába; orvosai, köztük egy német származású elzászi, óvják is a lépcsőjárástól. Felmerül a terv, hogy el kellene költözni a Taranne utcából, de a Filozófus ragaszkodik az évtizedek óta megszokott környezethez.

Otthon végre valamelyest nyugta van. Nanette, akiről néhány éve így írt Grimmnek: *ez a boldogtalan asszony a legszörnyűbb összetétel, amit valaha is ismertem, egy álló hónap óta szüntelenül gyötör*, nyilván férje állapotának hatására némileg lecsendesült. Barátkozni próbál a könyvekkel, kezébe veszi Lesage „Gil Blas”-ját, de az olvasás nehezebbre eshet, mert Diderot olvas fel belőle neki naponta háromszor. Nanette figyelmét leköti a pikareszk meseszöveg, a változatos kalandok sorozata, Diderot azt tervezi, amikor végeztek ezzel a regénnyel, „A sánta ördög”-öt veszi majd elő. *Ha bizonyos volnék a sikerben, a robotot nem is érezném keservesnek.*

1783-84 tele szokatlanul kemény volt. Diderot már nem dolgozott: írásait rendezgette. Februárban előbb tüdőgyulladásra esett át, majd szélütés érte. Az eseményről lánya számolt be. Apja beszélgetés közben belezavarodott mondanivalójába, értelmetlenségeket dadogott, észrevette, újra nekieredt mondókájának, és ismét belezavarodott. Felállt. - Gutaütés - mondta és félrerándult szájára mutatott. Megcsókolta a lányát, aztán féleségét, az ágyra vetette magát, felsorolt néhány könyvet, amit kölcsönkapott, hogy félretegyék őket, nehogy kikerüljenek Oroszországba.

A család orvost és sebészt hívatott, azok meg akarták vizsgálni, de intett, hagyják békén. Később Homéroszból és Vergiliusból idézett hosszú passzusokat, s a tragédiáról beszélt. Talán azt képzelte, hogy a Procope kávéházban ül, fiatal író, s a barátaival vitázik. Látván, hogy nem tud magáról, ismét sebészért menesztettek, s az eret vágott rajta.

Angélique szerint az önkívület a negyedik napon véget ért, apja újra talpra állt, testileg gyöngye volt, de elméje a régi maradt.

A szélütés után három nappal, 1784. február 22-én meghalt Sophie Volland. Átadták-e a szattyánbőrbe kötött hat Montaigne-kötetet és a gyűrűt, amelyet barátnője rátestált? Valószínűbb, hogy elhallgatták előtte a hírt féltékenységből, féltésből. Talán azt sem mondták meg neki, hogy tizenegy esztendő lányunkája hirtelen meghalt.

Meister már hónapok óta félig-meddig elparentálta: „Hamarosan elveszítjük D’Alembert és Diderot urakat.” D’Alembert 1783 októberében halt meg.

Tavasza a Filozófus valamennyire felépült, de a lépcsőjárás végképp nem bírta. Grimm közbelépett - s ebből arra következtethetünk, hogy Diderot nem küldte el neki azt a bizonyos felháborodott levelet.

A mozgékony literátor és udvaronc a cárnőhöz fordult, kérve, hogy betegeskedő könyvtárosának biztosítson megfelelő lakást. Katalin intézkedett, a lebonyolítást Grimmre bízta: vásároljon egy házat, amely méltó lakhelye lesz a Filozófusnak. Grimm választása egy kis magánpalotára esett, a Richelieu utca 39. szám alatt, a mai Nemzeti Könyvtár közelében. (Emléktábla közli rajta, hogy ebben az épületben halt meg Diderot.) A szerződés 1784 júniusától lépett érvénybe, Diderot májustól kezdve Sèvres-ben tartózkodott megszokott pihenőhelyén.

A családot a költözködés lebonyolítása közben a várható temetés gondja is foglalkoztatta. Aki a szentségek felvétele nélkül hal meg, attól megtagadják az egyházi temetést, holtteste az akkori kifejezéssel élve szemétdombra kerül. Elrettentő példa az aggyastyán Voltaire, aki

Párizsba visszatértek a Saint-Sulpice egyházközséghez tartozott, de az illetékes plébános megtagadta a hivatalos temetést. Holttestét vidékre csempészték, ahol a helybeli pap megadta neki a végtisztességet, mielőtt a tiltás Párizsból megérkezett volna.

A vallásos Nanette és a tekintélyét féltő, érvényesülését egyengető Vandeul házaspár retteg. Kérésükre az egyházközség plébánosa többször - Vandeulné szerint huzamos időn át hetente kétszer-háromszor is - megjelent a Taranne utcában. Diderot barátságosan fogadta, elbeszélgettek, sőt az embertársi szeretet s a jótékonyág kérdésében véleményük megegyezett, olyanmire, hogy a Filozófus a saját szegényeit a plébános gondjaiba ajánlotta. De amikor a pap arra próbálta rávenni, hogy emberbaráti nézeteit adja ki egy nyilatkozattal, amelyben ateizmusát visszavonja, a Filozófus hajthatatlan maradt és - a lányát idézem - kijelentette: *Higgye el, plébános úr, bizonyos vagyok benne, hogy szemérmetlenül hazudnék.*

Egy kortársi titkos napló beszámol az elmúlás felé lépegető Filozófus körüli közhangulatról: „Jelenleg nagy érdeklődéssel várják Diderot úr halálát, akit a párizsi Teológiai Fakultás indexre tett. Ez az ateista - legalábbis ezzel a névvel illetik a papok és az áhítatos hívők - egyetlen akadémiának sem tagja,¹⁵ nincs rokonságban egyetlen nagy családdal sem, saját személyében nem bír kimagasló társadalmi tekintéllyel, nincsenek hatalmas barátai és támogatói; a papság bosszút akar állni rajta...”

A család mégsem adta fel a küzdelmet az egyházi temetést illetően, és ezért is szorgalmazta a költözködést. Új lakhelyén a Filozófus kikerül a Saint-Sulpice egyházközség plébánosának illetékességi köréből, aki hiába iparkodott megtéríteni. A hozzátartozók tervbe vették, hogy Diderot időközben kanonokká előlépett öccsét Párizsba hívják.

Az egyházi temetésre némi reményt nyújtott, hogy a szentségek felvétele nélkül meghalt D'Alembert-t egyházi szertartással földelték el. Igaz, ő elhunytakor a Francia Királyi Akadémia titkára volt.

Diderot, akinek végtisztessége annyi gondot okozott családjának, sztoikus nyugalommal várta az elmúlást. 1784. július 19-én költöztették át a cárnő jóvoltából fényűzően berendezett lakásába. Július 31-én halt meg.

A halála előtti este néhány nála időző tisztelőjének azt mondta: *A kételkedés az első lépés az igazság felé.*

A természet, amelynek összefüggéseit és működési törvényeit vizsgálva oly áhítatos tisztelője volt, végül irgalmas volt hozzá. Hirtelen halt meg, ebéd közben roskadt az asztalra.

Veje tüstént elrohant a Szent Rókus-templomba, az elhunyt új egyházközségébe, hogy Diderot megkapja az utolsó kenetet. Az odasiető pap megtagadta a szentségeket, hiszen a Filozófus már nyilvánvalóan halott volt.

Az özvegy és Vandeulék nem hagyták annyiban. A vő tekintélyes összeget ajánlott fel az egyházi temetésért, Meister szerint 1500 vagy 1800 livre-t. A plébános végül beleegyezett.

Vandeul a gyászjelentésre a szentpétervári akadémiái tagságon kívül a Svéd Királyi Akadémia tagságát is rányomatta, utóbbit alaptalanul. A temetést nagy pompával rendezték meg augusztus első napja estéjén. A temetési szertartást végző lelkészen kívül módos családokban szokás volt papokat fogadni, fejenként egy livre-ért. A vő kitett magáért, ötven papot vonultatott fel.

¹⁵ Ez tévedés.

ERŐVEL SZÓL HOZZÁNK...

...az időről, a teremtő, pusztító, alakító közegről. Arról, hogy változásban észleljük a Mindenséget s a jelenségek szemtanúját, felfedezőjét és értelmezőjét, önmagunkat, másokat: az embert. Figyelmeztet, hogy minden magában hordja azt, ami volt és a lehetőségét annak, amivé majd a körülmények hatására válik, mert minden csupán többé-kevésbé pillanatnyi önmaga. Minden túlmutat azon, ami. Ilyen bonyolult, ilyen képlékeny állandó az Egy. Az azonosság fénylő igenjét a nem előzi meg. A gomolygó felhőgondolatok után éltető napsugár.

Kortársai közül hányan foghatták fel, fogadhatták el ezt a szüntelenül más képet öltő világot? Sokáig tartott, amíg Diderot szavának visszhangja támadt, talán csak az atomkor embere érez rá igazán, akit az anyagból energiává, energiából anyaggá átbucskázó elemi részek vesznek körül láthatatlanul, és mikrokozmoszának parányi részeire Heisenberg határozatlansági relációja érvényes.

Szól hozzánk a jellem egységéről, amit bizonyos tekintetben kimérának tartott és bizonyításként - többek között - megalkotta a halhatatlan unokaöcsőt, akinek legjellegzetesebb tulajdonsága, hogy nem hasonlít előző önmagára és mégis roppant erővel létezik.

Szól az idősikokról, s a létező és a lehetséges egymást váltogató síkjairól, e különböző, egyaránt hiteles vetületekről - a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* a maga módján az N. dimenzióban is játszódik. Írója figyelmeztet, hogy az *ugyanaz* gyakran *más* is lehet, s elmélyedésre, türelemre, megértésre int.

Beszél nekünk, példát és útmutatást adva az eleven, szerteágazó, villódzva szaporodó gondolatokról, az asszociációról, amelyet már régóta megszokottnak tartunk, de amely az ő munkái révén nyert polgárjogot a filozófiában és a szépirodalomban.

Nyomon követhettük sajátos közlési módja kialakulását: eleinte mentegetőzik miatta, idővel öntudatosan vállalja a nyitott, az elme mozgásterét biztosító gondolkodás és közlési módot olyannyira, hogy a *Helvétius cáfolata*-ban kifogásolja a logikai zártságot, az osztályozást, a teljesség igényével fellépő rendszert, a mű csontvázszerűségét. Vallja, hogy a szüntelenül változó Mindenségben a törvényeket és összefüggéseket kutató értelem álljon nyitva az áramló információk befogadására. Sajátos alkotói módszere a *lappangó rend*. Ezt a rendet nem kívülről kényszerítették rá a műre, szerves, élő és éltető része, elválaszthatatlan a kipattanó gondolatoktól, s a befejezetlenség a végtelenre utal, a szüntelenül keletkező, mozgó, alakuló Természetet idézi.

Nyilvánvaló, hogy a lappangó rend válogatás eredménye, a feltóduló gondolatok szelekciója, maga Diderot is szól róla abban az írásában, amelyben a cárnőnek beszámol alkotói módszeréről.

Az özönlő gondolatok sajátos irodalmi struktúrákba kíváncsoznak.

Mindenekelőtt a *dialogus*, a legtöbb Diderot-mű formája, amely lehetőséget ad vélemények, sőt ideológiák ütköztetésére, átsiklásra elméleti fejtegetésekből a csevegésbe, anekdotákba, bonyolult fejtegetésekből humorba.

Jellegzetes diderot-i műfaj a kitérőkre, váltásokra lehetőséget adó *levél* (*Levél a süketekről és némákról*, *Levél a vakokról* stb.), s a francia irodalomban nagy hagyománnyal rendelkező aforisztikus *gondolatok*, amelyek képzettársítások laza szálain függnék össze.

Szinte valamennyi prózai műfajban újat teremtett vagy követelt. *Felbátorít, hogy a saját utunkat járjuk, ki-ki daimonionja szavát követve*.

Harcos materialistának is nevezik, de vajon nem találóbb-e harcos önkény- és fanatizmus-ellenesnek mondani őt. Diderot materializmusa, örökségének egyik lényeges része a világ-egyetem kialakulásának, működése törvényeinek - amennyit kora feltárt belőlük - olyan tudományos magyarázata, amelyet ő okkal helyesnek tartott, de sohasem szegezte mint fegyvert a másként vélekedőkre. Toleranciáját bizonyítja az ateizmus érveit fejtegető remek dialógusa, az *Egy filozófus beszélgetése... marsallnéval*, amelyben kimondja: minden embernek jogában áll hinni vagy nem hinni. Meggyőzni kíván, semmiképpen nem kényszeríteni. A történelem és saját kora őt arról győzte meg, hogy a vallások fanatizmust szítanak, s a kereszténység aszkézisszellemé ellentétes emberi természetünkkel, mert számos parancs szigorúan véve az életben megvalósíthatatlan. De semmi kétség, a „Bovaryné” ateista patikusától, Homais-tól nem kevésbé viszolygott volna, mint amennyire Frérontól viszolygott.

Személyiségünk kiteljesedése, méltósága, szabadsága nevében küzdött állhatatosan az istenfogalom ellen. *A zsarnok olyan lény, akit egész szíveből gyűlölök, s Isten a legfőbb zsarnok.* A legfőbb, mert nemcsak feltétlen engedelmességet, hanem mindenek felett való szeretetet is követel leigázott alattvalóitól.

Az ember autonómiájáért szállt síkra, de azt is hirdette nem kevesebb erővel, hogy emberhez méltó élet csak a társadalomban valósítható meg. A vágyott szabadság és a felismert szükségyszerűség elválaszthatatlan kapcsolatát vallotta.

A forradalmakat megelőző és előkészítő korok derűlátásával és egyensúlyérzékekével vázolta fel az ígéretes jövőt, amikor majd az egyesek java oly szorosan fűződik az általános közjóhoz, hogy *egy honpolgár nemigen tudna ártani a társadalomnak úgy, hogy önmagának ne ártana.* Jóllehet a kijelentés utópisztikusan hangzik, sőt teljességében az, a lényeg az útmutató felismerés: érvényes létünk, autonómiánk, szabadságunk elválaszthatatlan a megértett és elfogadott szükségyszerűségtől, az emberi közösségtől. Felismerte egyén és közösség dialektikus kapcsolatát, s a feltételezett demokratikus társadalomban látta a személyiség kifejezésének egyetlen járható útját. Nem véletlen, hogy Diderot világméretű, érvényes feltámadása a második világháború után kezdődött.

Beszél hozzánk arról is, hogy a materializmusából következő determinizmus nem egyenlő az eleve elrendeltséggel, beletörődéssel, minden mindegygel, sorstragédiával, hanem ellenkezőleg, küzdelemre buzdít, a hátrányosan determináló társadalmi körülmények megváltoztatására, okos reformokra és okos nevelésre, s mérhetetlen perspektívát tár fel az emberi erő előtt, amelynek megnyilvánulásait oly mélységesen tisztelte.

AZ UTÓKOR

Sokáig tartott, amíg szavai messzehangzóan eljutottak a jövőhöz.

Sainte-Beuve-é az érdem, hogy az 1830-as években, a romantika diadala idején elsőként írt jelentőségéhez méltóan Diderot-ról, de mondandójára csupán szűk kör figyelt fel. Egy-egy kiváló szellem elragadtatva nyilatkozott a *Rameau unokaöccséről*, némely Diderot-elbeszélésről, tisztelői közt Balzac, Stendhal, Hugo nevét kell megemlíteni, de csupán részletnagyságokat villantanak fel jelentőségéből. Baudelaire a század derekán egyik zenei tanulmányában Shakespeare-hez és Goethe-hez hasonlítja teremtő erejét. Michelet, a nagy romantikus történész Voltaire jelzőjére, a Pantophile-re (Mindentszerető) emlékezve Panurge-nek (Mindentkovácsolónak), Prométheusznak, tüzet hozó, embert formáló alkotónak nevezi.

A század utolsó harmadában Auguste Comte követői, a pozitivista filozófiai irányzat hirdetői igyekeznek kisajátítani, s a Harmadik Köztársaság antiklerikális sajtója sűrűn hivatkozik rá.

Egyidejűleg megerősödnek a konzervatív és klerikális oldalról jövő támadások. Ez az az időszak, amikor Diderot szellemi öröksége bunkóvá vált a különböző világnézetek képviselői közt, s egymást dorongolták vele. Halálának százesztendős fordulója lesújtó képet mutat.

A centenárium jószerivel alkalommá silányult a baloldal és a konzervatívok, klerikálisok és szabadgondolkodók összecsapására.

Az ünnepség szervezésében buzgólkodó pozitivisták megállapították róla, hogy „a tolerancia apostola volt... Isten és király nélküli társadalom eljöveteleért munkálkodott”, s a nagy francia forradalom előfutárának tekinthető. A baloldali sajtó nagyjából közhelyeket hangoztatott, csupán néhány cikk kifogásolta, hogy hallgatnak a regényíró és novellista Diderot-ról meg a *Szalonok* szerzőjéről.

A „Revue des Deux Mondes”, amely a harmincas évek új vizeken járó folyóiratából akadémiai szelleművé óvatosodott, a Trocadéróban tervbe vett megemlékezéssel kapcsolatosan felveti a kérdést, vajon „helyes-e, hogy Diderot szavai nyilvános teremben találjanak visszhangra”, s hivatkozik a Filozófus „túláradó, trivialitásokban, sőt trágárságokban is megnyilvánuló temperamentumára”.

A „Revue du Monde catholique” „hóbortos agynak, sarlatánnak” nevezi; a cikk szerint divatból, szeszélyből, hiúságból lett ateista, egyébként plagizátor is, és úgynevezett morálja erkölcsi fertő. „Diderot elvei, akárcsak enciklopédista társaié, pontosan megegyeznek azzal, amit manapság republikánusaink művelnek: szabadság a saját részükre, elnyomás a többieknek.” Egy szélsőjobboldali szerző, Edouard Drumont, aki hamarosan „A zsidó Franciaország” című pamfletjével tesz szert kétes hírnévre, azt fejtegeti, hogy nem Diderot az *Enciklopédia* „bajnoka”, akit ezért tisztelet illet meg, hiszen a kétkulacos Malesherbes pártfogolta és védte; a küzdelem hőse és áldozata valójában Fréron, „akinek nem volt módja rá, hogy védekezzen”.

A szélsőjobboldali „Le Gaulois” felvázolja Langres szülöttét, az ájtatos ifjú Denis-t, aki Párizsban elzüllött, s a *Levél a vakokról* miatt három évig(!!!) volt a vincennes-i vár foglya.

A baloldali sajtóban ritka a Diderot valódi jelentőségét kiemelő hang, mint az, amely megállapítja, hogy „Diderot nemcsak a Forradalom legkövetkezetesebb, legbátrabb előfutára”, hanem „ragyogó író, aki mellett maga Voltaire is elhomályosul”. Egy másik cikk szerint olyan írónak, mint Zola vagy Daudet, kellene jelentőségéhez méltóan foglalkozniuk Diderot-val, a szépirodalmi alkotóval és a szépművészeti kritikussal.

Az utóbbi kívánság jámbor óhaj maradt.

Hugo túl a nyolcvanon, törődött öreg, nem emeli fel szavát. Zola ízlésskálájából alighanem kiesett a diderot-i életmű. Daudet talán világnézeti okokból hallgat. A hivatalos ünnepségeken, Párizsban, a Trocadéróban és Langres-ban, ahol felállították szobrát, közhelyek hangzanak el.

A huszadik század elejének konzervatív vagy sovinszta Diderot-képéről már esett szó. A saját korában nagy hatású regényíró, Barrès és Faguet, az irodalomtörténész járt élen a lebecsülésben. Barrès 1913-ban méltatlankodott, hogy hazája Diderot születésének kétszázadik évfordulója megünneplésére készül, de az érdekes Lanson sem ismerte fel a Filozófus jelentőségét, hosszú ideig közkézen forgó irodalomtörténete tanúskodik róla.

Diderot „felfedezése” századunk derekán kezdődött el. Az olasz Franco Venturi és a szovjet I. K. Luppól alapos munkái tekinthetők az első állomásnak.

A francia marxistáké, főként Jean Varlooté az érdem, hogy a „Les Classiques du Peuple” sorozatban, népszerű kiadásban, gondos jegyzetekkel, alapos bevezetéssel és hozzáférhető áron bocsátották közre Diderot műveinek jelentős részét. Az egyes művek bevezetéssel vagy

utószóval, részletes jegyzetekkel ellátott kritikai kiadásai nyomon követik egymást Franciaországban, Svájcban, Belgiumban. Diderot levelezésének nagy része Georges Roth gyűjtőmunkája révén és az ő gondozásában került az olvasókhoz, halála után Jean Varloot folytatja az összlevelezés nyilvánosságra bocsátását. A Diderot összes műveit felölelő kritikai kiadás a Hermann Kiadónál jelenik meg 33 kötetben folyamatosan.

Jelenleg a francia nyelvterületen kívül főként az Egyesült Államokban folyik hatalmas méretű Diderot-kutatás.

Diderot a színpadot is meghódította, igaz, nem a színműveivel, jóllehet Lessing örök életet jószolt *A családtyá*-nak. *Az apáca* színpadi feldolgozásokban, sőt filmen is a közönség elé került, utóbbi alakjában korántsem zökkenőmentesen. A film forgalmazását Franciaországban 1966-ban betiltották, és csak Jean-Luc Godard filmrendező fellépése hatására oldották fel a tilalmat, aki nyílt levélben fordult az akkori művelődésügyi miniszterhez, André Malraux-hoz. *A Rameau unokaöccse* gyakori műsordarabja a kamaraszínpadoknak, és film is készült belőle.

DIDEROT MAGYARORSZÁGON

A 18. század és a reformkor magyar irodalmában nyomon követhető a francia felvilágosodás eszméinek visszhangja, de Voltaire és Rousseau hatásához képest a Diderot-é jóval csekélyebb.

A korai magyar felvilágosodás erősen protestáns jellegű volt, mindenekelőtt a vallási türelem érdekelte, Diderot pedig a vallásszabadsággal - ateizmusa miatt is - kevesebbet foglalkozott, mint a deista Voltaire és Rousseau. A magyar felvilágosodás racionalista irányzatának Voltaire, az érzelmes lázadónak Rousseau felelt meg. Diderot elsősorban az *Enciklopédia* szerkesztőjeként élt a magyar felvilágosodás tudatában. Művei közül az *Enciklopédiá*-n kívül a *Filozófiai gondolatok* és *A családátya*, továbbá a Raynal abbé neve alatt megjelent *A két India története*, amelynek társszerzője volt, keltett visszhangot századában Magyarországon.

Teleki József már 1761-ben olvasta Párizsban az *Enciklopédiá*-t, s ott volt *A családátya* előadásán, naplójában elemzi is a darabot. 1780-tól a századfordulóig szellemi életünkben sűrűn esik szó az *Enciklopédiá*-ról, részleteket le is fordítanak belőle. Teleki József ismerte a *Filozófiai gondolatok*-at, s a mű hatása a Holbachéval együtt kimutatható Martinovics Ignác francia nyelvű munkáján, a *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée*-n. A „Bécsi Magyar Múzsza” cikkeiben 1780 táján gyakran előfordul Diderot neve, Zinzendorf Károly több ízben említi és találkozott is vele. Bessenyei György feltehetően olvasta, a katolikus hitvitázók, Csapodi Lajos, Molnár János, Nagy János, Bielek László, Zsivics Mátyás támadják, főként a francia jezsuita sajtó nyomán, és bírálja a konzervatív-haladó Fejér György.

A családátya színre került Magyarországon, először a budai német színházban, 1787-ben, majd a pesti magyar színházban, 1793-ban.

A két India története gyakorolta a legerősebb hatást; a magyar jakobinusok lelkesedtek érte. Kínálkozott a párhuzam a gyarmati elnyomás és Magyarország gazdasági-politikai függősége közt; a művet be is tiltották Ausztriában, akárcsak annak idején Franciaországban. A gazdasági reformer Berzeviczy Gergely a gyarmati kizsákmányolás és Magyarország elmaradott gazdasági élete közt lát rokon vonást, Barcsay Ábrahám, a testőrpoéta a rabszolgatartás borzalmait ostorozta verseiben a mű alapján, Őz Pál jegyzeteket készített hozzá; őt Diderot nyomán főként az ideális és a rossz államforma foglalkoztatta. Kármán József két beiktatott elbeszélést fordított le és mindkettőt közölte folyóiratában, az *Urániá*-ban. Az egyik, az *Eliza* című történet minden bizonnyal Diderot írása. Ezt az elbeszélést Kazinczy is lefordította. Batsányi többször idéz *A két India* szövegéből.

Diderot jelentős epikai műveinek magyar nyelvű megjelenése sokáig várat magára, kivált ha a német fordításokra gondolunk. Lessing, Goethe és Schiller fordításairól már esett szó, a Carlière-néről szóló novella - magyar címe *Házasság és hűség* - 1773-ban jelent meg nyomtatásban németül, akárcsak *A két bourbonne-i jóbarát*.

Az első magyar nyelven közölt és máig is legtöbb kiadást megért Diderot-regény, *Az apáca* 1869-ben jelent meg. Érthető, hogy a kibontakozott, de hazai viszonyaink közt újdonságnak számító realizmus korában méltán számíthatott érdeklődésre. A regény kényes témája, fordulatossága, cselekménye, klérusellenes hangja is vonzotta az olvasók egy részét. A számos Voltaire- és Rousseau-fordítással egybevetve mégis állíthatjuk, hogy Diderot-t jóformán alig ismerték Magyarországon.

1895 és 1900 között Alexander Bernát és Kun Samu fordítása Alexander bevezető tanulmányával és jegyzeteivel az első nagyméretű vállalkozás Diderot filozófiai és esztétikai műveinek hazai bemutatására. A két kötet a Filozófiai Írók Tárában jelent meg. Szigeti Józsefnek

kétségkívül igaza van abban, hogy a filozófus értékelése eltolódik pozitivista agnoszticista irányban, sőt némi panteista színezetet is felölt, de a szerencsés kezű válogatás, amely a *Rameau unokaöccsére* és a dramaturgiai esztétikai munkákra is kiterjed, s az alapos jegyzetek olyan érdemei ennek a kiadásnak, amelyek rangot biztosítanak neki a magyar Diderot-irodalomban. Alapos munka Alexander Bernát *Diderot-tanulmányok* című, 1900-ban megjelent írása, amely külön fejezetekben tárgyalja Diderot filozófiai munkásságát, a *Rameau unokaöccsét*, Diderot drámáit és dramaturgiai értekezéseit, a *Színészparadoxon-t* a *Színészi paradoxon* címmel és szépművészeti kritikáit.

Diderot szépirodalmi műveinek magyar nyelvű tolmácsolása hosszú ideig várat magára. Az *apáca* többrendbeli kiadását követi, feltehetően sikamlós témája miatt, a *Bijoux indiscrets*, *Mikor a néma ajkak megszólalnak* 1923-ban, majd a következő évben ugyanannak a fordítónak munkájaként *A drágalátos fecsegők* címmel.

Fél évszázaddal az Alexander Bernát-Kun Samu fordításában megjelent *Diderot filozófiai és esztétikai művei* közzététele után kerültek a magyar olvasók elé 1951-ben *Diderot válogatott filozófiai művei* Szigeti József marxista szellemű átfogó bevezető tanulmányával. 1954-ben Gyergyai Albert bevezetésével és jegyzetekkel *Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből* ismertette meg a magyar olvasókat a Filozófus további műveivel. Gyergyai Albert Diderot-tanulmánya a *Klasszikusok* című kötetben művészien eleveníti meg Diderot alkotói és emberi portréját.

Az 1960-as évektől kezdve sorra követik egymást a Diderot-művek fordításai. A róla szóló irodalomban Ludassy Mária két tanulmányát emeljük ki a *Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit* című kötetben.

BIBLIOGRÁFIA

DIDEROT MŰVEINEK FONTOSABB KIADÁSAI:

- Les bijoux indiscrets, Proust, J. utószavával. Párizs, 1972. Le Livre de Poche.
- Correspondance. Roth, G. és Varloot, J. gondozásában. Párizs, 1955. Édition de Minuit.
- Est-il bon, est-il méchant? Undank, J. bevezetésével és jegyzeteivel. Genf, 1961. Institut et Musée de Voltaire kiadás.
- Le fils naturel et les entretiens sur le fils naturel. Caput, J. P. jegyzeteivel. Párizs, 1975. Larousse.
- Jacques le Fataliste. Lecointre, S. és Le Galliot, J. bevezetésével, jegyzeteivel. Genf, 1976. Droz.
- Mémoires pour Catherine II. Vernière, P. jegyzeteivel. Párizs, 1966. Garnier.
- Le neveu de Rameau. Fabre, J. jegyzeteivel. Genf, 1963. Droz.
- Le neveu de Rameau et autres textes. Proust, J. utószavával. Párizs, 1972. Le Livre de Poche.
- Le neveu de Rameau ou satire seconde, accompagnée de la satire première. Varloot, J. és Roelens, M. bevezetésével. Párizs, 1972. Éditions Sociales. (Les Classiques de Peuple.)
- Oeuvres choisies. M-me de Vandeuil bevezetésével. Párizs, 1893. Garnier.
- Oeuvres complètes. Assézat, J. és Tourneux, M. Párizs, 1875-1877. Garnier.
- Oeuvres complètes. Lewinter, R. előszavával. Párizs, 1969-1973. Le Club Français du Livre. 15 kötet.
- Oeuvres complètes. Kritikai kiadás, a tervezett 31 kötetből 14 jelent meg. Párizs, 1975-?, Hermann.
- Oeuvres esthétiques. Vernière, P. jegyzeteivel. Párizs, 1959. Garnier.
- Oeuvres philosophiques. Vernière, P. jegyzeteivel. Párizs, 1956. Garnier.
- Oeuvres politiques. Vernière, P. gondozásában. Párizs, 1961. Garnier.
- Oeuvres romanesques. Bénac, H. gondozásában. Párizs, 1961. Garnier.
- La Religieuse. Montherlant, H. de előszavával, Proust, J. utószavával. Párizs, 1972. Le Livre de Poche.
- Le Rêve de D'Alembert. Varloot, J. bevezetésével és jegyzeteivel. Párizs, 1962. Éditions Sociales. (Les classiques du peuple.)

DIDEROT-RÓL SZÓLÓ IRODALOM:

- Alexander Bernát: Diderot tanulmányok. Budapest, 1900. Franklin. (Filozófiai írók tára 15.)
- Bardez, Jean-Michel: Diderot et la musique. Párizs, 1975. Champion.
- Barthès, Roland: Diderot, Brecht, Eisenstein. = Revue d'Esthétique 2-3-4.
- Bene Ede: Quelques aspects des Lumières. = Helikon. 1974. XI.

- Billy, André: Diderot. Párizs, 1932. Les Éditions de France. Chouillet, Jacques: Diderot. Párizs, 1977. Société d'Édition d'Enseignement Supérieur.
- Chouillet, Jacques: L'esthétique des Lumières. Párizs, 1975. P. U. F.
- Chouillet, Jacques: La formation des idées esthétiques de Diderot 1745-1763. Lille, 1973. Université de Lille.
- Csehi Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig. Bukarest, 1977. Kritérion.
- Dániel Anna: Diderot. Budapest, 1971. Gondolat.
- Dautry, Jean: La révolution bourgeoise et l'Encyclopédie. = La Pensée. 1951. 38-39.
- Dieckmann, Herbert: Cinq leçons sur Diderot. Genf, 1959. Société des Publications Romanes et Françaises.
- Dieckmann, Herbert: Inventaire du fonds Vandeul. Genf, 1951. Droz.
- Dieckmann, Herbert: Diderot und die Aufklärung. München, 1974. Fink.
- Europe. 1963. Diderot-szám.
- Europe. 1984. május. Diderot-szám.
- Fabre, Jean: Approche des Lumières. Klinksieck, 1974.
- Fellows, Otis: Diderot. Boston, 1977. Twayne.
- Fellows, Otis: Essays on Diderot and the Enlightenment. Genf, 1974. Droz.
- Frautschi, Richard: Les articles anonymes de l'Encyclopédie et le style de Diderot. = Revue Internationale de Philosophie. 1973. 1.
- Gorny, Léon: Diderot, un grand Européen. Párizs, 1971. Grasset.
- Guyot, Charly: Diderot par lui-même. Párizs, 1953. Édition du Seuil.
- Gyergyai Albert: A francia felvilágosodás. In: Klasszikusok. Budapest, 1962. Szépirodalmi.
- Hankiss János: Diderot mint realista elbeszélő. Budapest, 1915. Neuwald. Helikon, 1984. I.
- Huet, Marie-Hélène: Jacques le Fataliste. In: Le Héros et son double. 1975. Corti.
- Husztai József: Diderot és Terentius. Budapest, 1913. Franklin.
- Lefèbvre, Henri: Diderot ou les affirmations fondamentales du matérialisme, Párizs, 1983. L'Arche.
- Le Gras, J.: Diderot et l'Encyclopédie, Párizs, 1928. Malfère et Nizet.
- Ludassy Mária: Diderot az emberről és Helvétius De l'Homme-járól. In: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. Budapest, 1972. Magvető.
- Ludassy Mária: Az ész államáig és tovább... Budapest, 1979. Magvető.
- A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Válogatta és az utószót írta Ludassy Mária. Budapest, 1975. Gondolat.
- Luppol, I. K.: Denis Diderot. Párizs, 1936. Éditions Sociales Internationales.
- May, Georges: Diderot et La Religieuse. Párizs, 1954. P. U. F.
- Mesnard, Pierre: Le cas Diderot, Étude de caractérologie littéraire. Párizs, 1952. P. U. F.
- Mittmann, Barbara: Ambiguity and unresolved conflict in Diderot's theatre. = E. C. S. 1971-1972. Winter.

- Mornet, Dániel: Diderot. Párizs, 1966. Hatier.
- Mortier, Roland: Holbach et Diderot: affinités et divergences. = Revue de l'Université de Bruxelles. 1972.
- Moser-Verrey, Monique: Jacques le Fataliste et son maître: interdépendance. = Revue Canadienne de Littérature Comparée. 1976.
- Nagy József Béla: Diderot pedagógiája. Magyar Pedagógia, 1914.
- Perke Olga: Diderot hatása Magyarországon a 18. században. Helikon, 1984. 1. sz.
- Proust, Jacques: Diderot et l'Encyclopédie. Párizs, 1962. Armand Colin.
- Proust, Jacques: De „l'exemple” au „conte”: la correspondance de Diderot. = Chaiers de l'Association Internationale d'Études Françaises. 1975. 27.
- Proust, Jacques: L'objet et le texte. Genf, 1980. Droz.
- Richards, Joyce: Diderot's dilemma. His evaluation regarding the possibility of moral freedom in a deterministic universe. The Exposition Press, 1972.
- Sauerwald, Gregor: Die Aporie der Diderotschen Ästhetik (1745-1781). Frankfurt, 1975. Klostermann.
- Sckommodau, H.: Diderot, Goethe et l'idée de l'art. = Annales du Centre Universitaire Méditerranien. 1971-1972.
- Séguin, Jean-Pierre: Diderot. Le discours et les choses. Párizs, 1978. Librairie Klincksieck.
- Seullière, E.: Diderot. Párizs, 1944. Éditions de France.
- Srear, F. A.: Bibliographie de Diderot. Genf, 1980. Droz.
- Szigeti József: Denis Diderot - a 18. század nagy, harcos materialistája. In: Denis Diderot válogatott művei. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 2. jav. kiad.
- Szondi, Péter: Denis Diderot. In: Die Theorie des bürgerlichen Trauerspiels im 18. Jahrhundert. Frankfurt, 1974. Suhrkamp.
- Thomas, Ruth: Le roman comique et Jacques le Fataliste. = French Review. 1973. okt.
- Venturi, Franco: La jeunesse de Diderot. Párizs, 1939. Skirs.
- Wade, Ira O.: Essays on the Enlightenment. Genf, 1977. Droz.
- Wilson, Arthur: Diderot. New York, 1972. Oxford University Press.
- Winter, Ursula: Der Materialismus bei Diderot. Genf, 1972. Minard.

A DIDEROT-KUTATÁST SZOLGÁLÓ FOLYÓIRATOK:

- Diderot Studies. Ed. by Fellows, O. and Torrey, N., majd May, G. és Guiragossian, D. Syracuse, U. P. (I., II.) Genf, Droz. III.-, 1949-
- Dix-huitième siècle. Kiadja Garnier, 1969-
- Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. Genf, majd Banbury. The Voltaire Foundation, 1955-

DIDEROT MŰVEINEK FONTOSABB MAGYAR FORDÍTÁSAI:

Az apáca. Ford. Szépfaludi Ö. Ferenc. Pest, 1869. Heckenast.

Az apáca. Regény a XVIII. századból. Fordította Holló Jenő. Budapest, 1907. Népszava.

Az apáca. Ford. Kovács Klára. Budapest, 1950. Franklin.

Az apáca. Ford. Máthé Klára. Utószó Bajomi Lázár Endre. Budapest, 1963. Európa.

Az apáca. Ford. Máthé Klára. - Rameau unokaöccse. Fordította Bartócz Ilona. Bukarest, 1977. Kritérion.

Az apáca (színpadi változat). Ford. Bajomi Lázár Endre. 1964.

A drágalátos fecsegők. Ford. Rexa Dezső. Budapest, 1924. Genius.

Fecsegő csecsebecsék. Ford. Katona Tamás. Budapest, 1966. Európa.

A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. Gyergyai Albert tanulmányával. Budapest, 1954. Művelt Nép.

Házasság és hűség. - Egy este otthon. Ford. Dániel Anna. - Igaz Mese. Ford. Dániel Anna. - Házasság és hűség. Ford. Bartócz Ilona. Dániel Anna utószavával és jegyzeteivel. Budapest, 1963. Magyar Helikon.

Levél a vakokról, azokhoz, akik látnak. Ford. Révész Béla. Budapest, 1914. Fejér-Glatte nyomda.

Megtévesztés vagy arcképek története. Fordította és az utószót írta Gyertyán Ervin. Budapest, 1958. Magyar Helikon.

Mikor a néma ajkak megszólaltak. Fordította és a bevezetést írta Rexa Dezső. Budapest, 1923. Genius.

Mindenmindegy Jakab meg a gazdája. - Rameau unokaöccse. Ford. Bartócz Ilona. Bevezetés Lakits Pál, jegyzetek Kenéz Ernő. Budapest, 1960. Európa.

Párbeszéd a hűtlenségről. Ford. Kun Samu. Budapest, Világosság. Évszám nélkül.

Rameau unokaöccse. Ford. Győry János. Budapest, 1958. Európa.

Színészparadoxon. A drámai költészetről. Ford. Görög Livia. Utószó Benedek András. Jegyzetek Staud Géza. Budapest, 1966. Magyar Helikon.

Természet és társadalom. Fordította és bevezette Csehi Gyula. Debrecen, 1943. Pannónia nyomda.

Diderot Válogatott filozófiai művei. Ford. Kun Samu - Alexander Bernát. Bevezette és magyarázta Alexander Bernát. I. kötet: filozófiai művek, II. kötet: esztétikai művek és Rameau unokaöccse. Budapest, 1895-1900. Franklin.

Diderot Válogatott filozófiai művei. Szerkesztette, bevezette és jegyzetekkel ellátta Szigeti József. Ford. Csatlós János-Győry János. Budapest, 1950. Akadémiai Kiadó. 2. javított kiadás 1983.